

ਸਰਕਾਰੀ

ਕਤਲੇਆਮ

ਇਨਸਾਫ਼

"ਨਵੰਬਰ 84"

ਤਤਕਰਾ

ਲੜੀ ਨੰ : ਤਤਕਰਾ

ਪੰਨਾ

1.	ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ	1
2.	ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਕਲੰਕ ਦਾ ਕਾਲਾ ਟਿੱਕਾ	5
3.	ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਆਪਬੀਤੀ	11
4.	ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਐਨ	39
5.	ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼	55
6.	ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ	71
7.	ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ	103
8.	ਚਸਮਦੀਦਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ	109
9.	ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਖਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ	123
10.	ਦੋਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ	135
11.	ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਵਸਾਦ	141
12.	ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ?	153
13.	ਨਵੰਬਰ '84' ਹਤਿਆਕਾਂਡ ਚੱਕਰਵਿਯੂ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਰਣਧਾਰ-ਗਾਇ	165
14.	ਇਹ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ	171
15.	ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਤਲੇਆਮ	179
16.	ਸਬੂਤ ਮਿਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ	183
17.	ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ	185
18.	ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੰਬਰ '84' ਦੇ ਹਤਿਆਕਾਂਡ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ	189
19.	ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਚੀਰਫਾੜ	193
20.	696 ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ-ਲੇਕਿਨ ਨਿਆਂ ਖਾਮੋਸ਼ 'ਸੰਘਰਸ਼ ਅਜੇ ਜਾਰੀ ਹੈ'	217

Babbar Publications Pvt. Ltd.

A-8-9, Ansal Building, Dr. Mukherjee Nagar, Delhi - 110009.

Phone No. : 7258475, 7651938, 7651645.

Copyright © Gurcharan Singh Babbar, 2000.

Author : Gurcharan Singh Babbar.

Rs. : 300/-

PRINTED IN INDIA

Published by Gurcharan Singh Babbar for Babbar Publications Pvt. Ltd.

‘ਨਵੰਬਰ 1984’ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਬੜੇ ਯੋਜਨਾਬੰਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੀ ਵਿਯੂ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਰਹੂਮ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ, ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ, ਭਜਨ ਲਾਲ, ਸਾਬਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ, ਸਾਬਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ, ਤਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿ ਸੈਕਟਰੀ ਐਮ. ਐਮ. ਕੇ. ਵਲੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਪੀ. ਜੀ. ਗੱਵਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੁਭਾਸ਼ ਟੰਡਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਸਨ।

ਇਸ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਵਿੱਚ 5000 ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ, 50,000 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਸੁਰਨਾਰਥੀ ਬਣੇ, 20,000 ਲੋਕ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ, ਸੈਂਕੜੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜਲਾਏ ਗਏ।

ਸਰਵਜਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਰਬਾਂ-ਖਰਬਾਂ ਰੁਪਇਆਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਬੱਚੇ ਯਤੀਮ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੇਸਹਾਰਾ ਬਣੇ। ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛਾਤੀ ਠੋਕ ਕੇ ਅਨਾਉਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ

“ਜਬ ਕੋਈ ਬੜਾ ਪੇੜ ਗਿਰਤਾ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਹਿਲਤੀ ਹੀ ਹੈ।”

ਇਸ ਦਿੱਲ ਦਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਸਮੇਤ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਆਇਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹੀਆਂ।

ਕੀ ਬੋਫੋਰਸ ਕਾਂਡ, ਹਵਾਲਾ ਕਾਂਡ, ਯੂਰੀਆ ਕਾਂਡ, ਲੱਖੂ ਭਾਈ ਪਾਠਕ ਕਾਂਡ, ਡੋਗੂ ਬੁਖਾਰ, ਚਾਰਾ ਘੋਟਾਲਾ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਘਟਨਾ ਹੈ 5,000 ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ?

ਜਦ ਉਪਰਲੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਪਟਨਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਆਪ ਐਕਸ਼ਨ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ—

‘ਨਵੰਬਰ 84’ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ

"ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ"

"ਮਾਰੋ-ਮਾਰੋ ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ, ਜਲਾ ਦੇ, ਖਾਕ ਮੇਂ ਮਿਲਾ ਦੇ ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ, ਏਕ ਭੀ ਬਚਨੇ ਨਾ ਪਾਏ, ਸਾਂਪ ਕੇ ਬੱਚੋਂ ਕੋ ਕੁੱਚਲ ਦੇ, ਲੂਟ ਲੋ-ਲੂਟ ਲੋ ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ, ਸਾਲੋਂ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੋ ਮਾਰ ਦੀਆ, ਹਮਾਰੀ ਮਾਂ ਕੋ ਮਾਰ ਦੀਆ, ਹਮਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋ ਮਾਰ ਦੀਆ, ਹਮਾਰੀ ਨੇਤਾ ਕੋ ਮਾਰ ਦੀਆ । ਇਨਕਾ ਬੱਚਾ-ਬੱਚਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇ। ਜਲਾ ਦੇ ਇਨਕੀ ਪਗੜੀਆਂ ਭੀ ।

ਜਬ ਤਕ ਸੂਰਜ ਚਾਂਦ ਰਹੇਗਾ, ਇੰਦਰਾ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਰਹੇਗਾ ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ

ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਕੀ ਜੈ, ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਕੀ ਜੈ

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ

"ਨੀਲੀ ਪੀਲੀ ਰਹਿਣੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ, ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹਿਣੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣੀ ।"

"ਕੱਛਾ, ਕੜਾ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨ, ਭੇਜ ਦੋਗੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ"

ਕੋਈ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ, ਸਭ ਕੋ ਜਲਾ ਦੇ, ਲੂਟ ਲੋ ਇਨਕੀ ਔਰਤੋਂ ਕੀ, ਲੜਕੀਓਂ ਕੀ ਔਰ ਬਹਿਨੋਂ ਕੀ ਇਜ਼ਤ ਸਰ੍ਹੋ-ਬਾਜ਼ਾਰ, ਇੰਨਹੋਂ ਨੰਗਾ ਕਰਕੇ ਘੁਮਾਓ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਮੇਂ, ਸਾਲੋਂ ਕਾ ਨਾਮੋ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾ ਦੇ ।

ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ

ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ

ਖਤਮ ਕਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਕੇ ਗਦਾਰੋਂ ਕੋ, ਖਤਮ ਕਰ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੇ ਏਜੰਟੋਂ ਕੋ ।

"ਦੇਸ਼ ਕੇ ਗਦਾਰੋਂ ਕੋ, ਜੂਤੇ ਮਾਰੋ ਸਾਲੋਂ ਕੋ"

ਇਹ ਠਾਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਰ ਗਲੀ-ਕੂਚੇ, ਹਰ ਚੌਰਾਹੇ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਲਗ ਰਹੇ ਸੀ । ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਾ-ਹਾਕਾਰ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਰੋਣ ਦੀਆਂ, ਚੀਕਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਚੌਥੇ ਪਾਸੇ ਧੂੰਆਂ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅੱਗ ਹੀ ਅੱਗ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ । ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ, ਮਕਾਨ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਗਡੀਆਂ ਸਾੜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ-ਚੁਣ ਕੇ, ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਿੱਚ-ਖਿੱਚ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਉਸੀ ਥਾਂ ਲਾਠੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

*Widows of Nov. 1984 victims demonstrating
outside the Supreme Court*

ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਟਾਇਰ ਪਾਕੇ, ਪੈਟਰੋਲ ਪਾਕੇ, ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਾੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੁੱਢੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਹੱਤਿਆਰੇ ਉਥੇ ਭੰਗੜਾ ਪਾਉਂਦੇ ਡਿਸਕੋ ਡਾਂਸ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਾਰੇ ਲਗਾਂਦੇ “ਜੱਬ ਤੱਕ ਸੂਰਜ ਚਾਂਦ ਰਹੇਗਾ, ਇੰਦਰਾ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਰਹੇ ਗਾ।” ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਤਿਆਰੇ ਸਰੋਆਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਸਿੱਖ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਹੱਤਿਆਰੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਇਵੇਂ ਝੂਮ ਉਠਦੇ ਜਿਵੇਂ ਲਾਹੜੀ ਨਿਕਲ ਆਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਹਜ਼ੂਮ ਕਹਿੰਦਾ “ਕਿ ਦੇਖੇ ਵੇ ਆ ਗਿਆ ਸਰਦਾਰ,” ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਂਦੀ ‘ਕਿ ਇਧਰ ਦੇਖੇ ਵੇ ਆ ਗਿਆ ਸਰਦਾਰ।’ ਜਦੋਂ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਜਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲੇ ਕਿ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਰਾਉਂਡ ਵਿੱਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਰਾਉਂਡ ਵਿੱਚ ਵਹਿਸੀਆਨਾ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੱਤਿਆਰੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਬੇਸਹਾਰਾ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਚਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਜਨੂੰਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਜਨੂੰਨੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦਹਿਸ਼ਤ ਇਤਨੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਦਿਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਲਮ, ਕਿਰਪਾਨਾਂ, ਛੁੱਟੇ, ਸਰੀਏ, ਪੈਟਰੋਲ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ੇਦ ਕੈਮਿਕਲ ਪਾਊਡਰ ਸੀ, ਜੋ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਾੜ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਝੋਲੀ ਫੈਲਾ-ਫੈਲਾ ਕੇ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੱਤਿਆਰੇ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਹੱਸ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਮਾਰਿਆ-ਕੁੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਮੂਲੀਆਂ ਅਤੇ ਗਾਜ਼ਰਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕੁੱਤੇ, ਕਾਂ, ਸੂਰ, ਪੰਛੀ ਆਦਿ ਇਨਸਾਨੀ ਮਾਸ ਨੂੰ ਨੋਚ-ਨੋਚ ਕੇ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਲਾਸ਼ਾਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ, ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਚੌਰਾਹਿਆਂ ਤੇ ਸੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਚਾਰ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ, ਟਰੱਕਾਂ ਦੇ ਟਰੱਕ ਲਾਸ਼ਾਂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਇੱਕਠਾ ਦਾਹ-ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਉਡਾਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੀਣਾ ਆਦਿ।

ਇਸੀ ਦੌਰਾਨ ਦੁਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਦਿਖਾਕੇ ਨਾਰੇ ਲਗਵਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ‘ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ’ ਯਾਨੀ ਦੂਜੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੇ। ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਛਪਣ (ਬਚਾਅ) ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਵਾਈ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਗੱਡੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਜ਼ਖਮੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕਰਦਾ।

*Sardarni Pritam Kaur, Wife of the late Sant Jarnail Singh Bhindranwale,
Who released the book presenting the Punjabi edition of Sikh leader
Sardar Simranjit Singh Mann.*

"ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਕਲੰਕ ਦਾ ਕਾਲਾ ਟਿੱਕਾ"

'ਅ' ਅਕਤੂਬਰ '1984' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ '4' ਨਵੰਬਰ 1984 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਤਾਲਾ ਲੱਗਾ ਰਿਹਾ।

ਇਹ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਸਾਂ, (ਉਮੀਦ) ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਰਟ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਥੰਮ੍ਹ ਹੈ।

ਸੰਨ 1947 ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਸਥਿਰ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲੀ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਖ਼ਬਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੀ ਗਰੀਬ, ਬੇਸਹਾਰਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪੋਸਟ ਕਾਰਡ ਤੇ ਮਿਲੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨਕੇ ਫ਼ੌਰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਈ ਜਨਹਿੰਤ ਕੇਸਾਂ ਤੇ ਆਪ (ਸੋ ਮੋਟੋ) ਐਕਸ਼ਨ ਲਏ ਹਨ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗਲਤ ਸਰਕਾਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਦੇਸ਼ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਕਈ ਨੈਸ਼ਨਲ ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ ਦੀ ਕਥਿਤ ਮਿਲੀ ਭਗਤ, ਅਪਰਾਧਿਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਾਂਚ ਏਜੰਸੀ 'ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ.' ਦੀ ਨਕਾਰਾ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਜੰਮ ਕੇ ਖਿਚਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤੇ। ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜਾਂਚ ਏਜੰਸੀ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ੀ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ ਦੀ ਕਈ ਸੰਗੀਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਜਾਂਚ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ

ITAL

International Title Study • And All Road • Delhi State Election • Bangalore • Delhi University • Rajasthan Canal •

An attempted protest march of widows of those killed in the November 1984 massacre of Sikhs in Delhi ended with the police arresting them for defying the current ban on assembly in the city on Tuesday.—TOI photo by T. Narayan.

ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਦ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ ਨੇ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੰਮ ਕੇ ਖਿਚਾਈ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਚੀਫ਼ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਫੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਤੇ ਪਟਨਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਵੇ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਦਇਤਜ਼ਾਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਵਾਰ ਡੋਗੂ ਬੁਖਾਰ ਫੈਲ ਗਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸਤੇ ਅਚਾਨਕ ਅਤੇ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੇ ਸਖਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਦਸੇ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਡੋਗੂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਵਾਸਤੇ ਕੀ-ਕੀ ਉਪਾਅ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਯਮੁਨਾਪਾਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੰਡਤ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਨੇ ਕਿਸੀ ਅਬਲਾ, ਬੇਸਹਾਰਾ ਤੇ ਗਰੀਬ ਔਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਚਕਿੱਚਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਖਬਰ ਜਦੋਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਆਪ ਵਿਸ਼ਨੂੰ-ਪੰਡਤ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿੱਚ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 4 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਤਾਲੇ ਲਗਾ ਕੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ “ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ” ਅਤੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਿਆਮੂਰਤੀ (ਜੱਜ) ਨੈਸ਼ਨਲ ਅੱਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਲੱਗਭਗ 30 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜਾਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੈਂਕੜੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਅੱਗ ਹੀ ਅੱਗ, ਧੂੰਆਂ ਹੀ ਧੂੰਆਂ ਸੀ। ਸੜਕਾਂ, ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਚੌਰਾਹਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ੇਰ, ਹਾਹਾਕਾਰ ਤੇ ਲੁੱਟ ਮੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਨਿਪ੍ਰੀਸਕਾਂ (ਹੀਜ਼ੜਿਆਂ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਵੀ ਜੱਜ ਨੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਕੇ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹਿੱਲੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ‘ਨਿਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ’ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਵੀ ਚਾਰ ਦਿਨ ਤੱਕ ਤਾਲਾ ਲਗਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਜਦਕਿ ਕਈ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਲਗਾਕੇ ਸਰਕਾਰ, ਸੀ. ਬੀ. ਆਈ. ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਨਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਘੜੀ ਦੀਆਂ ਸੂਈਆਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਖਦੀ। ਫਿਰ 31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਵਕਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈਆਂ?

THE HINDUSTAN TIMES

Members of the All India Sikh Conference on Sikhs at Gole Market Church in support of their demands in Delhi on Tuesday. — HT photo by Arun Jais

Riot victims begin stir

NEW DELHI, Jan 31 (HT)

The 10,000 victims of the 1984 riots are beginning to stir. They are now demanding the Government to pay compensation for the suffering and loss of their lives.

They have placed in front of the Government a list of demands for compensation.

The 10,000 riot victims are now in Delhi. When asked where they are, they say they are in the streets of Delhi. When they are not in the streets, they are in the homes of their relatives.

The protesters included a large number of women and children.

After the 1984 riots, the Government had not been able to pay compensation to the victims. They are now demanding that the Government should pay compensation to the victims.

ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਰਕਾਰ, ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੇਕਸੂਰ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ?

ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਜੱਜ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਏਜੰਟ ਸਨ ਜਾਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਗੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਕੁੰਡਕਰਨ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਹੱਤਿਆਰੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ-ਖਰਬਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ (ਸੰਪਤੀ) ਲੁੱਟ ਤੇ ਜਲਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਤਾਲੇ ਖੋਲ ਕੇ ਨਿਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਨੇ ਵੀ (ਸੋ ਮੋਟੋ) ਆਪ ਐਕਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਕਿਸੀ ਜੱਜ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਇਸਦਾ ਕੋਣ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ, ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀਆਂ? ਪੁਲਿਸ ਕਿੱਥੇ ਸੀ? ਸਰਕਾਰ ਕਿੱਥੇ ਸੀ? ਮਿਲਟਰੀ ਕਿੱਥੇ ਸੀ?

ਪਰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਕਿਸੀ ਜੱਜ ਨੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਨੇ 'ਨਵੰਬਰ '84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਤੇ ਇੰਝ ਖਾਮੋਸ਼ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਨਵੰਬਰ '84' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿੰਨੇ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਰੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੈਂਕੜੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਖੁਲ੍ਹੇਆਮ ਸੀਨਾ ਤਾਣ ਕੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਨਾਮੀ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ “ਬਲੈਕ ਕੈਟ” ਵੀ ਦੇ ਰਖੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਾਰਨ ਵਜਾ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਲ-ਬੱਤੀ ਲਗਾ ਕੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਰੂਆਮ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਖਬਰਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਛਪਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਛੱਪ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਨਾ ਹੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ “ਨਵੰਬਰ '84” ਦੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ? ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਇਤਨੀ ਦੇਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਡਾਂਟ ਲਗਾਈ? ਕੀ ਹਵਾਲਾ ਕਾਂਡ, ਚੰਦਰਾਸਵਾਮੀ ਕਾਂਡ, ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਤੇ ਲੱਖੂ ਭਾਈ ਪਾਠਕ ਕਾਂਡ, ਚਾਰਾ ਘੋਟਾਲਾ, ਬੇਵੋਰਸ ਤੋਪ ਦਲਾਲੀ ਕਾਂਡ, ਸੁਖਰਾਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਯੂਰੀਆ ਘੋਟਾਲਾ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, 5000 ਨਿਰਦੋਸ਼ ਇੰਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲੇਆਮ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੂਨ-ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਅਰਬਾਂ-ਖਰਬਾਂ ਰੁਪਇਆਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ (ਜਾਇਦਾਦ) ਦਾ ਸਰੂਆਮ ਲੁੱਟ ਲੈਣਾ ਤੇ ਸਾੜ ਦੇਣਾ?

QUAMI AWAZ

"ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਆਪ ਬੀਤੀ"

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰਾਮ ਕੌਰ :- ਅਸੀਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਵਪੁਰੀ (ਚੰਦਰ ਨਗਰ) ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। 1976 ਵਿੱਚ ਉਥੋਂ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ 'ਆ' ਕੇ ਵੱਸੇ। ਇੱਥੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸੀ—ਪੂਰਬੀਏ (ਪੂਰਬ ਦੇਸ ਦੇ, ਬਿਹਾਰੀ ਵਗੈਰਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਭੰਗੀ (ਜਮਾਂਦਾਰ), ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਿ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਿਸੀ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਪੁੰਝਾਂ ਉਠ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਛੱਤ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਸ਼ੇਰ ਮੱਚ ਗਿਆ—“ਸਰਦਾਰੋਂ ਨੇ ਹਮਾਰੀ ਮਾਂ ਇੰਦਰਾ ਕੋ ਮਾਰਾ ਹੈ, ਅਬ ਉਨਹੋਂ ਪਤਾ ਚਲੇਗਾ।” ਸਭ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਚੱਲੋ ਬੱਲੇ।” ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਇਸੀ ਦਰਮਿਆਨ ਲੋਕ ਇੱਟਾਂ-ਪੱਥਰ ਸੁੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੇਰ ਮੱਚਿਆ ਤਾਂ 2-3 ਵਜੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ (ਮੇਰੇ ਪਤੀ) ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਆਂਢੀ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਛੁੱਪ ਗਏ। ਫਿਰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਾਡਾ ਘਰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਆਕੇ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤੁਮਹਾਰਾ ਘਰ ਜਲਾ ਦੀਆ ਗਿਆ।” ਹੰਗਾਮਾ ਤਾਂ ਥੋੜਾ ਹੁੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਦੌੜੀ-ਦੌੜੀ ਗਈ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਬੋਲੀ, “ਡੈਂਡੀ ਸਾਡਾ ਘਰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।” ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੋਰ ਚੰਗਾ ਘਰ ਬਣਾ ਦਿਆਂਗਾ।”

ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ “ਘਰ ਸੜ ਗਿਆ ਹੈ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਡੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਸਲਾਮਤ ਹੋ, ਘਰ ਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।” ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏ। ਰਾਤੀਂ ਉਥੇ ਹੀ ਸੁੱਤੇ ਰਹੇ, ਜਿੱਥੇ ਛਿਪੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੇ ਵਾਲ ਵੀ ਉਦੋਂ ਕਟਵਾਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਮੈਂ ਹੁਣ ਸਰਦਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਗ ਰਿਹਾ? ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਨਾ? ਦੇਖੋ, ਮੇਰੀ ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਣਾ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।” ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪਗੜੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਣਾ। ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ 4 ਵਜੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੇ ਵੀ ਸਭ ਵਾਲ ਕੱਟ ਕੇ ‘ਮੋਨੇ’ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਦੋ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਸਵੇਰ ਕਰੀਬ 8 ਵਜੇ ਸਾਨੂੰ ਚਾਹ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਮਕਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸਰਦਾਰਜੀ ਦੀ ਔਰਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—ਇੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਆਦਮੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉੱਤੇ ਛੱਤ ਤੇ ਜਾਕੇ

THE HINDUSTAN TIMES

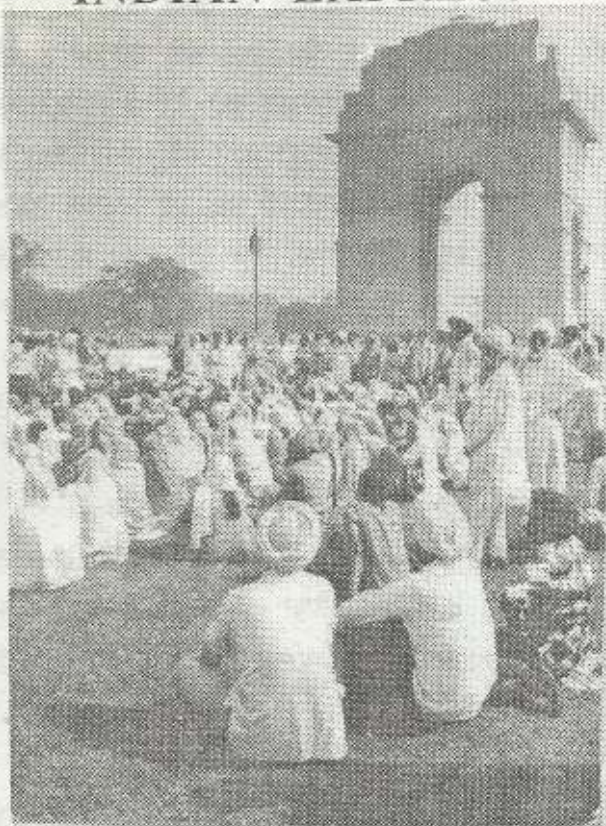
India Sikh Conference (Babbar) activists and 1984 riots victims holding a demonstration outside the Supreme Court on Monday.—HT photo

ਨਾਲ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਸਲੀਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਚੀਖਣ ਲੱਗਾ, “ਦੇਖੋ, ਦੇਖੋ ਜੇ ਸਰਦਾਰ ਵਾਲ ਕਟਵਾਕਰ ਯਹਾਂ ਛੁਪਾ ਬੈਠਾ ਹੈ।” ਅਤੇ ਸਲੀਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਨਾਲ ਦੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਹੱਥ ਹੀ ਜੋੜਦੇ ਰਹੇ। ਇਸੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਲੀਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਥੱਲੇ ਬੱਜਰੀ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਛੁੱਰੇ ਲਾਠੀਆਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਟੀਨ ਲਏ ਖੜੀ ਸੀ। ਸਲੀਮ ਥੱਲੇ ਉਤਰ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸੀ ਵਕਤ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਚੀਕਣ ਲੱਗੀਆਂ, “ਬਹਿਨ ਜੀ, ਜੀਜਾ ਜੀ ਕੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੈ।” ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੋਨੇ ਤੇ ਜਾਕੇ ਖੜੀ ਹੋਈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸੜਦੇ ਹੋਏ ਦੇ ਖਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਵੀ ਹੱਥ ਜੋੜ ਰਹੇ ਸੀ। ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਲਾਠੀ-ਬਲੱਮਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਕੇ, ਫਿਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਲੀਮ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੰਡੇ ਉਥੇ ਖੜੇ ਸੀ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ— ਸਲੀਮ (30/499), ਓਮੀ, ਵੇਦੀ, ਡਾਕਟਰ ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ (ਬਲਾਕ 31) ਅਤੇ ਲੰਬੂ ਡਾਕਟਰ (ਬਲਾਕ 32) ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਕਲੀਨਿਕ-ਦੁਕਾਨਾਂ, ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਰਾਮਸ਼ਰਨ (30/426) ਅਤੇ ਮੁੱਲਾ (30/493) ਤੇ ਇੰਨਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਤੇ ਦਾਮਾਦ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਧੇ (ਬਲਾਕ-19 ਝੁੰਗੀ), ਰਾਮਕਿਸ਼ਨ (19/452), ਗਵਾਲਨ (19/447) ਤੇ ਮੋਟੀ ਪੰਡਤਾਨੀ ਦਾ ਲੜਕਾ ਮਹੇਂਦਰ (19/445) ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਲਲਿਤਾ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਖੁਦ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਦਿੱਤਾ, ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਛਿੜਕਕੇ ਜਿੰਦਾ ਸਾੜਨ ਲਈ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਭੀੜ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ, ਜਲਾਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚੀਖ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸੀ। ਰਾਮਸ਼ਰਨ ਨੱਚਦੇ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਉਹ ਚੀਖ ਰਹੇ ਸੀ, “ਕਹਾਂ ਹੈਂ ਹਮਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਰ? ਕਹਾਂ ਹੈ ਤਾਜੇ ਚੂਹੇ? ਨਿਕਲੇ ਹੋ ਤੇ ਬਤਾਓ।” ਪੁਲਿਸ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਝਾਂਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਕਿ “ਬਾਹਰ ਵੇ ਲੋਗ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੈ, ਹਮੇਂ ਬਚਾਓ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਕਹਿੰਦੀ “ਫਿਕਰ ਮਤ ਕਰੋ, ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।” ਲੇਕਿਨ ਬਾਹਰ ਜਾਕੇ ਪੁਲਿਸ ਭੀੜ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, “ਉਸ ਘਰ ਮੇਂ ਜਾਓ, ਅੰਦਰ ਸਰਦਾਰ ਛਿਪੇ ਹੈ, ਨਿਕਾਲ ਬਾਹਰ ਕਰੋ।” ਇੰਟਾਂ-ਪੱਥਰ ਚਲਦੇ ਰਹੇ, ਉਹ ਗਾਲ਼ੀ ਗਲੋਚ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸੀ, “ਔਰਤੋਂ-ਲੜਕੀਓ ਕੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰੇਗੇ।” ਲੜਕੀਆਂ ਜੋ ਕਹਿੰਦੀਆਂ, “ਭੈਯਾ ਹਮੇਂ ਕਿਉਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਤੇ ਹੋ” ਤੇ ਵੇ ਕਹਿਤੇ, ਹਮ ਤੁਮਹਾਰੇ ਭੈਯਾ ਨਹੀਂ ਖਸਮ ਹੈ, ਸ਼ਾਮ ਕੇ ਤੁਮਹੇਂ ਲੇ ਜਾਏਗੇ।” ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੇ ਵਾਲ ਕਟਵਾਕੇ ਹੋਮਗਾਰਡ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਦੋ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮਿਲਟ੍ਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਭ ਔਰਤਾਂ ਪੈਰੀ ਪੈਣ ਲਗੀਆਂ ਤੇ ਰੋਣ ਲਗੀਆਂ—“ਭੈਯਾ ਹਮਾਰੇ ਆਦਮੀਓ ਔਰ ਬੇਟੋਂ ਕੋ ਮਾਰ ਔਰ ਜਲਾ ਦੀਆ, ਅਬ ਹਮਾਰੀ ਔਰ ਲੜਕੀਓ ਕੀ ਇਜ਼ਤ ਕੇ ਬਚਾ ਲੋ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ, “ਤੁਮ ਲੋਕ ਅਬ ਮਤ ਘਬਰਾਓ, ਹਮ ਆ ਗਏ ਹੈਂ ਔਰ ਯਹਾਂ ਸੇ ਤੁਮਹੇਂ ਗਾੜੀਓ ਮੇਂ ਥਾਣੇ ਲੇ ਚਲੇਗੇ।” ਅਸੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ ਪਾਗਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੱਸਕੇ ਗਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੜ ਗਏ। ਰਾਤ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜਾਰੀ।

INDIAN EXPRESS

500 riot victims court arrest

Express News Service

NEW DELHI, March 17

Around 500 victims of 1984 riots were Monday courted under the Prevention of Unlawful Assemblies and Unlawful Associations Act, the central government's law aimed at curbing the Punjab problem.

Earlier, last Friday night, the Punjab Police had taken 1,000 riot victims into custody. The Punjab Police had also taken 100 riot victims into custody. The Punjab Police had also taken 100 riot victims into custody.

A court order passed at the Delhi High Court on Monday, 1984, directed the Punjab Police to take 500 riot victims into custody. The Punjab Police had also taken 100 riot victims into custody.

The Punjab Police had also taken 100 riot victims into custody.

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਭਗਵਤੀ ਕੌਰ :- ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਕਰੀਬ 8 ਵਜੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 500 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸਾਡੇ ਬਲਾਕ ਵੱਲ ਆਈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਠੀਆਂ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਤੇ ਛੁਰੇ ਆਦਿ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਦਾਮਾਦ, ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤੋੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਛੜ ਨਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੇ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਭੈਣ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਪਾਰਕ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਉਸ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਦਾਮਾਦ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਭੱਜਿਆ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਛੁੱਪ ਗਿਆ। ਦਰੋਪਦੀ ਦੀ ਭੈਣ ਤੱਲੇ ਨੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਚੀਖ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਭੱਜਕੇ ਛੁਪਿਆ ਹੈ। ਭੀੜ ਉਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੜੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਖਿੱਚਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਿਆ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖਿਰ ਉਸਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕਰੰਟ ਲਗਾਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਲਾਕ 32 ਦੇ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਤਾਰ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੀ ਤੇ ਇੰਨਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕਰੰਟ ਲਗਵਾਕੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਹ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲੇ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਛਿਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ-ਖਿੱਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਲੜਕਾ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁਟਣਗੇ। ਇਸ ਖਿੰਚਤਾਨ ਤੇ ਮਾਰਪੀਟ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਹੱਡੀ ਟੁਟ ਗਈ। ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕਪੜੇ ਖਿੱਚਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨੰਗੀ ਖੜੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਲੁੱਟੀ। ਇਸੀ ਵਿੱਚਕਾਰ ਕੋਈ ਚੀਖਿਆ, “ਇਸ ਲੜਕੇ ਕੋ ਜੱਗਾ ਕੇ ਯਹਾਂ ਲੇ ਚਲੇ।” (ਜੱਗਾ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗੁੰਡਾ ਤੇ ਤਸਕਰ ਹੈ) ਉਹ ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਜੱਗਾ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਰਿਆਨੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ, ਮੇਨ ਰੋਡ ਤੇ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਸਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਸੀ, ਲੁੱਟ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸਨੇ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬਚਾਇਆ।

ਦੰਗਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸੌ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ। ਇਤਨੀ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ 8 ਸਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ 32 ਬਲਾਕ ਦੇ ਸਾਡੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ, ਉਹ ਹਨ—ਤੱਲੇ, ਮਨੂ (ਤਸਕਰ ਦਾ ਧੰਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ), ਜੱਗਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਰੋਪਦੀ, ਕਿਸੇਰੀ ਜਮਾਂਦਾਰ (ਸੂਰ ਦਾ ਗੋਸ਼ਤ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ), ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ (ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਲੀਡਰ ਤੇ ਗੁੰਡਾ) ਰੂਪਾਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ ਜੋ ਚੋਰ ਸੀ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਰੇਡੀਓ, ਟੇਪਰਿਕਾਰਡਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜੱਗਾ-ਦਰੋਪਦੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਤਕਰੀਬਨ ਸ਼ਾਮ 4 ਵਜੇ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ

PIONEER

JUSTICE: Widows and relatives of the 1984 riot victims demonstrating outside the Supreme Court on Monday

B B Yadav/Pioneer

ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ। ਕੋਈ ਡਰਨੇ ਕੀ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮੁਹੱਲੇ ਦਾ ਇੱਕ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਅਪਣੇ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਦਾ ਇਹੀ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਗੱਦਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣਾ ਉਸਦੀ ਚਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜ ਨਾ ਜਾਏ। ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਵਾਇਆ ਤੇ ਉਸੀ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ।

ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਿਲਟਰੀ ਆਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗੁਰਦੀਪ ਕੌਰ :— ਮੇਰਾ ਆਦਮੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਯਾ ਤੇ ਬਾਲ ਕਟਵਾ ਲੋ, ਯਾ ਯਹਾਂ ਸੇ ਭਾਗੋ।” ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ 10 ਬਲਾਕ ਦਾ ਜਮਾਦਾਰ ਤੇ 18 ਬਲਾਕ ਦਾ ਬਨੀਆ ਸੀ, ਜੋ ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। 18 ਬਲਾਕ ਦੇ ਵੀ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਕੇ ਗਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਧੋਬੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਕੇ ਸ਼ੇਰ ਮਚਾਇਆ ਕਿ ਧੋਬਣ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰਦਾਰ ਛੁਪਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਛੱਤ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਉਸ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਦੀਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਛੇਦ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ—ਚਾਰ ਫਾਇਰ ਹੋਏ। ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਮਹਾਰੇ ਪਾਪਾ ਕੋ 18 ਬਲਾਕ ਕੇ ਫਾਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਹੈ।” ਉਸੀ ਦੇ ਨਾਲ 18 ਬਲਾਕ ਦਾ ਸੋਲਹ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਤਲਵਾਰ ਸੀ। ਫਾਰਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਪਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਾੜੀ ਤੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਵਾਲ ਕਟਵਾ ਲਏ ਹਨ।

ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਮਕਾਨ ਅੱਗੇ ਉਹ ਲੋਕ ਆਏ। ਸਾਡੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਰਜੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਸਰਦਾਰ ਕਾ ਲੜਕਾ ਇਸੀ ਜਲੇ ਹੁਏ ਮਕਾਨ ਕੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪਾ ਹੈ,” ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਉਥੇ ਹੀ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤ (ਬਲਾਕ 18) ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਇਸਕੋ ਘਸੀਟਕਰ ਬਾਹਰ ਲੇ ਆਉ।” ਮੈਂ ਵੀ ਉਸੀ ਸੜੇ ਹੋਏ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਫੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਮਨੇ ਮੇਰਾ ਆਦਮੀ ਤੇ ਮਾਰ ਦੀਆ, ਇਸ ਬੱਚੇ ਕੋ ਛੋੜ ਦੇ, ਯਹੀ ਮੇਰਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ।” 18 ਬਲਾਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁੰਡੇ, ਖੂਨੀ, ਜਮਾਦਾਰ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ) ਸਭ ਉਥੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਉਹ ਬਾਹਰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਡੰਡੇ ਮਾਰੇ, ਉਹ ਬੱਲੇ ਡਿੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 18 ਬਲਾਕ ਦੇ ਜਮਾਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਇੰਝ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਵੀ ਘਸੀਟ ਕੇ ਨਾਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਵੀ ਲਾਸ਼ ਪਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ

Crowd of the 500 widows of the 1984 anti-Sikh riots demonstration inside the Bhagat court. Fainted due to hunger this evening. They had come to the court to submit a petition to the Chief Justice.
Express photo by Harish Gupta

Darshan Kaur identifies Bhagat as one of rioters

EXPRESS NEWS SERVICE

NEW DELHI: Now 16, Darshan Kaur, the youngest widow present in the huge gathering against former Union Minister H.D. Bhagat, today identified before the trial court that Bhagat had targeted a death in Tihar prison in East Delhi on November 1, 1984.

The other 499 plaintiffs in the case, widows of 500 men on Wednesday failed to identify the prisoner saying she had never seen him before.

During the cross-examination, Kaur told 167-member bench and sessions judge N.M. Chhokar that Bhagat and her son were Bhagat before the riots, the name of her son during the riots had been 'Neta' and that Bhagat was called 'Neta' because Bhagat was called 'Neta'.

When the prosecution counsel

asked her to identify the leader among the persons present in the court room, Kaur, pointing towards Bhagat said, "That is the person who had". She was like this as to the case name.

Kaur was then cross-examined by Bhagat's counsel for about an hour and the matter was later adjourned for November 21.

Meanwhile, the 'ACADEMY OF KARNATAKA' court, found the move against Bhagat Bar for the center of the prison false evidence in the court.

She has been found guilty twice to have committed serious punishable offence under Section 143 (giving false evidence) of the Indian Penal Code.

When witness had been taken from January 15 that Bhagat was among the rioters who killed her husband, she had refused to accept any form of Wednesday.

ਮੇਰੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਪੁਆਲ ਪਾ ਕੇ ਮਾਚਸ ਲੈ ਕੇ ਜਲਾਣ ਲਗੇ। ਇਸੀ ਵਕਤ ਚਾਹ ਵਾਲਾ ਪੰਡਤ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਬੱਚੀ ਦਾ ਗੱਲਾ ਦਬਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਥੇ ਖੜੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਤੁਮਨੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਇਸਕੇ ਦੇ ਆਦਮੀ (ਲੜਕਾ ਅਤੇ ਪਤੀ) ਮਾਰ ਦਿਏ ਹੈਂ, ਅਬ ਬੱਚੇ ਕੋ ਛੋੜ ਦੇ। ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਨੱਸ ਗਏ। ਪ੍ਰੇਮ (ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮੁਖਬਰ) ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾਇਆ।

ਇਸੀ ਸਮੇਂ ਮੋਟਰ-ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਦੋ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਏ 18 ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ। ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਦੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਮਹਾਰੇ ਪਾਸ ਦੇ ਦਿਨ ਹੈ, ਇਸਸੇ ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ ਮਾਰਨਾ ਹੈ ਯਾ ਜੇ ਭੀ ਕਰਨਾ ਹੋ ਕਰ ਡਾਲੋ।” ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਜਾਨ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਸਾਡੇ ਆਦਮੀ ਮਰਵਾਏ। ਸਾਡੇ ਕੁੱਝ ਗੁਆਂਢੀ ਜੋ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹਦੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਅਸੀਂ 10 ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲੇ ਆਕੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸੀ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਜਲਦੇ ਸੀ ਤੇ 18 ਬਲਾਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਮਗਰ ਮੇਰਾ ਆਦਮੀ ਮਿਲਟਰੀ ਸਰਵਿਸ ਵਿੱਚ 18 ਸਾਲ ਨਾਇਕ ਦੇ ਪਦ ਤੇ ਸੀ, ਡਰਾਈਵਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਕਾਨ ਬਣਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਤੇ ਮੈਡਲ ਵੀ ਮਿਲੇ 71-72 ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ।

ਮੁੰੀ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ :-ਅਸੀਂ ਅਮਰਜੋਸੀ ਤੋਂ ਬਾਦ 1976 ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ, ਆਦਿ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਭ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਜੀ ਬਨਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਕੰਮ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਮੰਜੀ ਬਣਾਕੇ ਖਤਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 36 ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ 27 ਬਲਾਕ ਤੋਂ ਕੰਮ ਛੱਡਕੇ ਵਾਪਸ ਘਰ ਭੱਜਿਆ। ਤਾਂ ਲੋਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਜਲਾਕੇ 38 ਬਲਾਕ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਸਵੇਰ ਦੇ ਕੋਈ 10 ਵਜੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਂਦੇ ਹੀ ਪੱਥਰਬਾਜੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਇੰਟਾਂ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟੇ। ਅਸੀਂ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ (32 ਬਲਾਕ) ਦਾ ਨਹੀਂ ਜੱਲਣ ਦਿਆਂਗੇ। ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਦੇਣਗੇ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ 200 ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਕਾਫੀ ਲੋਕ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਆਏ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਝਗੜਾ ਮਤ ਕਰੋ, ਅਪਣੇ ਘਰ ਜਾਓ।” ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਭੀੜ ਨੇ ਆਕੇ ਘਰ ਸਾੜਨੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਬਿਜਲੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਰੰਟ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਜਲਾਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਅਰਤਾਂ, ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਲੁੱਟੀ। ਇਸੀ ਦਰਮਿਆਨ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਵੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰਾਤ ਨੂੰ 12 ਵਜੇ ਦੇ ਲਗਭਗ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਆਕੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸੁਰਨ ਲਈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 200 ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਬੱਚੇ ਚੀਖਣ ਲਗੇ। ਮਰਦ ਉਥੇ ਮੇਰੇ ਸਿਵਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੇਰਖਾਨ (ਜੋ ਮੇਰੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੀਮੇਂਟ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਹੈ) ਨੇ ਚੀਖ ਕੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਘਰ ਦਿਖਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਇਸਸੇ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਹੈਂ, ਅੰਦਰ ਮਾਲ ਭੀ ਹੈ, ਅੱਛੀ-ਅੱਛੀ ਔਰਤਾਂ ਉਠਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਓ।” ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼ੇਰਖਾਨ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਘਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸੜਦੇ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਪਲੰਗ ਦੇ ਥੱਲੇ ਛੁਪਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੇਰਖਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਚਾਕੂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪਲੰਗ ਦੇ ਥੱਲੇ ਮੈਨੂੰ ਛੁਪਿਆ ਦੇਖ ਭੀੜ ਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ

THE ILLUSTRATED WEEKLY OF INDIA

THE FEATURES MAGAZINE

WANTED!

Gurcharan Singh Babbar is the latest victim of government's misguided campaign against the young social activists who fought for the victims' rehabilitation in the wake of the 1984 riots.

ਪਲੰਗ ਚੁੱਕ ਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਲਾਠੀ ਨਾਲ ਮਾਰਣ ਲਗੇ। ਮੇਰੀ ਔਰਤ ਦੇ ਉਪਰ ਸੇਰਖਾਨ ਚਾਕੂ ਲੈ ਕੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ “ਤੇਰਾ ਬੇਟਾ ਕਹਾਂ ਹੈ?” ਮੈਨੂੰ ਚਾਕੂ ਮਾਰਣ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਔਰਤ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦੇਕੇ ਆਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ ਹੋਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਗੁਆਂਢੀ ਬਣੀਆ ਜਿਸਦੀ 27 ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਚੱਕੀ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੋਸ ਪਿਆ ਦੇਖ ਚੀਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ—“ਪਾਪੀਓ, ਇਸ ਬੁੱਢੇ ਕੇ ਤੁਮਨੇ ਕੈਸੇ ਮਾਰਾ, ਯਹਾਂ ਸੇ ਭਾਰੀ” ਤਾਂ ਲੋਕ ਹਟ ਗਏ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਦ ਮੈਂ ਹੋਸ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ ਤੇ ਕਿਸੇਰੀ ਦੋਨੋਂ ਛੁਰੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੜਵਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਡਿੱਪੂ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਪੜੇਸੀ 32 ਬਲਾਕ ਦੇ 318 ਨੰਬਰ ਮਕਾਨ ਦੇ ਜੈਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ 4-5 ਵੱਡੇ ਡਰੱਮ ਦਿੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਵਾਸਤੇ।

ਸਵੇਰੇ 4 ਵਜੇ 2 ਤਰੀਖ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਹੋਲੀ-ਹੋਲੀ ਚਿੱਲਾ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਵੱਧੇ। ਨਾਲ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਗੁੱਜਰ ਲਾਠੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਹਸਤੇ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—“ਇਧਰ ਮਤ ਆਓ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਲਾ ਦੇ ਗੇ, ਜੰਗਲ ਮੇਂ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਪਾਣੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦੂਰ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਸੀ, ਉਥੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਕਿਸੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਉੱਥੇ ਹੋਣ ਦੀ ਖਬਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵੇਰ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜੋ ਜਾਨ ਬਚਾਣ ਲਈ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਜੰਗਲ ਜਾਂ ਝਾੜੀ ਵਿੱਚ ਛੁਪ ਗਏ। ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਛੁਪੀਆਂ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ, ਦੋ ਤਰੀਖ ਦੀ, ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਏ ਰਹੇ। ਭੀੜ ਵਾਪਸ ਲੁੱਟਪਾਟ ਕਰਣ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸੀ ਰਾਤ 2 ਵਜੇ ਸਾਡਾ ਆਦਮੀ 32 ਬਲਾਕ ਦਾ ਇੱਕ ਟਰੱਕ ਫੌਜ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਆਇਆ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਟਰੱਕ ਵਿੱਚ ਬੈਠਕੇ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ :-31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 2:30 ਵਜੇ ਆਪਣਾ ਆਟੋ-ਰਿਕਸ਼ਾ ਕਸਤੂਰਬਾ ਨਗਰ ਬਸ ਸਟੈਂਡ ਤੇ ਲਗਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬਕਾਨ ਉਤਾਰਨ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਇੱਕ ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਚਾਹ ਮੰਗਾਈ। ਬਸ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਚਾਹ ਦੇ ਦੋ-ਚਾਰ ਘੁੱਟ ਪੀਤੇ, ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਣ ਵਾਲਾ ਨਵੀਨ ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਤੋਂ ਸਵਾਰੀ ਲੈ ਕੇ ਜਵਾਲਾ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਤਦੀ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਆਓ ਭੈਯਾ ਚਾਹ ਪੀ ਲਓ। ਉਹ ਹਸਦਾ ਹੋਇਆ ਸਵਾਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਮਜੇ ਲੇ, ਮੈਂ ਅਭੀ ਆਯਾ।” ਮੈਨੂੰ ਜਾਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਕਹਿ ਗਿਆ, “ਕਹੀਂ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ, ਕਹੀਂ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ।” ਮੈਂ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਜਲਦੀ ਮੇ ਰੇ ਘਰ ਚੱਲ।” ਮੈਂ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਵਹਾਂ ਖਿਲਾਣਾ ਹੈ, ਵੇ ਯਹੀਂ ਖਿਲਾ ਦੇ।” ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਯਾਰ ਤੂ ਐਸੇ ਨਹੀਂ ਮਾਲੇਗਾ।” ਤੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਰਿਕਸ਼ਾ ਉਲਟ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਰਿਕਸ਼ੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਰਿਕਸ਼ਾ ਸਿੱਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਚਲ ਮੇਰੇ ਘਰ ਚਲ।” ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਦੋਸਤੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਰਿਕਸ਼ਾ ਅਸੀਂ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਅੰਦਰ ਜਾਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭੈਯਾ, ਆਜ ਜਲਦੀ ਕਿਉਂ ਆ ਗਏ? ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੇ ਤੂੰ 6 ਬਜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਹੀਂ ਆਤਾ ਥਾ ਘਰ।” ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਪਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਹਲਵਾਈ ਸਭ ਕੀ ਦੁਕਾਨੋਂ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਰਹਾ ਹੈ।” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਉਂ ਕਿਆ ਹੁਆ?” ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਤੁਝੇ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ?” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਨਹੀਂ ਭੈਯਾ” ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ, “ਏਕ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੇ ਮਾਰ ਦੀਆ ਹੈ।” ਮੈਂ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਲਈ ਅਚੰਭੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਬੋਲਿਆ, “ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਾ। ਅਗਰ ਐਸਾ ਕੁਛ ਹੁਆ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਉਨਹੋਂ ਜਲਦੀ ਠੀਕ ਕਰ ਦੇ।”

ਦੋਸਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਭੈਯਾ, ਬਾਲ ਉਤਰਵਾ ਲੇ, ਸਭ ਸਿੱਖੋਂ ਕੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੈ।” ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਾ।” ਤੇ ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕੱਲਣ ਲਗਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਪਕੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਭਾਈ ਬੈਠ ਜਾਓ ਨਾ, ਮੈਂ ਤੁਮਹਾਰੇ ਭਲੇ ਕੀ ਬਾਤ ਕਰ ਰਹਾ ਹੂੰ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਭਾਈ, ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਠੀਕ ਕਰ ਦੇਗਾ।”

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਭਗਵਾਨ-ਵਗਵਾਨ ਗਿਆ ਕੂਏਂ ਮੈਂ। ਅਗਰ ਅਪਨੇ ਬੱਚੇ ਕੋ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹਤਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਲ ਉਤਰਵਾ ਲੇ।”
 ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਬੇੜਾ ਹੁੱਕ ਜਾਓ, ਜਰਾ ਸੋਚ ਲੇਣੇ ਦੋ।” ਦੋਸਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਗੂੰਗੀ ਮਾਂ ਨੂੰ
 ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਏਕ ਬਲੇਡ ਲੇ ਆ।” ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਲਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੋਪੀ ਮੈਹਤੋਂ ਉਸ
 ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਆਟੋ ਰਿਕਸ਼ਾ ਲੈਕੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ “ਬਾਜ਼ਾਰ ਮੈਂ ਸਭ ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੀ ਦੁਕਾਨੋਂ ਜਲਾਈ
 ਜਾ ਰਹੀ ਹੈਂ ਅੱਰ ਸਭ ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ ਮਾਰਾ ਜਾ ਰਹਾ ਹੈ। ਅਭੀ-ਅਭੀ ਸਰਦਾਰ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ (ਹਲਵਾਈ) ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨ ਬੰਦ
 ਕਰਤੇ ਹੁਏ ਬਾਹਰ ਮਿਠਾਈ ਵੇਂਕ ਰਹਾ ਥਾ, ਲੋਕ ਉਠਾ-ਉਠਾ ਕੇ ਖਾ ਰਹੇ ਥੇ ਅੱਰ ਘਰ ਕੀ ਤਰਫ ਖਾਤੇ ਹੁਏ ਜਾ ਰਹੇ ਥੇ
 ।” ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਮਾਂ ਆ ਗਈ। ਤਦੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੋਸਤ ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ
 ਬਲੇਡ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦਾੜੀ ਆਪ ਕਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਕੇ ਬਾਲ ਜਰਾ ਕਾਟ ਦੇ
 ।” ਦੋਸਤ ਦੀ ਗੂੰਗੀ ਮਾਂ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਾ। ਦੋਸਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਭਾਈ ਯਹੀ ਰਹਿ ਜਾਓ,
 ਲੋਕ ਤੁਮਹੋਂ ਪਹਿਚਾਨ ਕਰ ਚੋਰਾਹੇ ਪਰ ਹੀ ਮਾਰ ਦੋਗੇ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਬਾਲ ਤੇ ਉਤਰ ਹੀ ਗਏ ਹੈਂ, ਅਬ ਮਰਨਾ ਹੋਗਾ ਤੇ
 ਮਰਨਾ ਹੀ ਹੈ।” ਤੇ ਮੈਂ ਚਲ ਪਿਆ।

ਨਿਊ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਗਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਗਰ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਬਸ ਸਟੈਂਡ ਤੇ ਪੈਦਲ ਹੀ ਜਾ
 ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਵਕਤ ਲਗਭਗ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਟ ਨੰ. 312 ਦੀ ਬੱਸ ਆਂਦੀ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ ਤੇ
 ਮੈਂ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਤਾਬੜਤੇੜ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਤੇ ਕੰਡਕਟਰ ਕੋਲੋਂ ਲਕਸ਼ਮੀ ਨਗਰ ਦਾ ਟਿਕਟ ਲਿਆ। ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ,
 “ਇਹ ਸਭ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ?” ਲੋਕ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਭੱਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਲਾਠੀਆਂ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਲੈਕੇ। ਇਹ ਸੀਨ ਮੈਂ
 ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਕਸ਼ਮੀਨਗਰ ਤੋਂ ਆਟੋ-ਰਿਕਸ਼ਾ ਕਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਰਿਕਸ਼ੇ
 ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰੁਪਏ ਦੇਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸਲੀਮ ਨਾਂ ਦਾ ਆਦਮੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ 25-30 ਆਦਮੀ 32 ਬਲਾਕ ਦੀ ਤਰਫ
 ਭੱਜਦੇ ਹੋਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਏਹ ਕਹਿੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ, “32 ਬਲਾਕ ਕੀ ਤਰਫ ਆਓ” ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਣ ਲਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 3-4 ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਤੇਲ ਦੇ ਟੀਨ ਸਨ।
 ਕਈਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਠੀ ਤੇ ਇੱਕ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਬੱਲਮ ਸੀ। ਅਸੀਂ 32-33 ਬਲਾਕ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਇਹ ਵੀ ਸਾਡਾ ਸਾਥੀ ਹੈ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ
 ਛਿੜਕ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਭਤੀਜੇ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਲਾਭੂ ਸਿੰਘ,
 ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਲਈ ਘੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕੱਢਕੇ ਅੱਗ ਬੁਝਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਤਦੀ ਭਾਈ
 ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਲਵਾਰ, ਜੋ ਹਰਦਮ ਉਸ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਸਲੀਮ ਦੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀ। ਅਤੇ ਤਦੀ ਕਨਕ
 ਸਿੰਘ, ਬੁਦਰਾਮ ਭੰਗੀ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਲਾਠੀ, ਭਾਲੇ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਆਦਿ ਸੀ ਤੇ ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ ਨੂੰ
 ਕਣਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਗੱਧੇ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹਾ ਹੈ? ਮਰਵਾ ਸਾਲੋਂ ਕੋ।” ਇਸ ਦਰਮਿਆਨ ਮਕਾਨ ਜਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੱਚੇ
 ਤੇ ਅੱਰਤਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਦੀ ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ (32 ਬਲਾਕ ਦਾ, ਦਿੱਲੀ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀ ਸਮੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ)
 ਨੇ ਕਿਹਾ, ਜਲਾ ਦੀਏ ਮਕਾਨ? ਅਬ ਚਲੋ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਕੀ ਤਰਫ।” ਲੋਕ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵੱਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ
 ਰਹੋ ਦੇ ਨਾਮੇ ਲਗਾਏ ਹੋਏ ਚਲੇ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਮੇਨ ਗੇਟ ਦੇ ਠੀਕ ਬਾਹਰ ਸਾਡੇ
 ਨਵਯੁਵਕ ਸਿੱਖ ਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਅੱਤਰ ਸਿੰਘ, ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਖੜੇ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ
 ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ ਚੀਖਿਆ, “ਪੈਟਰੋਲ ਛਿੜਕੋ, ਪੈਟਰੋਲ ਛਿੜਕੋ।” ਤੇ 5-7 ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਮੇਨ ਗੇਟ ਤੇ ਖੜੇ

6 The Indian EXPRESS

Families of the 1984 riots victims protest outside Bangla Sahib Gurdwara in New Delhi on Sunday demanding justice from the Union government. A photograph by Vijay Tsang

ਆਦਮੀਆਂ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ । ਤੇ ਕਈ ਸਰਦਾਰ ਅੱਗ ਵਿੱਚੋਂ ਜਲਦੇ-ਜਲਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਤਦੀ ਲੋਕ ਭਾਲੇ, ਤਲਵਾਰ, ਲਾਠੀ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਣ ਲਗੇ । ਇਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਭੱਜਿਆ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਵੱਲ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚੌਕ ਤੇ ਜਵਾਲਾ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਕਾਕਾ ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁੱਤਾ ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹਰੀਰਾਮ ਪਕੌੜੇ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਚਾਰ ਭਾਣਜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ । ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਚਾਰੋਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਮੀ-ਭੈਣੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਨ । ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਮੈਂ ਸੁੰਨ-ਜਿਹਾ ਖੜਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਉੱਥੋਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਾਲੇ ਦੀ ਖਬਰ ਲੈਣ ਗਿਆ । ਉੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀ ਗੋਰਖਾ ਔਰਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਲੇ ਨੂੰ ਜੈ ਕਿਸ਼ਨ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਫਿਰ ਪਾਗਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ, ਤੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ਾਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਉੱਥੋਂ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੇ ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਦੇਖਣ । ਉੱਥੇ ਜਦੋਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਖੜੇ ਸੀ । ਇਕ ਭਾਈ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਗਿਆਨੀ ਸਿੰਘ ਕਾ ਕੁੱਝ ਪਤਾ ਹੈ?” ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਆਪ ਕਹਾਂ ਸੇ ਆਏ ਹੈ?” ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾਡੇ ਜਵਾਈ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਲਾਲਾ ਦੀ ਔਰਤ ਨਿਕਲੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਪਹਿਚਾਨ ਕੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਯੇ ਤੇ ਬਰਫੀ ਕਾ ਚਾਚਾ ਹੈ ।” ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ “ਪਾਸ ਕੇ ਘਰ ਮੈਂ ਦੇਕ ਲੜਕੀ ਅੰਦਰ ਸੇ ਤਾਲਾ ਲਗਾ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਆਪ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ।” ਮੇਰੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਂਦੇ ਹੀ ਮੇਰੀ ਸਾਲੀ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਿਆ ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ :- ੩। ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸੋਰਗੁਲ ਦੇ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਾਢੇ 11 ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਦੇ ਲਗਭਗ ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ । ਉਸੀ ਵਕਤ ਸੋਰਗੁਲ ਸੁਣਿਆ । ਕਾਫੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਆ ਰਹੀ ਸੀ । ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਭੀੜ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ । ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਆਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਯਹਾਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ।” ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋੜ ਕੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਤੇ ਨੀਲੂ ਸੀ । ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਛੁਰਾ ਸੀ ਤੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੇ ਮੋਟੇ ਸਰੀਏ ਸੀ । ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਲਵਾਨ ਖੇਖਰ ਤੇ ਰਾਧੇਸ਼ਾਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਕਈ ਹੋਰ ਲੋਕ ਸਨ । ਬਲਵਾਨ ਖੇਖਰ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਚੀਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਇਸ ਗਲੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਭੀ ਸਿੱਖ ਬਾਕੀ ਨਾ ਰਹੇ ।” ਰਾਧੇਸ਼ਾਮ ਜੋ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਮੁਖਬਰ ਹੈ, ਅੱਗ ਲਗਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ “ਜੇ ਲੇਣਾ ਹੋ ਜੇਵਰ, ਰੁਪਏ ਲੇ ਲੋ, ਮਗਰ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਕੇ ਛੋੜ ਦੇ ।” ਲੇ ਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ । ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਖਿੱਚ ਲਈਆਂ, ਚੂੜੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਗਹਿਣੇ ਲੈ ਲਏ ਪਰ ਭਰਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ । ਅਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਚੋਟਾਂ ਲਗੀਆਂ । ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਾਰਿਆ । ਮੇਰੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਣ ਤੇ ਬੋਲੇ, “ਹਮ ਲੂਟੇਗੇ ਭੀ ਔਰ ਮਾਰ ਕਰ ਭੀ ਜਾਏਗੇ । ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਕਾ ਹੁਕਮ ਹੈ । ਇਸਕੇ ਲੀਏ ਹਮੇਂ 500-500 ਰੁਪਏ ਮਿਲੇ ਹੈ ।” ਘਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗ ਲੱਗਾ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ । ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਨੇ ਛੁਰਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਲਾਠੀਆਂ-ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ।

ਦੋ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, “ਹਮਾਰੀ ਲਿਸਟ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮਕਾਨ

ਟਾਈਟਲਰ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਾਇਰ

ਪੁਲੀ ਵਿਖੇ 7 ਅਗਸਤ-89 ਦੇ
ਕਿਸੇ ਹਵਾਈ ਭਾਵੇਂ ਕਾਂਡਰੀ ਰਾਸ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ
ਸ਼ਰਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਰਦੀਸ਼ ਮੇਮ ਅੰਦਰ
ਦੇਣ ਅਤੇ ਸ਼ਰਦੀਸ਼ 9 ਵੀਂ ਬੈਠਕੀ ਦੇਣ 16
ਤਰੀਕਾ-ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਾਇਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਾਇਰ ਕੀਤਾ
ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਵਿਰੁੱਧ ਮਿਸ਼ਰ ਕਾਨਟਰੋਲ ਵੱਲੋਂ
ਦਾਇਰ ਹਿਨਾ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਾਨਟਰੋਲ
ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ ਨੇ 1984 ਦੇ
ਕਮ ਵਿਰੁੱਧੀ ਕੰਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਦੀਸ਼ੀਆ ਨੂੰ
ਵਿਰੁੱਧੀਆਂ ਕੀਤੇ ਹੀ ਸ਼ਰਦੀਸ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ
ਜਾਂਚ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮੇ 11
ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਦਾਇਰ ਕੀਤਾ ਗਈ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ
ਟਾਈਟਲਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਿੱਤੀ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ
“ਹੁਕਮ” ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਟਾਈਟਲਰ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ
ਅੰਦਰੀਆਂ ਅੰਦਰ ਦੇ ਹੋਰ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਹੋਰ
ਕਾਨਟਰੋਲ ਕੀਤੇ ਨੇ ਵੀ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਦਾਇਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਸ਼ਰਦੀਸ਼ੀ ਨੇ ਇਸ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਹਿ ਟਾਈਟਲਰ
ਅੰਦਰ ਅੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਈ ਪੁਲਸ ਦੇ
ਹੋਰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਸਨ। ਇਹ ਹੁਕਮਨਾਮੇ

ਸ਼ਰਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ
ਕਿਲਰ ਵੀਚ ਦੇ ਸ਼ਰਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਾਇਰ
ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ਼ਰਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਟਾਈਟਲਰ
ਨੂੰ, ਦੰਗਾਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਕਾਉਣਿਆਂ ਦਾਇਰ
ਸੀ। ਉਹ ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਰਦੀਸ਼ੀਆ ਤੇ
ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਕਮ ਕਰਨ ਕਰਨਾ ਕੇ
ਦਿੱਤੀ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਪੁਲਸ ਕੀਤੀ ਦੇ ਸ਼ਰਦੀਸ਼
ਹੋਰ ਅੰਦਰ ਦਿੱਤਾ ਸਿੰਘ ਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
ਕਾਨਟਰੋਲ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰ ਵਿਰੁੱਧ ਮਿਸ਼ਰ
ਕਾਨਟਰੋਲ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਅੰਦਰ 24 ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਨੂੰ
ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ
ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧੀਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ
ਦਾਇਰ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਕਾਨਟਰੋਲ ਦੇ
ਸ਼ਰਦੀਸ਼ ਸ਼ਰਦੀਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ
ਜੇ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸ਼ਰਦੀਸ਼ੀ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਕੀ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਨਾ ਅੰਦਰ ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ 20 ਹੁਕਮਨਾਮੇ
ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਨੇ ਸ਼ਰਦੀਸ਼ੀਆ ਵਿਰੁੱਧ ਨੂੰ ਉਥੇ
ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ
ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ
ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ

ਮੈਂ ਦੋ ਬੰਦੇ (ਆਦਮੀ) ਔਰ ਹੈਂ।” ਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਡਿਉਟੀ ਪਰ ਮਦਰਾਸ ਗਏ ਹੈਂ, ਲੜਕਾ ਭੀ (ਜੋ ਫੈਕਟਰੀ ਮੈਂ ਕਾਮ ਕਰਤਾ ਹੈ) ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਹੋਗੇ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਜਲਕਰ ਮਰ ਜਾਏਗੇ।” ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਇਸ ਲਾਸ਼ (ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦੀ) ਕੋ ਬਾਹਰ ਫੈਕ ਦੋ।” ਮੈਂ ਸੁਣਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਟੁੱਟੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਲਕੜੀ ਜਲਾਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਦਾਹ-ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਦਿਨ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇੱਕਲੀ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਲੋਕ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਏ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਮਿਲ ਜਾਣ।

ਫਿਰ 3 ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਗੱਡੀ ਆਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਏ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਖਮੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕਕੇ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕੁਲਵੰਤ ਕੌਰ :- 31 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਗਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੰਗਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਬੇਟੇ ਯਹਾਂ ਤੇ ਸਾਂਤੀ ਹੈ, ਐਸਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਪਰ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਹੀ ਅਸੀਂ ਛੱਤ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਦੂਰੋਂ ਗੂੰਆਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ, ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤੋੜਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਭੱਜ-ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਗਏ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਹਮਾਰੇ ਪਾਸ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਹੀ ਔਰ ਗਏ ਹੈਂ।” ਫਿਰ ਉਸੀ ਲੜਕੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ, “ਆਂਟੀ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਜਾਓ, ਸਿੱਖੋਂ ਕੋ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੈ ਔਰ ਘਰੋਂ ਕੋ ਆਗ ਲਗਾ ਰਹੇ ਹੈ।” ਅਸੀਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੀ ਦਰਮਿਆਨ ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੋੜਫੋੜ ਤੇ ਅੱਗ ਲਗਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਜਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਡੀ ਛੱਤ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੀੜ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਕਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਦਿਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਉਸੀ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਛੁੱਪ ਗਏ। ਰਾਤ ਭਰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਜਾਗਦੇ ਰਹੇ। ਭੀੜ ਦੇ ਲੋਕ ਆਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਦੋ ਤਾਰੀਖ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਤੋੜ ਕੇ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟਿਆ ਤੇ ਜਲਾਇਆ। ਲਗਭਗ 12-1 ਵਜੇ ਸਾਡੇ ਇੱਕ ਗੁਆਂਢੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਜੋ ਹੋਣਾ ਥਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਬ ਤੁਮ ਲੋਕ ਅਪਣੇ ਘਰ ਮੋਂ ਆ ਜਾਓ, ਔਰਤੋਂ ਕੋ ਕੋਈ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਹੇਗਾ।” ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤਾਂ ਇੰਝ ਨਿਕਲਿਆ। ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਖਾਣਾ ਭਿਜਵਾਇਆ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਘਰ ਕਿਉਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ?” ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੇ ਕੋ ਤਾਈ ਬੁਲਾ ਰਹੀ ਹੈ।” ਮੈਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ (ਹਿੰਦੂਆਂ) ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਛੁਪਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲੇ, “ਹਮਾਰੇ ਘਰ ਮੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਛਾਪੇ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੈਂ, ਇਸੇ ਤੁਮ ਅਪਣੇ ਘਰ ਕੋ ਭੀਤਰ ਛੁਪਾ ਕਰ ਤੁਮ ਬਾਹਰ ਹੀ ਰਹੋ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ।” ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰਸੋਈ ਦੇ ਕੋਲ ਛੁਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ 11 ਵਜੇ ਮੈਂ ਚਾਹ ਵਗੀਰਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸੀ ਵਕਤ ਭੀੜ ਦੇ ਲੋਕ ਆਏ ਤੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, “ਯਹਾਂ ਕੋਣ ਹੈ?” ਅਸੀਂ ਔਰਤਾਂ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ, “ਕੇਵਲ ਹਮ ਲੋਕ ਯਹਾਂ ਹੈਂ, ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਕੁਝ ਲੋਕ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਸਾਡੀ ਛੱਤ ਦੇ ਉਪਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਟਾਰਚ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣ ਲਗੇ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੈਲਰੀ

दिल्ली में १९८४ के दणों में भील की सजा पावे वाला किशोरी लाल । मोमजार को उसे काबुलदुद्गा अदालत में सेवा किया गया । (फोटो: जनसत्ता, रेणुका पूरी)

ਦੀ ਤਰਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਦਿਸਿਆ, ਉਹ ਬੋਲੇ ਕਿ, “ਯਹਾਂ ਕੋਈ ਹੈ।” ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਲੜਕਾ ਬੱਲੇ ਉਤਰ ਕੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ। ਮਗਰ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ। ਲੜਕੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਤੇ ਭਾਗਕਰ ਆਇਆ ਹੂੰ, ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੇ ਸਰਦਾਰ ਲਗੇ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹੂੰ” ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, “ਯੇ ਤੇਰਾ ਲੜਕਾ ਹੈ ਤੇ ਹਮ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੇ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਹਾਂ ਯੇ ਮੇਰਾ ਲੜਕਾ ਹੈ, ਡਰ ਕੇ ਮਾਰੇ ਉਲਟ-ਪੁਲਟ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।” ਲੋਕ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਹਮ ਇਸੇ ਮਾਰੇਗੇ ਨਹੀਂ, ਮਾਰਨਾ ਹੋਤਾ ਤੇ ਤੇਰੇ ਸਾਮਨੇ ਮਾਰ ਦੇਤੇ, ਹਮ ਇਸੇ ਪੁਲਿਸ ਕੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੇਗੇ।” ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਪਕੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਸੁਥਰ ਦੇਖੋਗੇ।” ਸਾਡੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦੂਰ ਗਏ। ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਲੜਕੇ ਲਈ ਓੜਣ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਖੇਸ ਵੀ ਭੇਜਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਭੀੜ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਛੁਡਾ ਨਾ ਸਕੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਜਾਕੇ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਬਾਦ ਹੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਅਸੀਂ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਭੀੜ ਦੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੱਨਾ (ਜਿਸਦੀ ਟੀ. ਵੀ. ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਤੇ ਪੱਪੀ (ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਾਹਮਣੀ ਦਾ ਲੜਕਾ, ਗਲੀ ਨੰ : 21-22 ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ) ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਫਿਰ 30-40 ਆਦਮੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, “ਕੋਈ ਸਰਦਾਰ ਹੋ ਤੇ ਨਿਕਾਲੇ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾਕਰ ਦੇਖ ਲੋ।” ਇਸੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਰੱਖੇ ਸੀ। ਇਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਸਭ ਬੰਬਈ ਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਵੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਤੇ ਉਸੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਲੜਕਾ ਛੁਪਿਆ ਹੈ।

3 ਤਾਰੀਖ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਿਲਟਰੀ ਸਾਨੂੰ ਸਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਿੱਲੀ ਕੈਂਟ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਕੰਪ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਈ।

ਸ੍ਰੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਜੀ :- ਅਸੀਂ ਤਾਰੀਖ 1-11-84 ਨੂੰ ਰਾਤ ਫਰੰਟੀਯਰ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਵਾਸਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਸਾਡੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯਾਤਰੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਅਸੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਨਾਂ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਡੱਬੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇ ਸੀ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਡੱਬੇ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਅਗਰ ਤੁਮ ਲੋਕ ਗਾੜੀ ਕੇ ਡਿੱਬੇ ਕੋ ਨਹੀਂ ਖੋਲੋਗੇ ਤੇ ਹਮ ਗਾੜੀ ਕੇ ਡਿੱਬੇ ਕੋ ਆਗ ਲਗਾ ਦੇਂਗੇ।” ਪੂਰੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਰਦਾਰ ਲੋਕ ਸੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹਿੰਦੂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ—“ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਹੈਂ ਵੇ ਡਿੱਬੇ ਸੇ ਨੀਰੇ ਉਤਰ ਆਓ।” ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਤੇ ਵਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਬੱਲੇ ਉਤਰ ਗਏ। ਦਿਨ ਦੇ 10-11 ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਫਾੜ ਦਿੱਤੇ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਕੇ ਟੱਟੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਬ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਛੁੱਟੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੂੰਹ ਤੇ ਇੰਦਰੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਦਾੜੀ ਦੇ ਵਾਲ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਵੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਜਮਨਾ ਵਿੱਚ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕੁਝ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡੱਬੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲਿੱਖ ਦਿੱਤਾ—‘ਪੰਜਾਬ ਕਾ ਤੋਹਫ਼ਾ’।

ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਗੱਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਆਂਦੀ ਗਈ, ਹਿੰਦੂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭੜਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਹੋਰ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਗੱਡੀਆਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਹੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਡਰ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆ ਗਏ। ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸਦਰ ਦਿੱਲੀ ਕੈਂਟ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਆਏ ਉਸੀ ਰਾਤ ਦਿਨਾਂਕ 2-11-84 ਨੂੰ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨੂੰ ਜਲਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਕੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ

THE HINDUSTAN TIMES

THE HINDUSTAN TIMES WEEKLY

1985

VOL. LXII No. 304

New Delhi Sunday November 3 1985

What's gone for us: Children and families who, uprooted from India, have been struggling to find a new home. Photo by N. Thirumala.

ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ 5-6 ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਲਮ ਕਾਲੋਨੀ, ਸਾਗਰਪੁਰ, ਸਾਧਨਗਰ, ਕੈਲਾਸਪੁਰੀ, ਉਤਮ ਨਗਰ, ਰਾਜਨਗਰ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਦੇ ਤੇ ਜਿੰਦਾ ਆਦਮੀਆਂ (ਸਰਦਾਰਾਂ) ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜਦੇ ਦੇਖਿਆ।

ਮੈਂ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖਕੇ ਉਸ ਔਰਤ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾਕੇ ਰੁੱਕ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਉਹ ਔਰਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਪੁੱਤਰ, “ਵੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ, ਬੇਟਾ ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਵੇ ਮੇਰੇ ਲਾਲ, ਵੇ ਮੇਰੇ ਬੇਟਾ ਹੁਣ ਦੱਸ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ ਵੇ?” ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨੂੰ ਥੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਫੜਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਥੜੀ ਮਮਤਾ ਨਾਲ, ਥੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਥੱਪਥੱਪਾਣ ਲੱਗਾ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮਾਂਜੀ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰੋ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਭ ਚੰਗਾ ਕਰਣਗੇ। ਮੇਰਾ ਅਜੇ ਇਤਨਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੋਣ ਲੱਗੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸ ਔਰਤ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮਾਂਜੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਇਤਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਉਹ ਇੱਥੇ ਆਪਣੀ ਦਾਸਤਾਨ ਸੁਣਾਣ ਲੱਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਣ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਜਾਂ ਕੋਈ ਜੱਜ ਨਿਆਂ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਚਾਹ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਬੜਾ ਸੋਰ ਆਣ ਲੱਗਾ। ਬੜੀਆਂ ਅਜੀਬ-ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਆਣ ਲਗੀਆਂ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਖਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਇੱਕਠੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕੰਮ ਤੇ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਅਜੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਕਿੱਧਰੇ ਮੈਂ ਲੇਟ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵਾਂ। ਇਹ ਰੋਲਾ-ਰੋਪਾ ਚਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇ ਮੈਂ ਪਤੀਲੇ ਚੋਂ ਚਾਹ ਨੂੰ ਕੇਤਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਰੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਤਦੀ ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨੇ ਕਿਹਾ “ਬੀਬੀ ਕਹੀਂ ਛਿਪ ਜਾਓ, ਵਰਨਾ ਆਪ ਸਭਕੇ ਸੱਤ ਕੁਮਾਰ ਕੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰ ਦੇਂਗੇ।” ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਿਉਂ ਭਾਈ ਹਮਨੇ ਕਿਆ ਕੀਆ ਹੈ? ਔਰ ਹਮੇਂ ਕਿਉਂ ਕੋਈ ਮਾਰੇਗਾ ਔਰ ਵੈਸੇ ਭੀ ਹਮ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਾਲੇ ਹੈ।” ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ “ਬੀਬੀ ਮੈਨੇ ਆਪਕੋ ਬਤਾ ਦੀਆ ਹੈ, ਕਹੀਂ ਭਾਗ ਜਾਓ। ਅਜੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਵੀ ਅੰਦਰ ਕਮਰੇ ਚੋਂ ਉਠਕੇ ਬਾਹਰ ਵਾਲੇ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਤੇ ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰੀ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਾਰੇ ਲਗਾਣ ਲੱਗੀ। “ਸਜਣ ਕੁਮਾਰ ਜਿੰਦਾਬਾਦ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ। ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਜਿੰਦਾਬਾਦ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ। ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ, ਗਦਾਰੋਂ ਕੋ ਬਾਹਰ ਨਿਕਾਲੇ।” ਇਤਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰੇ ਚਾਰੇਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਉਸੀ ਵਕਤ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਦੋਨੋਂ ਜਵਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਹਰ ਵੱਡੇ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੀ ਦੋਨੋਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਫਾੜ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਗਾ-ਲਗਾ ਕੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ-ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਾਡੀ ਇਜ਼ਤ ਲੁਟਦੇ ਰਹੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੇਰੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਚਾਰੇਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਪੈਟਰੋਲ ਪਾ ਕੇ ਜਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਬੇਟੀ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੱਸ ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂ, ਕਿੱਥੇ ਜਾਵਾਂ। ਇਤਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਰੋਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਨੋਚਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਥੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਫੜੇ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਮੈਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਹਿੰਮਤ ਕਰੋ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਦੋਨੋਂ ਜਵਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਅਗਰ ਤੁਸੀਂ

ਹਿੰਮਤ ਛੱਡ ਦਿਉਗੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜੁਲਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲਗੇਗੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਤਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਅੱਥਰੂ ਪੁੱਝਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਪੁੱਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਜੁਲਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ। ਪਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇਗਾ?

ਸ੍ਰੀ ਜੀਤ ਸਿੰਘ :—ਇੱਕ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਕਿਸੀ ਖਾਸ ਕੰਮ ਲਈ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਜਾਣ ਲਈ ਚਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਪੈਦਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਟੇਲ ਨਗਰ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੋਕ ਮੇਰੀ ਤਰਫ਼ ਕੁਝ ਜਿਆਦਾ ਘੂਰ-ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਗਲਤ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਇੱਕ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੁੱਤ੍ਰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਮੈਂ ਜਿਸ ਲੋਕਲ ਬਸ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ (ਇੰਟਰਸਟੇਟ) ਮੇਨ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਮੈਂ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਲਈ ਬੱਸ ਫੜੀ ਤੇ ਮੈਂ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਬੱਸ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਮੈਂ ਜਿਸ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹੋਣ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਕਿ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਅੱਜ ਇੱਥੇ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ?

ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਉਂ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੋਸਤ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਹਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਆਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਇੱਥੇ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਉਂ ਭਾਈ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆ-ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ “ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਰਿਹਾ। ਇੱਥੇ ਕਰ ਅੱਜ ਤੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਨਾ ਜਾ।” ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਕਿਉਂ ਭਾਈ? ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਘਰ ਇੱਕਲੇ ਹਨ। ਅਗਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਦੋ ਬੇਟੇ ਹਨ। ਸਭ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਮੇਰੇ ਘਰ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਆਖਿਰ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਵੀ ਤਾਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿੰਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਚਲ ਪਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਟ੍ਰੇਨ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਟ੍ਰੇਨ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਹਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਲਟਕ ਗਿਆ। ਉਹ ਡੱਬਾ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਉਸ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 90 ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਸਿਵਲ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਟਕਿਆ ਦੇਖਕੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੱਬੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਤੁਗਲਕਾਬਾਦ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆ ਗਿਆ। ਤੇ ਉਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਜਮ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਠੀਆਂ, ਸਰੀਏ, ਪੈਟਰੋਲ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ, ਚਾਕੂ, ਛੁਰੇ ਆਦਿ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਰੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜਿੰਦਾਬਾਦ, ਸਿੱਖ ਮੁਰਦਾਬਾਦ।”

ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਡੱਬੇ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈ ਤੇ ਹਰ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ-ਖਿੱਚ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ

THE HINDU

THE HINDU, Saturday, August 13, 1989

Demonstration by widows of 1984 riots

From The Mail Reporter

NEW DELHI, Aug. 12: A group of the 1984 riot widows gathered today at the New Delhi High Court to demand that the government should take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens. The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens.

In a memorandum submitted to the members of Parliament, the AICC argued that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens. The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens.

The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens. The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens.

The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens. The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens.

The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens. The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens.

the government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens. The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens.

The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens. The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens.

The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens. The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens.

The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens. The government officials, who were present at the demonstration, were asked to take steps to ensure that the widows of the 1984 riot victims are not treated as second-class citizens.

ਰਹੇ ਸੀ। ਤੇ ਉਸੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇ ਫਿਰ ਪੈਟਰੋਲ ਪਾ ਕੇ ਜਲਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਛੁਰਿਆਂ ਤੇ ਚਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਗੱਦ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਟ੍ਰੇਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਟੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਛੁੱਪ ਕੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਗੱਡੀ ਚੱਲ ਪਈ ਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਜੋ ਮਿਲਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕੈਪਟਨ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ (ਟਾਇਲਟ) ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਦੋ ਸਿੱਖ ਇੱਕਠੇ ਟਾਇਲਟ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੌਤ ਸਾਡੇ ਸਾਮਣੇ ਖੜੀ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਸਤਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ? ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ? ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਬੇਕਸੂਰ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਕਿਉਂ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ?

ਇਤਨੇ ਵਿੱਚ ਗੱਡੀ ਫਿਰ ਰੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਟ੍ਰੇਨ ਦੇ ਸੀਸੇ ਚੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਟ੍ਰੇਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਭੀੜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੁੱਕ ਗਈ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਭ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਲਗਾਈ ਕਿ “ਡੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ (ਟਾਇਲਟ) ਵੀ ਚੈਕ ਕਰੋ, ਕਹੀਂ ਸਿੱਖ ਟਾਇਲਟ ਮੇਂ ਨਾ ਛੁੱਪੇ ਬੈਠੇ ਹੋ।” ਇਤਨਾ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਸਾਡੇ ਪਸੀਨੇ ਛੁੱਟ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਬੱਚ ਸਕਦੇ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਅੰਤ ਹੋਏਗਾ। ਇਤਨਾ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਸੋਚ ਹੀ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਭੀੜ ਨੇ ਸਾਡਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਚਟਕਨੀ ਲਾਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪਕੜ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਟ੍ਰੇਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਡੇ ਪੈਸੇ ਖੋਹੇ ਤੇ ਕਪੜੇ ਖੋਹੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਪਟਨ ਦੀ ਸਰੀਏ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ “ਆਪ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਹੋ ਮੁਝੇ ਕਿਉਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਮੈਂ ਤੇ ਫੌਜੀ ਹੂੰ। ਮੈਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕੇ ਲੀਏ ਏਕ ਸਾਲ ਸੇ ਸੀਮਾ ਪਰ ਥਾ। ਮੈਂ ਤੇ ਛੁੱਟੀ ਪਰ ਆਇਆ ਹੂੰ। ਘਰ ਪਰ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰੀ ਰਾਹ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋਗੇ।” ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਫਰਿਆਦ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੇ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੈਸੇ, ਘੜੀ, ਪਗੜੀ, ਕਪੜੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਵਰਸਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਕਿਸੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਦੇ ਲੰਘਦੇ ਗੰਦੇ ਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਡਿੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿੱਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੇੜੀ ਜਿਹੀ ਚੇਤਨਾ ਸੀ। ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਅੱਗ ਲਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਲੇਕਿਨ ਗਿੱਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਗ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕੀ। ਤੇ ਤਦੇ ਦੂਜੀ ਗੱਡੀ ਆ ਗਈ। ਤੇ ਭੀੜ ਮੈਨੂੰ ਮਰਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਗਈ।

ਬੇੜੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਗੰਦੇ ਨਾਲੇ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੁੱਝ ਅੰਧੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਟ੍ਰੇਨ ਆਈ। ਮੈਂ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹੱਲੀ-ਹੱਲੀ ਲੇਟ ਕੇ ਮੈਂ ਗੱਡੀ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਸੀ। ਸਿਰ ਤੇ ਪਗੜੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਨ ਤੇ ਕਪੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਪੈਂਟ ਪਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲੇ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਡਿੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

INDIAN EXPRESS

ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਖਮੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਫੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਤ ਕਰਕੇ ਚੱੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਚੋਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੁੱਪ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਦਰਦ ਨਾਲ ਤੜਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪਾਣੀ ਕਿੱਥੋਂ ਪੀਵਾਂ। ਪਿਆਸ ਇਤਨੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਮ ਘੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਇੱਕ ਔਰਤ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸੁਰਾਹੀ ਸੀ। ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਹਿੱਸਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਬਹਿਨ ਜੀ ਮੁਝੇ ਦੋ ਘੁੱਟ ਪਾਣੀ ਦੇਦੇ, ਮੇਰਾ ਦਮ ਘੁੱਟਾ ਜਾ ਰਹਾ ਹੈ।” ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੇ ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰਨ ਲਗੀ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਸ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਔਰਤ ਕੋਲੋਂ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ “ਅਗਰ ਤੁਝੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੇ ਮਾਂਗ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਡਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਹੀ ਭੁਲ ਗਿਆ।

ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਵਿੱਚ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਸ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ (ਜੋ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ), ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਥੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜੀਪ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਈਰਵਨ ਹਸਪਤਾਲ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮਝ ਕੇ ਮੁਰਦਾਘਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਵੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਈ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਡਰ ਗਿਆ ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਚੁਪਚਾਪ ਮੁਰਦਾ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ।

ਅਚਾਨਕ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਦੇ ਬਾਦ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅੰਦਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜਕੇ ਬਹੁਤ ਗਿੜਗਿੜਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਪਰ ਕਿਆ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੋਗੀ, ਭਾਈ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ।” ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢੀ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਈਰਵਨ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲਭਦੇ-ਲਭਦੇ ਮੁਰਦਾਘਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੱਟ-ਪੱਟ ਪਹਿਚਾਨ ਲਿਆ, ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਲੱਗੀ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਚਾਰ ਵਜ ਚੁੱਕੇ ਸੀ। ਮੌਸਮ ਬਹੁਤ ਠੰਡਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਦਨ ਤੋਂ ਨੰਗਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢੀ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਬੱਲੇ ਛੁੱਪਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਲੈ ਆਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਹਾਦਸੇ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲਗਭਗ 6 ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ।

THE PIONEER

THE PIONEER

WEDNESDAY APRIL 8, 1998

Author of the book *Goat Organised Carnage: 84 Days*, Gurcharan Singh Babbar, protesting against the Government's attempt to suppress freedom of speech and expression, on hunger strike outside the Prime Minister's residence in the Capital on Tuesday. *Pioneer*

THE HINDU, Wednesday, April 15, 1998

Lit ball on book on 84 nets

By Our Staff Reporter

NEW DELHI, April 15

The All India Shiksha Samiti, New Delhi, today launched a protest against the Government's attempt to suppress freedom of speech and expression, on hunger strike outside the Prime Minister's residence in the Capital on Tuesday.

"ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਅਨ"

1. ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ :-

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਮਿਲੀ-ਜੁਲੀ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ (ਤਥਾ ਕਥਿਤ) ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਜੰਗਲੇ ਆਦਿ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਸੀਕਲੀਗਰੂ ਅਲਵਰ ਦੇ ਮੰਜੀਆਂ ਬੁਨਣ ਵਾਲੇ, ਸਕੂਟਰ ਚਲਾਣ ਵਾਲੇ ਟੀ. ਵੀ. ਮਕੈਨਿਕ, ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰ ਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਫੇਰੀ ਲਗਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਕੁੱਝ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋਨੋਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਪੂਰੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੈਪਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਨਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਵੀਰਵਾਰ (1 ਨਵੰਬਰ) ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਵਕਤ ਆਕਰਮਕ ਭੀੜ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਜਾਟ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸੀ। (ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡਕਾ ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ) ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਕੁੱਝ ਬਚੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਾਜਨੇਤਾ, ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਕਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੱਲ ਧੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਲ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਬੱਚੇ, ਭਿਖਾਰੀ, ਮੈਕੈਨਿਕ, ਡਰਾਈਵਰ, ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਹਿਲ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ 'ਪ੍ਰਧਾਨ' ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਭੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਸਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਲਈ ਭੀੜ ਨੂੰ ਉਕਸਾਨ ਅਤੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਜਿਨਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ

THE HINDU

India's National Newspaper

Printed and Published by the Proprietor, Messrs. V. Raghaviah, Madurai, District, Madras Presidency and Cochin, Madras Presidency

DELHI, MONDAY, NOVEMBER 2, 1998

Protest at the 1984 riots: A rally in New Delhi on Sunday to demand justice and punishment for the guilty.

ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ, ਉਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਚੌਹਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਬਾਗੜੀ, ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਪਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਾਂਸਦ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਰੋਪ ਲਗਾਇਆ, ਉਹ ਹੈ, ਇੱਕਾਂ ਦੇ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ।

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਿਲੀ-ਭਗਤ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਸ੍ਰੀ ਭੱਟੀ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਬਲਕਿ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ‘ਖੁਦ ਮਾਰਾ ਹੈ, ਮਿਲੇ ਹੁਏ ਥੇ।’

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਉਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਬਉਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਦੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਗੁਪਤਾ, ਬੇਰਾਨੰਦ, ਮਾਸਟਰ ਤੇ ਵੇਦਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਣ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਟ ਡਾਕਟਰ ਚੰਗਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਗਜਾਨੰਦ, ਗੋਦਾਮ ਦਾ ਮਾਲਕ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇੱਕ ਸਕੂਟਰ ਚਾਲਕ ਚੰਮੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ।

ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਵੀਰਵਾਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੋ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਉਹ ਲਗਭਗ ਸੁਕਰਵਾਰ ਦੇਪਹਿਰ ਤੱਕ (ਨਵੰਬਰ 1-2) ਬਿਨਾਂ ਰੁੱਕੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਭੀੜ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ‘ਪੁਰਸ਼ੋਂ ਕੇ ਮਾਰ ਡਾਲੋ ਤਥਾ ਇਸਤਰੀਓਂ ਕੀ ਇਜ਼ਤ ਲੂਟ ਲੋ।’ ਦੰਗਾਈਆਂ ਕੋਲ ਲਾਠੀਆਂ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹਥਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਲੈ ਕੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ।

ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛੁਪਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਾਰਕਾਟ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੋਂ ਬੱਚ ਨਾ ਸਕੇ। ਘਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਟੀ. ਵੀ. ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੁੱਟ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਠੇਲੇ, ਰਿਕਸ਼ਾ ਆਦਿ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਸਮੇਤ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਪੂਰੇ ਕਰੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਇੱਕ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਧਕੇਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ, ਧਰਤੀ ਤੇ ਗਿਰਾਕੇ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਗਰਭਵਤੀ ਮਹਿਲਾ ਨੂੰ ਚਾਕੂ ਮਾਰਿਆ। ਕਈ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੁੱਝ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੰਬਾ ਬਿਉਰਾ ਸਾਡੇ ਦਲ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਣੀਬਾਗ ਸਕੂਲਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਗਏ ਸੀ।

ਸਕੂਲਪੁਰ ਕੈਂਪ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਦੇ ਦੰਗਾ-ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸਮੂਹ ਦੁਬਕਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਸ਼ੋਕ ਤੇ ਆਘਾਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਕਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ 10 ਸਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਮਰ ਦਾ ਇੱਕ ਵੀ ਮੁੰਡਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਲੜਕੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ। ਹਰ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਧੇੜ ਔਰਤ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾਵਾਂ, ਕੁੱਝ ਕਿਸ਼ੋਰ ਲੜਕੀਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਨਵਜਾਤ ਬੱਚਿਆਂ

Gurcharan Singh Babbat talking to a widow at her home

ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 10 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ 18 ਮੈਂਬਰ ਹਨ, ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਸਹਾਰਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਚਾਰੋਂ ਜਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਮਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਵਾਨ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਨਵਜਾਤ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ 6 ਦਿਨ ਹੈ (ਉਹ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ 10 ਦਿਨ। ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕੀ ਬਸ ਸੁੰਨ ਹੋਈਆਂ ਰਹੀਆਂ—ਨਾ ਰੋ ਸਕੀਆਂ, ਨਾ ਹੀ ਬੋਲ ਸਕੀਆਂ। ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀ ਔਰਤ ਨੇ ਜਿਸਦੇ ਪਤੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਬੇਟੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਦੁਖੀ ਹਿਰਦੇ ਵੇਦਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ‘ਅਬ ਤੇ ਅੱਛਾ ਹੋਗਾ ਕਿ ਆਪ ਹਮ ਸਭ ਕੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੋ, ਅਬ ਤੇ ਹਮ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਤੇ, ਕੈਸੇ ਜੀਏਂਗੇ ? ਕਿਸਕੇ ਲੀਏ ਜੀਏਂਗੇ ?

ਉਹ ਉਥੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਘਸੀਟੇ ਜਾਂਦੇ, ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਜਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਜ਼ਾਲਮ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਐਸਾ ਕੁੱਝ ਸੋਚ ਰਹੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ?

ਜਿਹੜੇ ਬਲਾਕ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ, ਉਹ ਹਨ—ਏ-4 (65 ਮਰੇ, 15 ਲਾਪਤਾ), ਪੀ-1,2,3, (31 ਮਰੇ, 5 ਲਾਪਤਾ) ਅਤੇ ਸੀ-3 ਤੇ 4। ਕੈਪ 2 (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਤੋਂ ਆਏ ਲਗਭਗ 2000 ਸਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲੀ), ਦੇ ਆਕੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹੀ 157 ਲੋਕ ਮਰੇ ਹਨ, 25 ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ 52 ਲਾਪਤਾ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿ ਔਸਤਨ ਹਰ ਦੂਜੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਕਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਭੀੜ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਹੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਮਲਾਵਰ ਭੀੜ ਅਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1 ਤੇ 2 ਨਵੰਬਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਹੀ ਕਿੱਸਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ (ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਤੇ ਐਤਵਾਰ—3,4 ਨਵੰਬਰ) ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਨੇ ਨਾਈ ਨੂੰ ਬੁਲਵਾਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਾਲ ਕਟਵਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ) 21—21 ਰੁਪਏ ਵੀ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮੰਨੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਨਾਈ ਨੇ 500 ਰੁਪਏ ਕਮਾਏ।

ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਾਦ ਸੈਨਾ ਨੇ ਆਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਇਆ। ਤੱਦ ਤੱਕ ਉਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੇਡਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੁਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਦ ਤੱਕ ਵੀ ਵੀਰਵਾਰ 8 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਅਜੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਜੁਟਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

2. ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ :-

ਪੱਛਮੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਉਜਾੜ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਿੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ।

1954 ਦੇ ਚੋਰਾਖੇ ਦੀਆਂ ਚਿਠੀਆਂ ਨੂੰ ਡੇ ਸਕਰਟਰ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਘਮਸੇ ਜਵਾਨ
ਸਿਰੀ ਤੇ ਬੈਂਟ ਸ਼ਨਕਰ ਭੱਖ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮੰਗ ਪੱਤਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ।

ਕੋਠੀਓਂ ਵੇ: ਧੂ. ਐਨ. ਆਈ

ਇਥੇ ਦੰਗਾ 1 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਇੱਕ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਜੀ-1 ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੋ ਹੋਰ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਵੀ ਫੈਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ—ਇੱਕ ਇਹ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਮਿਠਾਈ ਵੰਡ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੇਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਭਰੀਆਂ ਹਨ।

ਕਈ ਬਲਾਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੰਭਾਵਿਤ ਦੰਗੇ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਲਗੇ। ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੇ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਸੀਂ 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁਕੂਰਪੁਰ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ, ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਦ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਣ ਲਈ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਹਮ ਕੁਛ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਤੁਮ ਅਪਨੇ ਆਪ ਭੁਗਤੇ।’ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦੰਗਾਈ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਜੀਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡੀਜ਼ਲ ਕੱਢ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਲਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਲਾਕ ਐਕਸ ਦੇ ਜੋ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਪਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਕੇ ਭੀੜ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਟ ਨਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਸੀ। ਤੇ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਹੀ ਕੁੱਝ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਸੀ। ਇਕ ਜਨੂੰਨੀ ਭੀੜ ਦਾ ਇਹੀ ਰੂਪ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਇੱਕਾ ਦੇ ਇਲਾਕਾਈ ਨੇਤਾ ਤੇ ਸਮਰਥਕ ਜੀਪਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਮੰਡਰਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਇਲਾਕਾਈ ਨੇਤਾ ਮਾਲਾਰਾਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ ਜੋ 300 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਮਾਰਕਾਟ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਆਪ ਅਪਣੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ‘ਚ ਕਰਾਈ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇੱਕਾ ਵਰਕਰ) ਤੇ ਵਕਫ਼ ਕਲਬ ਦੇ ਇੱਕਾ ਵਰਕਰਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ, ਸਲੀਮ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ੋਕੀਨ ਨੂੰ ਭੀੜ ਨੂੰ ਭੜਕਾਏ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦਿਖਾਏ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਵੰਡਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ।

ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਂ ਸਭ ਨੇ ਦੋਹਰਾਇਆ, ਉਹ ਸੀ, ਇੱਕਾ ਦੇ ਸਾਂਸਦ ਸ਼੍ਰੀ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਦਾ। ਸਭਨੇ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਉਸੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਸੋ-ਸੋ ਰੁਪਏ ਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦਿੱਤੀ। ਜਿੰਦਾ ਬਚੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਤਨੀ ਨਫ਼ਰਤ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਜਦ ਉਹ 4 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਿਹਾ ਤੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਇੱਕਾ ਦੇ ਇਸ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਆਪ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਕੇ ਸਮਰਥਕ ਹੈਂ, ਭਲਾ ਮੇਰੀ ਪਾਰਟੀ ਆਪਕੋ ਕਿਉਂ ਮਾਰੇਗੀ?’ ਉਲਟਾ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ (ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਨਵਾਂ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ) ਉਥੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਭੁਖ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਦਵਾਰਾ ਲਿਆਏ ਗਏ ਖਾਣੇ ਨੂੰ ਛੂਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਮਲਾਵਰ ਭੀੜ ਦੀ ਹਿੰਸਕ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤਿਅੰਤ ਬਾਬਰਾਨਾ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਜਿੰਦਾ ਬਚੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਤੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲ ਕਟਵਾਣ ਲਈ

THE ILLUSTRATED WEEKLY OF INDIA

THE FEATURES MAGAZINE

ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸਰੀਏ ਨਾਲ ਕੱਟਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ 26 ਬਲਾਕਾਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਘਰ ਦੇ ਜਵਾਨ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕੇਵਲ 9 ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇਕੇ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਸਹੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਝੂਠੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. (ਐਮ.) ਨੇ ਕੁੱਝ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਸਰਵੇ ਕੀਤਾ, ਉਸੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 61 ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿੱਥੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਜਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਨਾਲਾ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕਈ ਸੌ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ।

3 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਟਰੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਕੂਰਪੁਰ ਸਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਸੱਜਣ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਭੀੜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭੀੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰਨ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਮਿਲਟਰੀ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ ਆਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਗਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਧਰੇ ਸੁਰਨ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਛੁਪਾਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਭਦੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਨਾਂਗਲੋਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਯੁਵਕ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਸਿੱਖ ਬੰਦਿਆਂ, ਜਨਾਨੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਪਕੇ ਜਿਹੇ ਸਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਨਿਵਾਸੀ ਸ੍ਰੀ ਸੀ. ਲਾਲ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਣ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਸੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਇਸ ਲਈ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਸੀ।

3. ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ

ਜਮਨਾਪਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 2 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਿਰਮਮ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿਰਦੇ ਵੇਦਕ ਕਾਂਡ ਸੀ। ਕੇਵਲ 48 ਘੰਟੇ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 500 ਸਿੱਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ, ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਕਾਂਡ ਇੱਕ ਪਾਰਸਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਗਰੋਹ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਿਲੀਭਗਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਵੀ ਇਸ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਜਾਣੀ-ਪਹਿਚਾਣੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਘਟਨਾਚੱਕਰ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਈ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਕੱਢਕੇ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਜਦ ਭੀੜ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਪਥਰਾਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਦੰਗਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ਾਨਬੀਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਵੀ ਐਸਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਖੁਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ

TIMES OF INDIA

DELHI, SUNDAY, OCTOBER 9, 1988

The Jan Morcha leader, Mr V. P. Singh, offering a glass of juice to Mr Gatcharan Singh Habber, who went on hunger-strike in Delhi demanding stringent steps to curb violence against the Sikh community. — TOI photo

ਮਿਠਾਈ ਵੰਡਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਨ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਆਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢਕੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਧਮਕਾਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ।

ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਚੇ ਲੋਕਾਂ, ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਤੇ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਘਟਨਾਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦਾ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਬਰਾਨਾ ਕਾਂਡ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸਭਾ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜੋ ਇੱਕ ਪਾਰਸ਼ਦ ਡਾ. ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਦਵਾਖਾਨਾ ਇੱਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਸਭਾ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਭੜਕੀ ਹਿੰਸਾ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਨਾਲ ਦੇ ਚਿੱਲਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁੱਜਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ (ਜੋ ਕਿ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਵਾਰਾ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਗਏ) ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਾਕ 28, 32, 33, ਤੇ 34 ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੋਚੇ ਹੋਏ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਘਸੀਟਿਆ, ਮਾਰਿਆ, ਜਲਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਵਾਰ ਕੀਤੇ।

ਮਾਰਕਾਟ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੁਖਿਆਤ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਲਾਕ 32 ਦੇ ਮਕਾਨ ਨੰ : 90 ਦਾ ਸੋਮਨਾਥ ਹੈ ਜੋ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਸਪੁਤਰ ਮਿਲਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। (ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਅਪਰਾਧੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਲਿਸਟ ਪਰਿਸ਼ਿਸਟ 4 ਵਿੱਚ ਹੈ)

ਇਸ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਸਮੇਤ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਧੰਧੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਧ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ, ਮਕੈਨਿਕ ਤੇ ਸੀਮੈਂਟ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਦੰਗਾ-ਪੀੜਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖ ਸੀ-ਮਕੈਨਿਕ, ਦਿਹਾੜੀ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਤਰਖਾਣ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਸਤਕਾਰ।

ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਥੇ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੂਜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਹੀ। ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ, ਜਿਸਦੇ ਅਧੀਨ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਆਂਦਾ ਹੈ, 113 ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਤੈਨਾਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇੰਸਪੈਕਟਰ (ਜੋ ਹੁਣ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਹੈ) ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ 90 ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿਨ ਦੇ 2.30 ਵਜੇ ਉਸ ਵਕਤ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਦੋਂ ਲੁੱਟਮਾਰ ਤੇ ਕਤਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਉਥੋਂ ਹੈਡ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਣ ਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਨਾਖਤ ਤੋਂ ਬੱਚ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਦੌਰ ਬਗੈਰ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਦੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਇਨਕੁਆਰੀ ਕਰਕੇ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਕਿ 14 ਤੋਂ 50 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਤੋਂ 7 ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਫਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੇ ਗਏ।

*Widows demonstrating outside Mr. Buta Singh's home
(Mr Singh was home minister in the Rajiv Gandhi government)*

ਇਸ ਖ਼ੁਨੀਕਾਂਡ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਵੀ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। 2 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ 5.30 ਵਜੇ ਏ. ਸੀ. ਪੀ. ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਕਿ “ਬਲਾਕ 32 ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਾਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।” ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਦੋਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਕਈ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਸੜ ਰਹੀਆਂ ਸੀ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਰਿਪੋਰਟਰ ਜਦੋਂ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 2 ਵਜੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਬਲਾਕ 28 ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਕ ਭੀੜ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਕਾਰ ਤੇ ਪੱਥਰ ਸੁੱਟੇ। ਜਦ ਉਹ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਸੁਰਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਥਾਣੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਟਰੱਕ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਰਕਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟਰ ਪੁਲਿਸ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਵੱਲ ਚੱਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਨਿਜ਼ਾਮੂਦੀਨ ਪੁੱਲ ਦੇ ਕੋਲ ਲਗਭਗ 70 ਸਿੱਖ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਉਥੇ ਖੜੇ ਸੈਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ, ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦਾ ਅਪਣੇ-ਅਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਤੋਂ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਦੂਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਆਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਖਰਕਾਰ ਆਈ. ਟੀ. ਓ. ਪੁਲਿਸ ਹੈਡਕਵਾਟਰ ਪਹੁੰਚਕੇ ਉਹ ਏ. ਸੀ. ਪੀ. ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਤੁਹਾਡਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਰ ਉਸੀ ਸ਼ਾਮ ਦੋਬਾਰਾ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸ ਖ਼ੁਨੀਕਾਂਡ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਖੇ—ਜਲੇ ਹੋਏ ਘਰ ਤੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਹੀ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਦੇ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਿਪੋਰਟਰ ਦੁਬਾਰਾ ਪੁਲਿਸ ਹੈਡਕਵਾਟਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਏ. ਸੀ. ਪੀ. ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 500 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਬੇੜੇ ਬਹੁਤ ਪਹਿਚਾਣੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕਦਮ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।

2 ਨਵੰਬਰ ਸ਼ਾਮ 7 ਵਜੇ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਦੋਂ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਚੇ ਹੋਏ ਬੁੱਢੇ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਮੇਨ ਰੋਡ ਤੇ ਖੁਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲਗਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਕਈ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਹੋਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਕ ਪਾਰਸ਼ਦ ਡਾ. ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੂਰੇ ਦੇ ਦਿਨ ਤੱਕ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਭੀੜ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਗਈ।

ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਥੇ ਇਤਨਾ ਭਿਆਨਕ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਬਲਾਕ 32 ਵਿੱਚ ਘਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੜਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਜਲੇ ਹੋਏ ਕਾਗਜ਼, ਵਰਨੀਚਰ, ਸਕੂਟਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸੁਆਹ ਦੇ ਢੇਰ ਥਿਖਰੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁੱਤੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਲਭ ਰਹੇ ਸੀ। ਮਾਨਵ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਚੂਹੇ ਕੁਤਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਦੀਆਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਉੱਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਤਾਕਤਵਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਖ਼ੂਨੀਕਾਂਡ ਤੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਲਈ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ-ਤੰਤ੍ਰ ਨੂੰ 48 ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਕੰਮਾ ਬਣਾਏ ਰੱਖਿਆ।

ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਸੇਵੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਲਗਭਗ 25 ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਰਾਹਤ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦਯਾ-ਪੂਰਵਕ ਭੋਜਨ ਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਪੀੜਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੇ ਉਸੀ ਰਾਤ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਉਸਦੇ ਲਈ ਜਾਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਕਤ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਡਾਕਟਰੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ।

ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਮ 7.30 ਵਜੇ ਤੱਕ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛੁਪੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ (ਡੀ. ਸੀ.) ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਬਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਡੀ. ਸੀ. ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ।

ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏਗੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਬਲ ਵਗੈਰਾ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਜਦਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਰਾਸ਼ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੰਮ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਜਨ ਉਸ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੰਮ ਦੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

1984 riots widows demonstrating against the accused during a hearing, in the Delhi High Court, on Monday.— *EXpress photo by Ravi Batra*

"ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਸਾਜਿਸ਼"

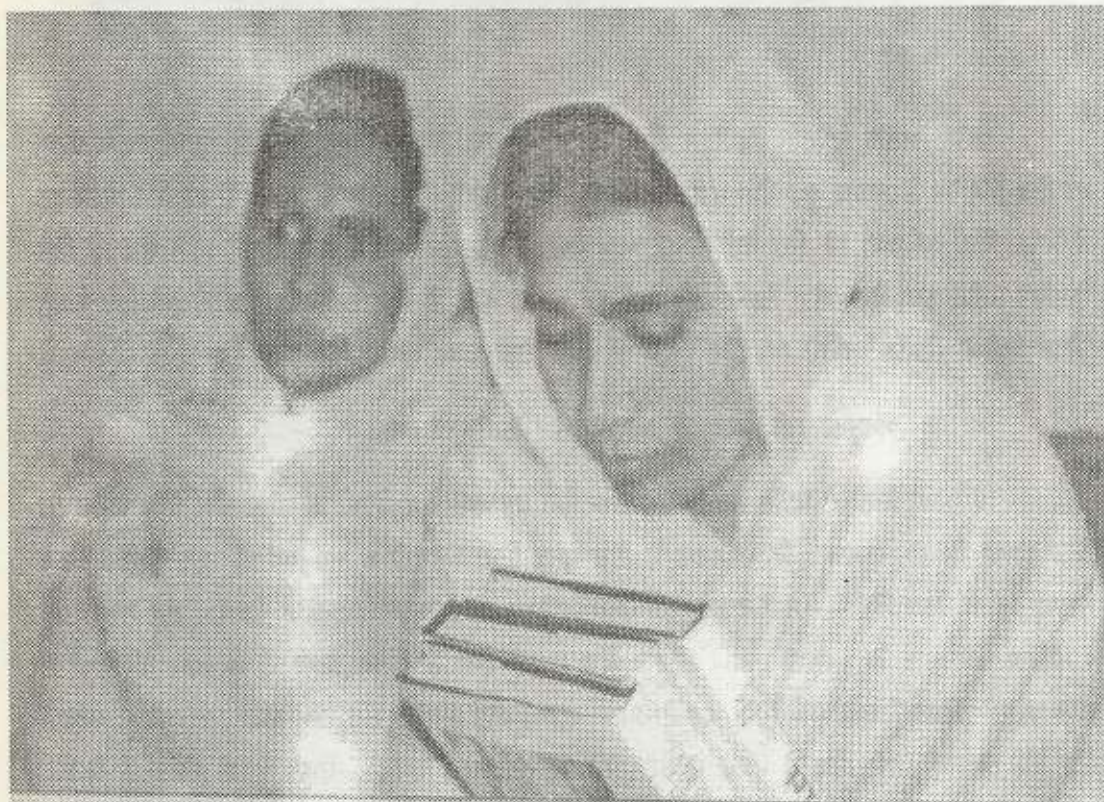
ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੇ ਪੀੜਤ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਜਿਸ ਪਾਗਲਪਨ ਤੇ ਜਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਗਲਪਨ ਤੇ ਜਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਢੰਗ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਜਿਸਨੂੰ 'ਮੈਥਡ ਇਨ ਦ ਮੈਡਨੇਸ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਕਥਨ ਹੈ।

(ਕ) ੩ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਭਾਵਾਂ ਤੇ ਬੈਠਕਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ :-

(੧) ਪੂਰਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਿਨੋਦ ਨਗਰ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਚ ਗਏ ਇੱਕ ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਨਾਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ : ਵਿਨੋਦ ਨਗਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾ ਨੇ ੩ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਬੁਲਾਈ। ਇਸ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ —(ਮੱਜਾਂ ਵਾਲਾ), —(ਇੱਕ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਸਮਗਲਰ) ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਮੀਟਿੰਗ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿਨੋਦ ਨਗਰ ਦੇ 200-250 ਬੰਸ਼ਿਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਨਾਲ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਸਾਨੂੰ (ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋ ਬੇਟੇ) ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ—ਓਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : 'ਇਨ ਪਰ ਮਿੰਟੀ ਕਾ ਤੇਲ ਉੜੇਲ ਦੇ ਔਰ ਇਨਹੋਂ ਜਿੰਦਾ ਜਲ੍ਹਾ ਡਾਲੇ (ਇਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਜਾਗ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾਨ ਖਿੱਚ ਲਈ ਤੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੁੱਦ ਪਿਆ। —ਪਿੱਛੇ ਖੜਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਲੋਕ ਭੱਜ ਗਏ। ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਦੌੜਣ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਵਿਨੋਦ ਨਗਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਪਾਂਡਵ ਨਗਰ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਤਾਂ ਬੱਚ ਗਏ ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇਜ ਕੌਰ ਤੇ ਬੇਟੀ ਮੀਨੂ (ਉਮਰ ੭ ਸਾਲ) ਤੇ ਦੋਸਤ ਨਾਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ 1 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਜਿੰਦਾ ਜਲਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਕੈਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਦਮੇ ਨਾਲ ਅੱਧੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

"ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਦਿਨ"

*Mrs. Darshan Kaur : Main witness against
Former Union Minister H K L Baghat*

(2). ਜਮਨਾਪਾਰ ਦੇ ਗਾਮੜੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਖਜੂਰੀ ਭਜਨਪੁਰਾ (ਸੀ ਬਲਾਕ) ਵਿੱਚ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾ—ਨੇ, ਜੋ ਗੁੱਜਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਬੁਲਾਈ। ਇਸ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਬੇਟਾ—, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਡਿੱਪੇ ਦਾ ਮਾਲਕ—ਅਤੇ ਭਜਨਪੁਰਾ ਦੇ ਇੱਕ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ—ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਲਿਸਟ ਬਣਾਈ। ਨਾਨਕਸਰ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਜੋ ਹੋਇਆ, ਉਸਦੀ ਬਾਬਰਾਨਾ ਤੇ ਕਰੂਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਨਕਸਰ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰਣ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 155 ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਢਾਈ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 155 ਦੀ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਕੈਂਪ ਦੇ ਸੁਰਨਾਰਥੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਝੂਠ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 45 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਲੋਕ ਨੰਦ ਨਗਰੀ ਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਬਲਾਕ ਏ-1/3, ਪੰਜਾਬੀ ਮਹੱਲਾ ਤੇ ਬਲਾਕ ਈ ਦੇ ਸਨ। 30 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕ ਗਾਮੜੀ ਤੇ ਭਜਨਪੁਰਾ ਦੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਬਲਾਕ ਸੀ ਦੇ ਸਨ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ 72 ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧਵਾ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ, ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 72 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦੀ ਉਮਰ 20-45 ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੀ।

(3). ਨਿਜ਼ਾਮੂਦੀਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕਾਲੇ ਖਾਨ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇੱਕਾ ਦੇ ਇੱਕ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੇਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਗੁੱਜਰਾਂ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੱਕ ਮੰਨੇ-ਪਰਮਨੇ ਵੈਦ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇੱਕਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਚਾਹ ਦੇ ਦੌਰ ਚਲਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਲਈ ‘ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ’ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

(ਖ) ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ :-

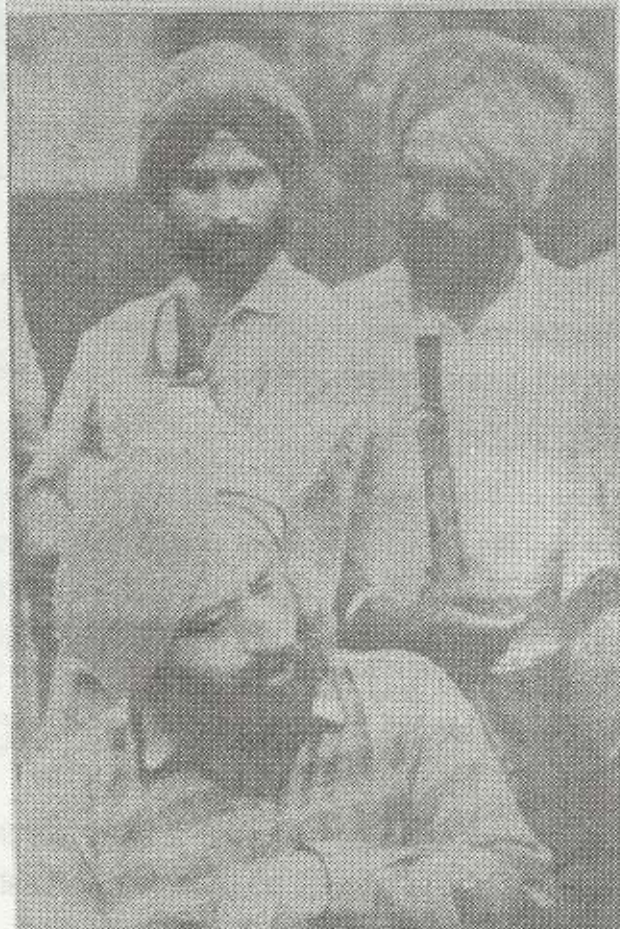
ਜਮਨਾਪਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ ਸੀ :- ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਣ ਵਾਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ, ਦੂਜੇ ਕਤਲ, ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਲਈ ਭੀੜ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਲਈ ਪੈਟਰੋਲ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਆਦਿ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਇਹ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾ ਕੌਣ ਸੀ ? ਦੰਗਾ ਪੀੜਤ ਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਬੱਚ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾਵਾਂ (ਕ) ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾ ਤੇ ਛੋਟੀ-ਵੱਡੀ ਹੈਸੀਅਤ ਦੇ ਗੁੰਡੇ (ਖ) ਰਾਸ਼ਨ ਦੁਕਾਨਦਾਰ (ਗ) ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਡਿੱਪੇ ਵਾਲੇ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਡਿੱਪੇ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇੱਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਜਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ (ਨਾਨਕਸਰ ਰਿਪੋਰਟ)

ਸਰਵੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ (19 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ (20 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਕਾ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ (42 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਨੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ।

ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੜਕਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀ ਤੇ.....ਦਾ ਨਿਕਟ ਸਹਿਯੋਗੀ.....ਸੀ।ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲਾਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਪਾਣੀ ਸਪਲਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਤੰਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਜਮਾਂਦਾਰ.....ਇੱਕ ਗਾਂਜਾ, ਚਰਸ ਆਦਿ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ.....ਤੇ.....ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਵੀ ਸੀ।

The
Sunday Statesman

Riot widows want justice

Shri Gaurishankar Singh Bahlawat, general secretary of the All India Sikh Conference (Bahlawat), is a Press conference in Calcutta on Wednesday. — The Statesman, 10/11/71

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੀੜ ਇੱਕਠੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਟਾਡੋਰ ਟੈਪੋ, ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਧੀਆ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਯੁਵਕ, ਇੱਕਾ ਦੇ ਪਦਾਰਥਕਾਰੀ ਤੇ ਇੱਕਾ ਦੇ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਨੇਤਾ ਦੇਖੇ ਗਏ। ਪਾਂਡਵ ਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪਟਪੜਗੰਜ, ਖਿਚੜੀਪੁਰ ਤੇ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਤੋਂ ਆਏ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ—ਕੀ ਮੱਖਣ ਰੰਗ ਦੀ ਇੱਕ ਮੈਟਾਡੋਰ ਗੱਡੀ ਗਨੇਸ਼ ਨਗਰ (ਪਾਂਡਵ ਨਗਰ ਕਾਂਪਲੈਕਸ) ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੀ। ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ 12 ਆਦਮੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇੱਕਾ ਕੌਸਲਰ—ਵੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਥੇ ਇੱਕਠਾ ਭੀੜ ਨੂੰ ਲਾਠੀਆਂ, ਰਿਵਾਲਵਰ ਤੇ ਹਾਈਡਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਹਾ ‘ਇਨਕਾ ਸਰਦਾਰੋਂ ਪਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੋ।’

ਮੈਟਾਡੋਰ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਆਏ 12 ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ, ਇੱਕਾ ਮੈਟ੍ਰੋਪੋਲਿਟਨ ਕੌਸਲਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਤਾਜਦਾਰ ਬਾਬਰ ਅਤੇਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਵੇਦੀ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਕਿਸੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਭੋਗਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾ ਵਰਕਰ—ਤੇ ਇੱਕਾ ਸਮਰਥਕ ਮਿਠਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ—ਭੀੜ ਨੂੰ ਭੋਗਲ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁੱਟ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚਿੱਟੀ ਅੰਬੈਸਡਰ ਕਾਰ ਫਲਾਈ ਉਵਰ ਦੇ ਕੋਲ ਆਕੇ ਰੁੱਕੀ। ਕਾਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇੱਕਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਨਕਾਬ ਨਾਲ ਛੁਪਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਇੱਕਾਈ ਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਵਿਨੋਦ ਨਗਰ ਪੂਰਵ ਵੱਲ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਕੁੜਤਾ-ਪਜਾਮਾ ਪਾਏ ਯੁਵਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਟੋਲੀਆਂ ਦੇ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰ ਕੇ ਆਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੁਵਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕਠੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ-ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁੱਟੀਆਂ, ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਪੂਰਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਰਮੇਧ ਯੱਗ ਖਤਮ ਹੋਇਆ।

ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਨੂੰ ਭੜਕਾਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਇਲਾਕਾਈ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾ—ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਚਮਚੇ—ਦਵਾਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨੇਤਾ ਭੀੜ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟਣ ਤੇ ਜਲਾਣ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਉਕਸਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੀ ਗੁਰਦੀਪ ਕੌਰ ਦੇ ਹਲਫ਼ਨਾਮੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ—‘ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 500 ਲੋਕ ਬਲਾਕ 32 ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਤਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ 8 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਭੀੜ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਚਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਉਹ ਹਨ :— ਤੇਲੋ, ਮੱਠੂ (ਤਸਕਰ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ਜੱਗਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਰੋਪਦੀ, ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਜਮਾਂਦਾਰ, ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਵੇਚਦਾ ਹੈ, ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ (ਇੱਕਾ ਗੁੰਡਾ, ਜਿਸਨੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ

*Hundreds of widows met former prime minister V P Singh
at his residence demanding justice*

ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਰੂਪਾਲ ਤੇ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਬੇਟੇ (ਜੋ ਚੋਰ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ)। ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਡਰਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਵਕਤ ਰਾਮਪਾਲ ਦੀ ਧੋਖਾਧੜੀ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਭੀੜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਹੱਤਿਆਰੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਇੱਕ ਚਾਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਮਕਸਦ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਭੱਜ ਨਾ ਜਾਏ। ਭਰੋਸਾ ਦੇਣ ਦੇ ਪੰਜ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹ ਗੁੰਡੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਹਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਤਜ਼ਾਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਉਸਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਇਆ ਗਿਆ।

(ਗ) ਪਹਿਚਾਨਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ :-

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜੇ ਹੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।—(1) ਸਕੂਟਰਾਂ, ਮੋਟਰਫੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਜਾਂ ਪੈਦਲ ਗੁੰਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾਂਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਘਰਾਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸਰਵੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। (2) ਸਕੂਲ ਰਜਿਸਟਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਤੇ ਮਾਲੂਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। (3) ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡਾਂ ਤੇ ਵੋਟਰਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਤੇ ਪਤਾ ਕੀਤੇ ਗਏ। (4) ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਏ ਗਏ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਨਾਜ਼ੀ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਲਗਾਂਦੇ ਸੀ,—ਤੇ ਭਜਨਪੁਰਾ ਮੇਨ ਮਾਰਕੀਟ ਦਾ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨਦਾਰ—ਖਜੂਰੀ ਕਾਲੋਨੀ, ਗਾਮੜੀ ਤੇ ਭਜਨਪੁਰਾ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾਂਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕਿ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਖਕੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

(ਘ) ਦਾਹਕ (ਅੱਗ ਲਗਾਣ ਵਾਲੇ) ਸਾਮਾਨ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ :-

ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ :- (1) ਝੁੰਗੀ ਨਿਵਾਸੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਨਿਜਾਮੂਦੀਨ ਵਿੱਚ) ਨੂੰ ਧਮਕਾ ਕੇ। 2 ਰਾਸ਼ਨ ਦੁਕਾਨ ਮਾਲਕਾਂ ਤੇ 3 ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਡਿੱਪੂਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ,—,—ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਸਥਲਾਈ ਕੀਤਾ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ—ਠੇ—ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਣ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀਆਂ ਬਾਲਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਾਸਫੋਰਸ ਵੀ ਸਥਲਾਈ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਹੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ‘ਚਿੱਟੀ ਚੀਜ਼’—ਫਾਸਫੋਰਸ) ਬਾਲਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ‘ਸਫੈਦ ਪਾਊਡਰ’ ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਨਰਮੇਧ ਵਿੱਚ ਬੱਚ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ, ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਲਨਸ਼ੀਲ ਤਰਲ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਸਫੋਟਕ ਜਾਂ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਕਰਣ ਵਾਲੇ ਪਾਊਡਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਭੀਜਲ ਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਪੰਪਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੋਟਰਾਂ, ਲਾਰੀਆਂ, ਤੇ ਸਕੂਟਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

(ਡ) ਭੀੜ ਦਾ ਜੁਗਾੜ :-

1 ਹਰੀਨਗਰ ਆਸਰਮ ਵਿੱਚ 400-500 ਗੁੰਡੇ ਲਾਠੀਆਂ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ, ਸੋਡਾ ਵਾਟਰਾਂ ਦੀ ਬੋਤਲਾਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਪੀਪਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਜੱਥਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਪਹਿਲਾ ਜੱਥਾ ਸਵੇਰੇ ਪੱਛੇ ਦਸ ਵਜੇ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਲਦਲ ਸਟਲ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਤੇ ਦੂਜਾ ਜੱਥਾ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਕੁਤੁਬ ਨਗਰ ਦਾ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਤੇ ਆਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਜੱਥਿਆਂ ਨੇ 700 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਲਾਕਾਈ ਭੀੜ ਵਿੱਚ, ਜਿਸਦੇ ਲੋਕ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਜੇ. ਜੇ. ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਇੱਕ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾ—ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਦੋਸਤ—, —ਤੇ—ਵੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਭੀੜ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਗਈ—ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਬਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਿੱਖ ਬਸਤੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਚਲ ਪਿਆ।

2 ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੀੜ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ—ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੁਆਂਢੀ ਲੋਕ ਤੇ ਭਲਸਵਾ ਰਾਮਗੜ ਤੇ ਬਾਦਲੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

3 ਹਰ ਇੱਕ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੀ ਲੋਕ, ਅਗਰ ਉਹ ਦੂਜੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਸਿੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਬੱਸਾਂ ਤੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸੀ ਤਾਂ ਪੈਦਲ ਆਏ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।

4 ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਪੁਥ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਆਈ। ਬਲਾਕ ਸੀ-2, ਸੀ-3, ਸੀ-4 ਤੇ ਸੀ-6 ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਗੁੰਡੇ ਵੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਦੇ ਨਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

5 ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਗ ਤੇ ਮਾਦੀਪੁਰ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਭੀੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਐਸੇ ਲੋਕ ਸੀ, ਜੋ ਸੱਤਾ-ਰੂੜ ਦਲ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰੈਲੀਆਂ ਤੇ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਜੁਟਾਣ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੇ 4 ਨਵੰਬਰ, 1984 ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ, ਉਹ ਐਸੇ ਇਲਾਕੇ ਹਨ, ਜਿਥੋਂ ਸਤਾਰੂੜ ਦਲ ਨੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸਾਨ ਰੈਲੀ ਤੇ ਜਨਵਰੀ 1984 ਦੇ ਬੈਂਕ ਕਰਜ਼ੇ ਮੇਲੇ ਲਈ ਭੀੜ ਜੁਟਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਕਾ ਦੇ ਨੇਤਾ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ, ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਤੇ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਤੋਂ ਭੀੜ ਜੁਟਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ ਤਾਂ ਐਸੀ ਕਾਲੋਨੀ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਭੀੜ ਨੇ ਇੱਕ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਕਈ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਤੇ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਵਰੀ 1983 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾ ਨੂੰ ਵੋਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। (ਸਟੇਟਸਮੈਨ, 5 ਨਵੰਬਰ, 1984)।

(ਚ) ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕ :-

1 ਗੁੰਡੇ—ਜਿਸ ਵਿੱਚ, —, —, —, —, ਆਦਿ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਡਕੈਤੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਲਿਸ ਰਿਕਾਰਡ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ।

2 ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ—ਖਟੀਕ, ਚਮਾਰ, ਪੂਰਬੀਆ, ਜਮਾਂਦਾਰ, ਭੰਗੀ (ਭੰਗੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਾਫੀ ਰੋਸ ਹੈ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭੰਗੀ ਸੂਰ ਪਾਲਦੇ ਹਨ)।

Swami Agnivesh addressing the riot widows at the Boat Club on Wednesday. — HT photo

3. ਪਿਛੜੀ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕ—ਜਾਟ, ਗੁੱਜਰ, ਅਹੀਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਹਾਲ ਤੱਕ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਬਣਾਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਲਿੱਤੀ ਹੈ।

(ਛ) ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਕਿਸਮ :-

ਨਰਮੇਧ ਤੋਂ ਬਚੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਜਾਟਾਂ, ਜਮੀਂਦਾਰਾਂ, ਭੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ੇਹਦੇ ਤੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਣ ਦਾ ਆਰੋਪ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਖੁਦ ਘਮੰਡ ਨਾਲ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕਾ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਹਰ ਇੱਕ ਹੱਤਿਆਰੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਹੱਤਿਆਰੇ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਭੋਗਲ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅੱਖੀਂ ਡਿਠਿਆਂ ਨੇ ਕੁੱਝ ਪੁਲਿਸ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਰਮੇਧ ਤੋਂ ਇਤਨੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਅੱਜ ਵੀ ਪੀੜਤ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਹਨ :- ਗੁੱਜਰ, ਪੁਲਿਸ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹੱਤਿਆਰੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ—ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਤਰਨਾਕ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਗਾਮੜੀ, ਭਜਨਪੁਰਾ, ਤੇ ਖਜੂਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਗੁੰਡਾ ਹੈ ਤੇ —ਦਾ ਬਹੁਤ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਿਵਾਲਵਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਗਾਮੜੀ ਤੇ ਭਜਨਪੁਰਾ ਦੇ ਸੀ ਬਲਾਕ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੇ, ਜੋ ਨੰਦ ਨਗਰੀ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਫਲੈਟ ਨੰ:—ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਦਿੱਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਫਲੈਟ ਦੇ ਸਿੱਖ ਆਦਮੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ।

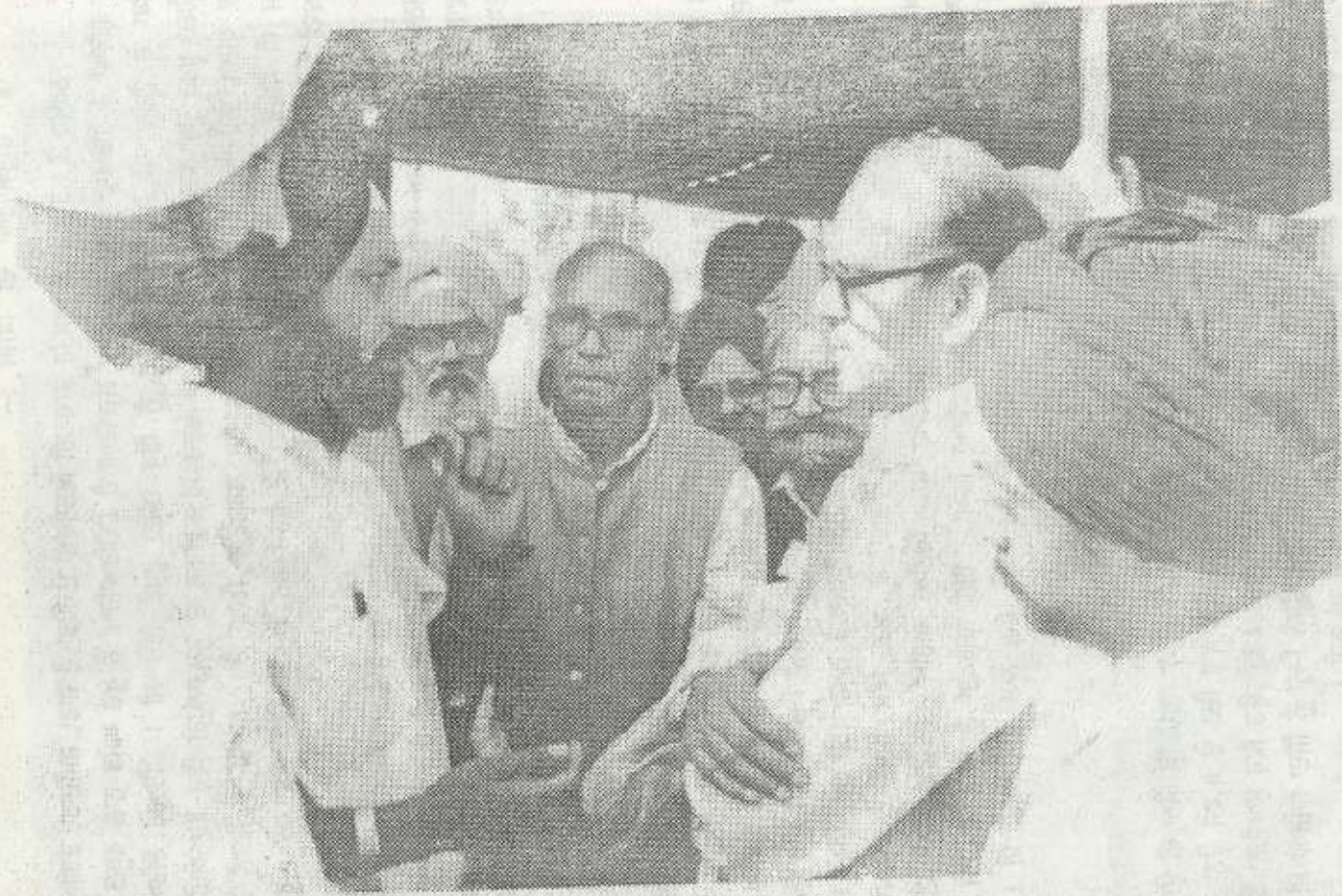
(ਜ) ਹਮਲੇ ਦਾ ਤਰੀਕਾ :-

ਭੀੜ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਉਸਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਗਰ ਭੀੜ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ, ਗੁਰਦਵਾਰੇ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਦਿ ਤੇ ਹਮਲੇ ਕਰਦੀ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਦੀ। ਮਸਲਨ ਹਰੀਨਗਰ ਆਸ਼ਰਮ ਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਕੇ ਇੱਕੋ ਨਾਲ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹਮਲਾ, ਲੁੱਟਪਾਟ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਲੇਕਿਨ ਜਿੱਥੇ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ—100-150 ਹੁੰਦੇ ਸੀ—ਉਥੇ ਹਮਲੇ ਕ੍ਰਮ-ਵਾਰ ਹੋਏ। ਪਹਿਲੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਉਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਪਗੜੀਆਂ ਫਾੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਬਰਾਨਾ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕ੍ਰਮਬਧਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਤੇ ਉਸਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਆਪਣੇ ਢੁਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਿਰ ਸਨ।

(ਝ) ਬਾਰ-ਬਾਰ ਮੁਆਇਨਾ :-

ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪੰਛੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀੜ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਦੀ ਕਿ ਜਿੰਨਾ ਦੀ ਉਸਨੇ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿੱਧਰੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਏ। ਭੋਗਲ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦਿਨ ਦੇ 11 ਵਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨ ਆਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸਾੜਿਆ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ 2 ਵਜੇ ਉਹ ਫਿਰ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨ ਆਈ ਕਿ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸੜਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜਹਾਂਗੀਰਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਾੜਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

Former prime minister V P Singh talking to Mr. Babbar at Boat Club, where the latter held several dharnas in protest against the November 1984 violence

(ਟ) ਨਾਰੇ :-

ਕੁਲ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਨਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਭਰ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਰੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਨਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਬਖਾਨ ਕਰਕੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਕਸਾਣਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਣਾ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਗਈ ਹੈ।

ਸੋ ਇੰਦਰਾਗਾਂਧੀ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ, 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ' ਤੇ 'ਜਬ ਤੱਕ ਸੂਰਜ-ਚਾਂਦ ਰਹੇਗਾ, ਇੰਦਰਾ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਰਹੇਗਾ' ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਨਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਦ 'ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ ਸੇ ਲੋਗੇ', 'ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ ਜਲਾ ਦੇ', ਲੂਟ ਲੋ, 'ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੋ ਮਾਰ ਦੇ', ਔਰ 'ਹਿੰਦੂ ਭਾਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈ, ਸਰਦਾਰੋਂ ਕੀ ਕਰੇ ਸਫ਼ਾਈ' ਦੇ ਨਾਰੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ।

(ਠ) ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ :-

ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਬੜਾ ਸੂਖਮ ਸੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਤਿੰਨ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲਾ ਚਰਨ :- 1 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲਾਈ ਗਈ। ਇਸਦਾ ਇੱਕਮਾਤ੍ਰ ਮਕਸਦ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਕਸਾਣਾ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਵੀ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਟੀ. ਵੀ. ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਿੱਖ ਅਨਾਉਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਟੀ. ਵੀ. ਨੇ ਤਾਂ ਬਦਲੇ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ—ਤਿੰਨ ਮੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇੱਕਠੀ ਉਤੇਜਿਤ ਭੀੜ ਵਲੋਂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਨਾਰਾ 'ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ ਸੇ' ਟੀ. ਵੀ. ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਫ਼ਵਾਹ ਇਹ ਫੈਲਾਈ ਗਈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਮਿਠਾਈ ਵੰਡਕੇ, ਭੰਗੜਾ ਪਾ ਕੇ ਤੇ ਪਟਾਖੇ ਛੋੜਕੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲਦੀ ਗਈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਿਸੀ ਨੇ ਵੀ ਮਿਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਵੰਡਿਆ, ਭੰਗੜਾ-ਭਾਂਸ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਦੀ ਦੀਪਸੱਜਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਤੱਕ ਇਸ ਅਫ਼ਵਾਹ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਅੱਗ ਬਥੂਲਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ।

ਦੂਜਾ ਚਰਨ :- ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ ਕੱਟਣ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਮਕਸਦ ਨਾਲ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ—ਹਰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹਕੀਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਖੀਰਾ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਜਲ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਗਰਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਥਿਆਰ ਮਿਲੇ। ਸਚਾਈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਲਾਏ ਗਏ ਕਿਸੀ ਵੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਦੂਜੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਅਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਚਾਰੀ ਗਈ ਕਿ 'ਸਰਦਾਰ ਤਲਵਾਰੋਂ ਸੇ ਲੈਸ ਹੋਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨੇ ਆਏਗੇ ਔਰ ਬਸ ਅਤੇ ਹੀ ਹੋਂਗੇ।' ਇਸ ਦੂਜੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਤੋਂ ਕਈ ਹੋਰ ਡਰਾਵਣੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫੁੱਟੀਆਂ—ਜਿਵੇਂ, 'ਸਰਦਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਪਹਰਨ ਕਰੇਗੇ।' ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਨ ਲੱਗੇ। ਤੇ ਕੁੱਝ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜੇ ਵੀ ਜਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਵਾਜ਼ਤ ਲਈ ਪਹੁੰਚਾ

Widows demonstrating outside the prime minister's home

ਦਿੱਤਾ। ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਨਾਰੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ—‘ਰਾਤ ਹਮਾਰੀ, ਦਿਨ ਤੁਮਹਾਰਾ’। ਇਹ ਨਾਰਾ ਸ਼ਾਇਦ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦੀ ਜਵੈਲਰੀ ਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਰਾਫ਼ਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਤਿਜੋਰੀਆਂ ਤੋੜਕੇ ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਨਕਦ ਰੁਪਏ ਲੁੱਟੇ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਰਾ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜ-ਮੋੜਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸਦਾ ਇੱਕਦਮ ਉਲਟਾ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ—ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਦਿਨ ਕੇ ਵੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਗਏ ਹੈਂ, ਤੇ ਰਾਤ ਕੇ ਵੇ ਬਦਲੇ ਮੇਂ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕਰ ਸਕੋਗੇ।’ ਤੀਜੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਤਰਨਾਕ ਅਫ਼ਵਾਹ ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਰਮੇਧ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਾਤ ਦੇ ਸਾਢੇ ਦੱਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫੈਲਾਈ ਗਈ—‘ਸਰਦਾਰੋਂ ਨੇ ਪੀਨੇ ਕੇ ਪਾਨੀ ਮੇਂ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲ ਦੀਆ ਹੈ, ਅਨਜਾਨ ਵਿਅਕਤੀਯੋਂ ਨੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਪਰ ਯੋਗ ਖਬਰ ਦੀ ਹੈ ਔਰ ਲੋਗੋਂ ਸੇ ਕਹਾ ਕਿ ਵੇ ਕਾਰਪੋਰੇ ਸਨ ਕਾ ਪਾਨੀ ਨਾ ਪੀਓ।’ ਇਸ ਅਫ਼ਵਾਹ ਦਾ ਖਤਰਨਾਕ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਤੋਂ ਅਛੂਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੱਕ ਅਪਣੇ ਸਿੱਖ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਣ ਲੱਗੇ।

ਤੀਜਾ ਚਰਨ :—ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰੇਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਣ ਲਗੀਆਂ ਤਾਂ ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਫੈਲਾਈ ਗਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਮ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਹੈ। ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਉਲਟਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਰਮੇਧ ਯੱਗ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਆਹੂਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸ ਨਰਮੇਧ ਦੀ ਘਿਨੌਣੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੇ ਇਹ ਨਜ਼ਰ ਆਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਆਲੋਕਿਕ ਹੱਥ ਸ਼ੁਤਰੰਜ ਤੇ ਮੋਹਰਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦਕਸ਼ਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਸੀ।—ਮਹੱਲੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਨੇਤਾ ਬੈਨਕ ਬੁਲਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਚੋਣਵੇਂ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਡਿਊਟੀ ਵੰਡਦਾ ਸੀ—ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ, ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ, ਭੀੜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ, ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਕੋਠ ਹੋਣਗੇ, ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ-ਕਿੱਥੋਂ ਜੁਟਾਈ ਜਾਏਗੀ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਆਲੋਕਿਕ ਹੱਥ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਹੱਤਿਆਰੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਕੀ ਹੋਏਗਾ। ਹਮਲੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਰਾਦਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਦੇਹਰੀ ਧਾਰ ਵਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਚਲਦੇ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬੈਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਸਤਰਗਾਹ ਹਨ ਸੋ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੋਏਗਾ। ਦੂਜੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਉਸਦੇ ਧਰਮ, ਹਿੰਮਤ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰੀਰਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਤੋੜਣ ਲਈ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਘੜੇ ਗਏ ਸੀ ਤੇ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋਸਿਆਰੀ ਨਾਲ ਫੈਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਨਰਮੇਧ ਯੱਗ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਸੀ।

Mrs. Anwar Kaur : Main witness against former Congress MP Sajjan Kumar

“ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ”

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਸਰਵੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਭੀੜ ਦਾ ਇੱਕ ਚਰਿੱਤਰ ਜੋੜ ਪਾਏ ਜੋ ਜਮਨਾਪਾਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟ-ਪਾਟ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ (ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਤੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਜਾਟ ਤੇ ਗੁੱਜਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਇਸ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਇਸਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ, ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਲ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਭੀੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਇੱਕਾ ਦਵਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੁਨਰਵਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਸਾਏ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਇੱਕਾ ਦੇ ਖਾਸ ਸਮਰਥਨ ਆਧਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਾਲ ਦੇ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾ ਦੀਆਂ ਰੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਗਠਿਤ ਢਾਂਚਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕਾ ਦੇ ਹੇਠ ਵਾਲੇ ਵਿਆਪਕ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਨੇਤਾ ਨੇ ਇਹੀ ਗੱਲ ਬੜੇ ਤਿੱਖੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ‘ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਦੀਆਂ ਰਖੈਲ ਹਨ।’

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਥਾਕਥਿਤ ‘ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਿੰਡਾਂ’ ਦੇ ਜਾਟ ਤੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਦੰਗਾ, ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਵਿੱਚ ਵਧੀਕੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖੋ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕਦੇ ਬੇਰ ਸਰਾਏ ਮੁਨੀਰਕਾ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦਪੁਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਲਈ ਗਈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ (ਜਮਾ) ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਆਮਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਬਹੁਤ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਰੀਕਿਆਂ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਹਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਜੁਟਾਏ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਦਵਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਇੱਕਦਮ ਅਮੀਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜਾਟਾਂ ਤੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਤੈਨਾਤ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਇਸੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਰਨਣਯੋਗ ਪੈਲੀਭਗਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਾਲ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ

ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਚਾਈ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ।

ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਅਧੀਗ੍ਰਹਣ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਲਮੀਕ ਸਮੂਹ ਨੇ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਨੀਤੀ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਕੇ ਯੂ. ਪੀ. ਐਸ. ਸੀ. ਆਦਿ ਨੌਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ । ਭੰਗੀ ਨਿਗਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ, ਜਦਕਿ ਧਾਨਕ, ਜੋ ਕਿ ਸਭਤੋਂ ਛੋਟੀ ਜਾਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹਨ । ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਲਮੀਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ ਤੇ ਭੰਗੀ ਇੱਕਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਇੱਕਠੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਇਹੀ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭੰਗੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਿਗਮ ਵਿੱਚ ਸੈਨੇਟਰੀ ਇੰਜਨੀਅਰ ਹਨ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੋਣਗੇ । ਦਿੱਲੀ ਦੀ 73 ਆਬਾਦੀ ਹਿੰਦੂ ਹੈ । ਵਰਤਮਾਨ ਸਿੱਖ ਆਬਾਦੀ ਲਗਭਗ (ਲਗਭਗ 8,00,000) ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵੱਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਇਥੋਂ ਦੀ ਕੁਲ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੀ ।

ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 8 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਦੰਗੇ ਅਪਣੇ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ । ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਤਾਂ (1) ਘਟਨਾ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਇਬ ਰਹੀ, ਜਾਂ (2) ਇੱਕ ਮੁਕ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂ (3) ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹਿੰਸਾ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਕਸਾਣ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੀ ਭਾਗੀਦਾਰ ਰਹੀ । ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਗਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁੱਟੀਆਂ ਤੇ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਉਥੋਂ ਇੱਕਦਮ ਨਦਾਰਦ ਸੀ । ਨੌਜਵਾਨ ਲੋਕ ਤਲਵਾਰ, ਛੁੱਰੇ, ਭਾਲੇ, ਸਟੀਲ ਤ੍ਰਿਸ਼ੂਲ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋਕੇ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਧਾਕ ਜਮਾਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਇੱਕ ਮਾਤ੍ਰ ਪਹਿਚਾਣ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਜੀਪ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਵਾਰਾ ਕੱਢੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਲੂਸ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਏਕਤਾ ਮੰਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ) ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ । ਜਦ ਜਲੂਸ ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ ਮੁੱਖ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੱਡੀ ਤੇ ਸਵਾਰ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਜਲੂਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਰਫਿਊ ਤੇ ਧਾਰਾ 144 ਲੱਗ ਜਾਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਜਦੋਂ ਜਲੂਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਕਰਫਿਊ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਤੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬਦਲੇ ਇਹ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਲੂਸ ਖੁੱਦ ਖਤਰਾ ਮੁਲ ਲੈ ਕੇ ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਜਲੂਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ‘ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਭਾਈ-ਭਾਈ’ ਦਾ ਨਾਰਾ ਲਗਾਇਆ । ਜਦ ਭੀੜ ਨੇ ਜਲੂਸ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਸੁਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ‘ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ,

जानसना

373

नई दिल्ली : सोमवार, १५ दिसंबर १९८६

20 033

संविधान के अनुच्छेद 153 के अन्तर्गत राज्य के राज्यपाल और राज्य के मुख्य न्यायाधीश को नियुक्त करने के लिए राज्यपाल के पास एक विशेष अधिकार है।

ਹਿੰਦੂ-ਹਿੰਦੂ ਭਾਈ ਭਾਈ ਦੇ ਨਾਰੇ ਲਗਾਕੇ ਭਾਸ਼ਨ, ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਣ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਗਏ, ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੋਕ ਜਾਂ ਪੀੜਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਜੋ ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਲੂਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਵਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਨਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਜੈ-ਉਲਾਸ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ-ਸੁਣਕੇ ਕੋਈ ਇਹ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਤਿਉਹਾਰ ਸੀ।

ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀਨ ਭੂਮਿਕਾ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ-ਸਿੱਧੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਬਚੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤਨਾਅ ਦੀ ਹਵਾ ਲਗਦੇ ਹੀ ਜੋ ਆਤੰਕਿਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਉਹ ਪਰਸਨਲ ਤੌਰ ਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਏ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕੋਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਲੇਕਿਨ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਦੱਸੀ ਗਈ ਗੱਲ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਪ ਵਿੱਚੋਂ ਡੀਜ਼ਲ ਕੱਢਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਨੇ ਜਿਸਦੇ ਅੰਡਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵੀ ਆਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਡਿਊਟੀ ਤੇ ਤੈਨਾਤ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਭੱਟੀ ਤੇ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਣ ਤੇ ਭੀੜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹਥਿਆਰ ਰਖਵਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

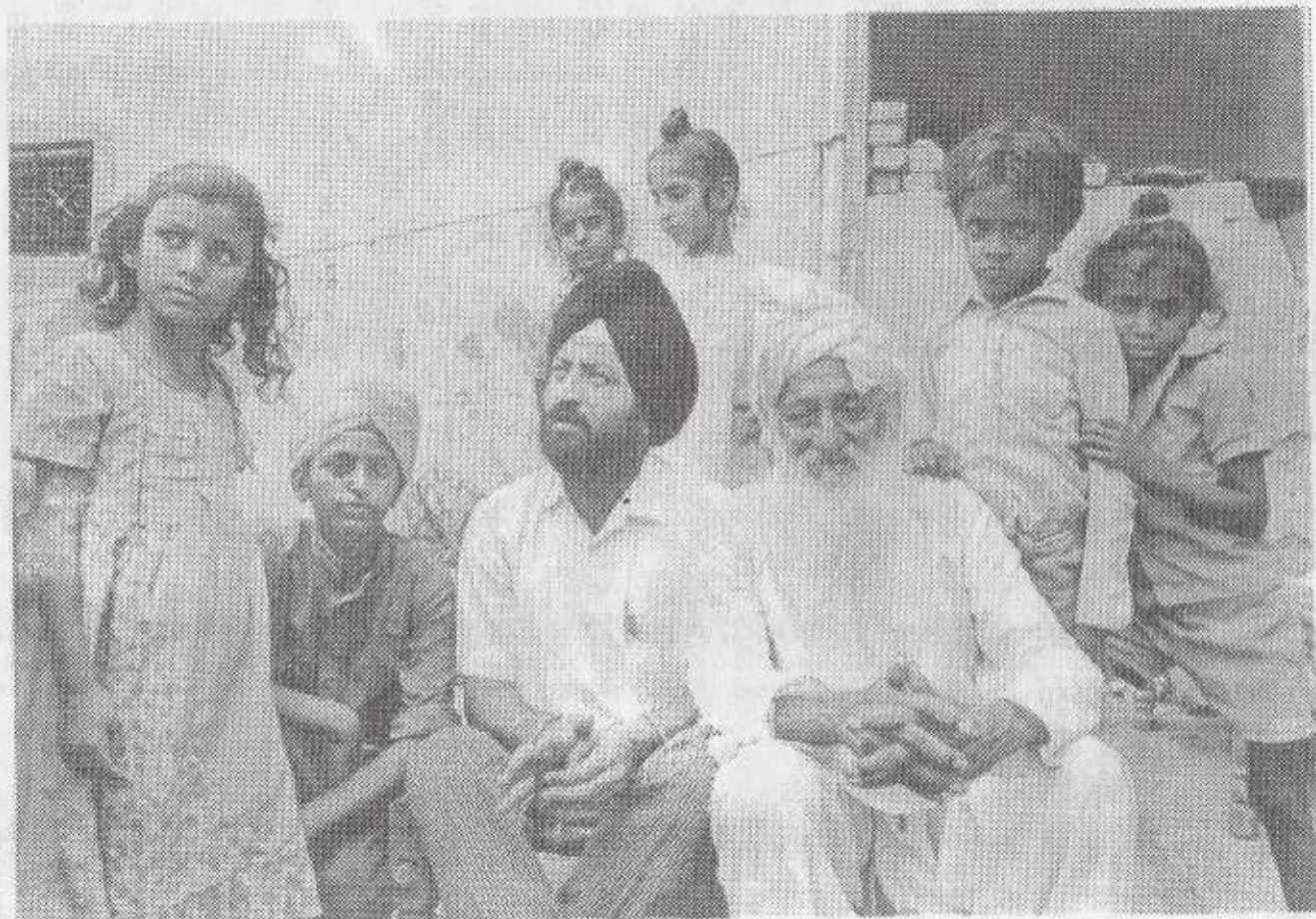
ਜਮਨਪਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਨੀ ਰੋਡ ਦੇ ਕਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ 1 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੇ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਲਾਊਡ-ਸਪੀਕਰ ਨਾਲ ਇਹ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਆਪਣੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਸੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਪੁਲਿਸ ਜੀਪ ਵੇਖੀ ਤੇ ਉਸੀ ਜੀਪ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੇ ਪਥਰਾਵੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸੀ ਰੋਡ ਦੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸਾੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ।

ਕੋਟਲਾ ਮੁਬਾਰਕਪੁਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਨੂੰ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : ‘ਹਮਨੇ ਤੁਮਹੋਂ 36 ਘੰਟੇ ਦੀਏ। ਯਦੀ ਸਿੱਖੋਂ ਕੋ ਇਤਨਾ ਸਮਾਂ ਦੀਆ ਗਿਆ ਹੋਤਾ ਤੇ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਖਤਮ ਕਰ ਦੀਏ ਹੋਤੇ।’

ਕਿੰਗਜ਼ਵੇ ਕੈਂਪ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਦਾਵਾ ਹੈ ਕਿ 70 ਲੁੱਟ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਪੁਲਿਸ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਿਸਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਤੋੜ-ਫੋੜ ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦਰਜ ਕਰਾਣ ਗਏ ਤਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਇੰਜਤਦਾਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਿੱਖ ਆਦਮੀ, ਜਿਸਦਾ ਘਰ ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਮਾਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਐਫ. ਆਈ. ਆਰ. ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਾ ਪਾਇਆ। ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ

Mr. Babbar with the families of victims

ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਬੇਰ ਸਰਾਏ ਦੇ ਦੋ ਨਿਵਾਸੀਆਂ, ਧਰਮਰਾਜ ਪਵਾਰ ਤੇ ਰਾਜਵੀਰ ਪਵਾਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਆਰ. ਕੇ. ਪੁਰਮ ਸੈਕਟਰ-4 ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਏ, (ਤੱਦ ਤੱਕ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀ ਸ਼ਰਨ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕਾ ਦੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਟੇਕਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ) ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਆਫੀਸਰ ਇੰਚਾਰਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਦੋ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਤੁਮ ਜਾਣੋ ਕੇ ਇਨ ਸਿੱਖੋਂ ਕੇ ਮਾਰ ਡਾਲਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਤੁਮ ਯਹਾਂ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਕਿਆ ਯੇ ਨਹੀਂ ਜਾਨਤੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸੇ ਹਿੰਦੂਓ ਕੀ ਲਾਸ਼ੋਂ ਸੇ ਭਰੀ ਹੂਈ ਟ੍ਰੇਨੋਂ ਆਈ ਹੈ?’

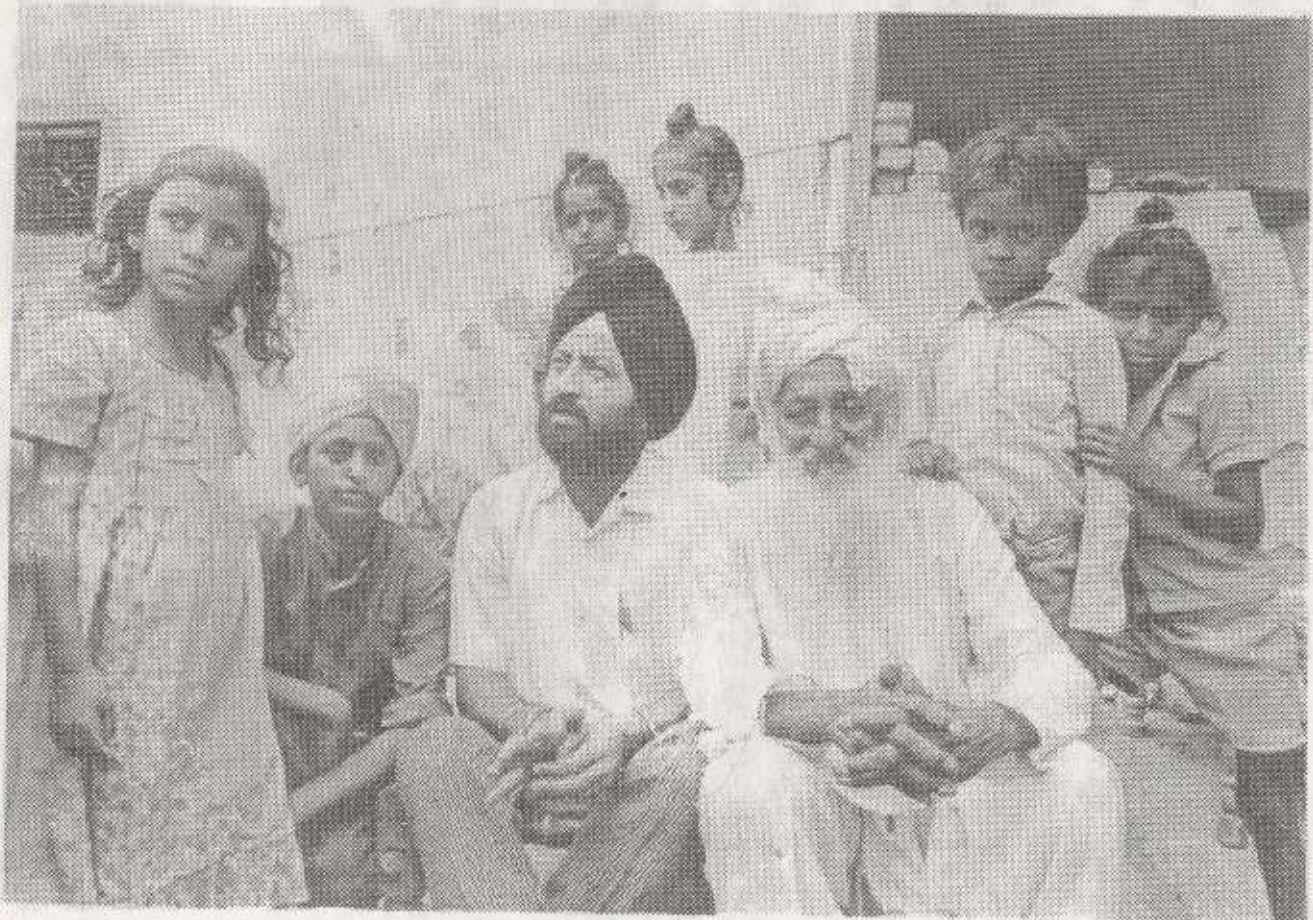
ਕੁੱਝ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਰਸਨਲ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੇ ਦੰਗਾ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਲੇਕਿਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਪਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਕੰਮੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਕਾਮ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ 3 ਅਕਤੂਬਰ ਤੇ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਕੂਟਰ ਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੈਲਮੈਟ ਦੇ 2000 ਤੋਂ 3000 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਲਈ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਪੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਤੋਂ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਭਰੀ ਘੜੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਰੋਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉੱਚ-ਪਦਾਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਯ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਅਣਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਦ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕੈਬਨੇਟ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾਰਾਓ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾਰਾਓ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੈਲੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੈਰਾ-ਮਿਲਟਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਓ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜੋ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕ ਤੋਂ ਅਣਜਾਨ ਸਨ। ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੂਤਪੂਰਵ ਕੈਬਨੇਟ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਪਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਲੋੜੀਂਦਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਵਿੱਚ ਤੇ ਜੋ ਫੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਪਲੱਬਧ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਬਲਾਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ, ਜਿਸਤੋਂ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਵਿਗੂ-ਰਚਨਾ ਕਰਣ ਵਾਲੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਉੱਚ-ਪਦਾਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਪਣੀ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਤੇ 3 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 4 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ 3 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਤੁਰੰਤ ਸੌਂਹ ਚੁੱਕੀ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਨੇ 3 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸ੍ਰੀ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਈ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁੱਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸੀ ਦਿਨ ਇਸੀ ਵਕਤ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਗੌਤਮ ਕੋਲ ਨੇ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਗੜਬੜਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮੈਡੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਾਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਹੈਰਾਨੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਕੋਲ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਫੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਾਵਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ

Mr. Babbar with the families of victims

ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਬੇਰ ਸਰਾਏ ਦੇ ਦੋ ਨਿਵਾਸੀਆਂ, ਧਰਮਰਾਜ ਪਵਾਰ ਤੇ ਰਾਜਵੀਰ ਪਵਾਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾਣ ਲਈ ਆਰ. ਕੇ. ਪੁਰਮ ਸੈਕਟਰ-4 ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਏ, (ਤੱਦ ਤੱਕ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀ ਸ਼ਰਨ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕਾ ਦੇ ਜਗਦੀਸ਼ ਟੋਕਾਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ) ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਆਵੀਸਰ ਇੰਚਾਰਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਦੋ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਤੁਮ ਜਾਣੋ ਕੇ ਇਨ ਸਿੱਖੋਂ ਕੇ ਮਾਰ ਡਾਲਨਾ ਚਾਹੀਏ। ਤੁਮ ਯਹਾਂ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਕਿਆ ਯੇ ਨਹੀਂ ਜਾਨਤੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸੇ ਹਿੰਦੂਓਂ ਕੀ ਲਾਸ਼ੋਂ ਸੇ ਭਰੀ ਹੁਈ ਟ੍ਰੇਨੋਂ ਆਈ ਹੈ?’

ਕੁੱਝ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪਰਸਨਲ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੇ ਦੰਗਾ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਲੇਕਿਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਪਰ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਕੰਮੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਕਾਮ ਹੋ ਗਈ। ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ 3 ਅਕਤੂਬਰ ਤੇ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਕੂਟਰ ਤੇ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੈਲਮੈਟ ਦੇ 2000 ਤੋਂ 3000 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਲਈ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਤੋਂ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਭਰੀ ਘੜੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਰੋਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉੱਚ-ਪਦਾਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਪਦਾਧਿਕਾਰੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲਯ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਅਣਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਦ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕੈਬਨੇਟ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿੰਮਰਾਓ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿੰਮਰਾਓ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਅਨਾਉਂਸਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫੈਲੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੈਰਾ-ਮਿਲਟਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਓ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜੋ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਨ ਸਨ। ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੂਤਪੂਰਵ ਕੈਬਨੇਟ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਪਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਲੋੜੀਂਦਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਵਿੱਚ ਤੇ ਜੋ ਫੌਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਉਪਲੱਬਧ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ, ਜਿਸਤੋਂ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਵਿਘ੍ਨ-ਰਚਨਾ ਕਰਣ ਵਾਲੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਉੱਚ-ਪਦਾਧਿਕਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਪਣੀ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਤੇ 3 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 4 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕੀਤੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ 3 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਅਨਾਉਂਸਮੈਂਟ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਤੁਰੰਤ ਸੌਂਹ ਚੁੱਕੀ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿੰਮਾ ਰਾਓ ਨੇ 3 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸ੍ਰੀ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪੇਈ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁੱਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸੀ ਦਿਨ ਇਸੀ ਵਕਤ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਗੌਤਮ ਕੌਲ ਨੇ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਗੜਬੜਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮੈਡੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਾਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਹੈਰਾਨੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਕੌਲ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਾਫੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਾਵਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ

Former prime minister V P Singh, former union minister of state for home Subhodh Kant Sahay, former MP Tarif Singh and social activist Swami Agnivesh, at a rally in a Tilak Vihar, a rehabilitation colony for the widows. Mr. Babbar is addressing the rally.

ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਤੁਗਲਕਾਬਾਦ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ 3.30 ਵਜੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ 2 ਸੁਰੀਰ ਬੁਲਸ ਰਹੇ ਸੀ, ਤੇ ਇਸਦੇ ਠੀਕ ਸਾਮਣੇ ਲਾਈਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਸਸਸਤਰ ਸੈਨਾ ਖੜੀ ਸੀ। 3 ਨਵੰਬਰ, 1984, ਸੈਨਾ ਜਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਹੰਚੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘਟਨਾ ਘਟਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਗਾਕੇ ਹੀ ਅਪਣੀ ਗੱਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਸ੍ਰੀ ਗੱਵਈ, ਜੋ ਇਸ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਦੰਗਾ ਕਰਵਾਣ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਕਰਣ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿਰਫ਼ ਅਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਸਮੇਤ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਅ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ, ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਉਸ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ? ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰਾਲੇ ਰਾਹੀਂ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ? ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੱਵਈ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਐਮ. ਐਮ. ਕੇ. ਵਲੀ ਨੇ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਹੈ।

ਲੇਕਿਨ ਸਾਨੂੰ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੱਕ ਭਰਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਇਸ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਸੈਕਟਰੀ ਸਨ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਅ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 3 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ (ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਦਿਨ) ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋਇਆ ਉਹ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਣ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਅਗ਼ਨੀ ਅੰਗ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਰਾਹਤ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਤੋਂ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਏ), ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸ਼ਰਣਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸੀ ਦਵੇਸ਼ ਤੇ ਅਕਸ਼ਮਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੋ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਿੱਖ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ।

ਸੈਨਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੱਕ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਾਡੀ ਛਾਣਬੀਨ ਤੋਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਖੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ? ਦੂਜਾ, ਜਦੋਂ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਫਿਊ ਲਾਗੂ ਕਰਣ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋ ਸਕੀ? ਚਾਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਬਾਹਰੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੰਨੇ-ਪਰਮੰਨੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਵਿਰੋਧੀ ਦਲਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫੋਨ ਕੀਤਾ, ਅਪ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸਦੇ ਬਾਦ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਪਬਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਦੇ ਸੱਤ ਕੀਮਤੀ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

Victims of the 1984 killings on an indefinite sit-in at Boat Club to demand the restoration of their pensions. — (C)

1984 riot victims on sit-in at Boat Club

By A Staff Reporter

NEW DELHI, September 15. IS it a case of red-tapism or official harassment? About 30 elderly Sikh men and women, most of them residents of Tilak Vihar, are on a sit-in at the Boat Club because their pension has been "abruptly stopped" by the district commissioner's office. While the authorities have a legal explanation for it, some Sikh activists see the step as another way of harassing these people — many of whom had reportedly filed cases against "top officials" for participating in the 1984 killings.

These elderly persons were the recipients of a Rs 1,000 per month pension given to people who had lost their family members in the 1984 massacre. All of them are in their sixties and all have tales of woe to narrate. Says Mrs Mukuli Kaur, "I lost two sons in 1984. I was left behind with five grandchildren. I need this pension to survive. If the government can return my dead sons to me, then I won't ask for any pension."

Explains Mr Sugna Singh, "We were given these pensions after five years of promise when V.P. Singh came into power. But we received it only for two years. Suddenly, the pensions were discontinued last year. We were shown no order and given no prior information. When

nation does not cut much ice with Mrs S. Kaur who lost a son in 1984. "They can cut off my pension, but can they return my son to me?" she asks. And what if the surviving sons of these pensioners are unable or unwilling to support their parents? Mr Verma recognises this probability. But he sets out the official view in plain words. He explains, "The decision is based of the Hindu tradition where grown-up sons are expected to support their parents. If we make exceptions in some cases, we will get a lot of claims even by people who are really being supported by their children". Evidently, in these days of economic restructuring, the government does not want to spend more than it has to.

The deprived pensioners claim that very often their surviving sons are not properly employed. Moreover, points out one wizened old Sikh, even when they earn something, they do not earn enough to feed the entire family. Mr Gurcharan Singh Babbar of the All India Sikh Conference (Babbar) claims that there have been "atleast five deaths due to lack of food or money to buy clothing and medicines since the pensions were cut off". While these deaths have probably been due to old age, the

'HARASSED BY POLICE: Mr Babbar also alleges that the pensioners are being harassed by "men from different police agencies" who keep visiting them at odd hours. He states that many of these pensioners had filed cases against top police officers who were allegedly involved in the 1984 killings and adds that one such police officer occupies a senior post in the area. He also claims that while these 1984 riot victims have been deprived of their pension, they are also being threatened with eviction by the authorities. Some of the pensioners complain they are being sent "inflated electric and water bills running up to Rs 12,000".

The young men of such families in Tilak Vihar, all of whom can recall the loss of atleast one near relative, present a disturbing picture. They often lack the education or the vocational training that can help them find decent jobs. Living in poverty, they seem to have very little faith in the "system that has let the murderers of 1984 escape unpunished while the victims continue to be punished economically". Such despair and anger leaves them open to criminal influences and subversive ideas. As Mr Babbar points out, "The apathy and neglect of the government creates more militants than all the training camps of Pakistan".

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਐਸੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਸਥਾਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹਨ। ਐਸ. ਪੀ. ਤੇ ਡੀ. ਸੀ. ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਮਨਲ ਪ੍ਰੋਸੀਜ਼ਰ ਕੋਡ (ਧਾਰਾ 130-131) ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਧੀਨ ਐਸੇ ਹਾਲਾਤ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਸਸਤਰ ਪੁਲਿਸ, ਸੀ. ਆਰ. ਪੀ. ਐਫ., ਸਮੇਤ ਪੈਰਾ ਮਿਲਟਰੀ ਦਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਤਤਕਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਕੌਣ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਧਾਰਾ 130, ਡੀਐਚ ਨੂੰ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੈਨਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ

(1) ਜੇਕਰ ਐਸਾ ਕੋਈ ਜਮਾਵਾੜਾ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਜੱਜ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਹ ਸੈਨਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਜਮਾਵਾੜੇ ਨੂੰ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(2) ਇਹ ਜੱਜ ਕਿਸੀ ਜਮਾਵਾੜੇ ਨੂੰ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੈਨਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਸਤਰ ਬੱਲ ਸਮੇਤ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੱਜ ਐਸੇ ਜਮਾਵਾੜੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਕੈਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਐਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(3) ਸੈਨਾ ਦੇ ਹਰ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹੀ ਸਮਝੇਗਾ, ਉਵੇਂ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰੇਗਾ। ਲੇਕਿਨ ਇੰਝ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਾਕਤ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਬੰਦੇ ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਗਾ ਜੇ ਕਿ ਜਮਾਵਾੜੇ ਨੂੰ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਐਸੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੋਵੇ।

ਧਾਰਾ 131, ਕੁਝ ਸੈਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜਮਾਵਾੜੇ ਨੂੰ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੀ ਜਮਾਵਾੜੇ ਤੋਂ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਦ ਸਿੱਧੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਕਟਪੂਰਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਜੱਜ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੈਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਂ ਰਾਜਪਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਮਾਵਾੜੇ ਨੂੰ ਤਿਤਰ-ਬਿਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਜਾਂ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਜੱਦ ਉਹ ਇਸ ਧਾਰਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਜੱਜ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਜੱਜ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਐਸੀ ਕਾਰਵਾਈ ਜਾਰੀ ਰਖਣੀ ਹੈ ਜਾਂ।

ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਦੇਪਹਿਰ ਬਾਅਦ ਅਲਰਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਮੇਰਠ ਤੇ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਨਾਧਿਕਾਰੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਰਫਿਊ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੈਨਾ ਦਾ ਸਾਖਿਅਕ ਬੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਿਰਣਾਇਕ-ਕਾਰਕ ਤੇ ਮਕਸਦ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਅਤੇ ਸਾਫ਼ ਨਿਰਦੇਸ਼।

ਅਖਬਾਰ, ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਰਫਿਊ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਅਨਾਊਸੈਂਟ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਦੰਗਾਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਭੌਗੋਲਿਕ ਹਾਲਾਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਕੋਈ ਸੰਯੁਕਤ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

THE HINDU

ਇਸਦੇ ਉਲੱਟ ਕੁੱਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ-ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਦੇ 3000 ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਥ੍ਰਿਗੇਡ ਤੇ ਨੌਂ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਵਾਯੂ ਸੈਨਾ ਦੇ ਦੂਜੇ 1000 ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੈਨਾਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਸੁਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ। ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ (ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ) ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ-ਰਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ (ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਇਹ ਵਿਭਾਗ ਸੀ) ਜੋ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਦਾ।

ਸੰਯੁਕਤ ਸੈਨਾ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਸੰਯੁਕਤ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ। 1947 ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਬੇ ਨਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੇ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸੈਨਾ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤਾਲਮੇਲ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਇੰਟ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਕ ਉਮਰ ਦਰਾਜ਼ਾ ਆਦਮੀ ਨੇ ਜੋ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਅੱਛੇ ਜਾਣਕਾਰ ਹਨ। ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵੀ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 4 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ (ਜਦੋਂ ਦੰਗੇ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਸਨ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ 1947 ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦੇ ਸਨ) ਜਾਇੰਟ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਬਣਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਆਈ. ਟੀ. ਓ. ਪੁਲਿਸ ਹੈਡਕਵਾਰਟਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਆਰਮੀ ਏਰੀਆ ਕਮਾਂਡਰ ਧੌਲਾ ਕੁੰਘਾ ਛਾਓਣੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਰਾਜ ਨਿਵਾਸ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਰਿਜ਼ਲਟ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੈਨਾ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਲੋਕ ਤਨਾਅ-ਗ਼ੁਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਰਫਿਊ ਲਗਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੈਨਾ ਦੇ ਇੱਕ ਮੇਜਰ ਨੇ 4 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਅਖਬਾਰ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੋਈ ਸਹਿਯੋਗ ਹੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਬਲਕਿ ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਗ਼ਮਰਾਹ ਵੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੀ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਜੂਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੇਜਰ ਤੱਕ ਅਪਣੇ ਹੈਡਕਵਾਰਟਰ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿੱਚ ਇੰਧਰ-ਉਂਧਰ ਭਟਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸੈਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੰਗਾ-ਗ਼ੁਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਕਾਊਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਇੱਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਰਸਤੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਇੱਕ ਮੇਜਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ 1974 ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ (ਜਿੱਥੇ ਸਰਵੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੱਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੰਸਾ ਹੋਈ ਸੀ) ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇੱਕ ਸੈਨਿਕ ਸਾਧਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਤੈਨਾਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲਗ-ਭਗ ਹਰ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੈਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਦ ਦੰਗਾ-ਗ਼ੁਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਘਰ ਸੁਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਖ਼ੁਨੀਕਾਂਡ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। (ਮੇਜਰ ਜਨਰਲ ਜੇ. ਐਸ. ਜਾਮਵਾਲ ਦਾ 7 ਨਵੰਬਰ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 8 ਨਵੰਬਰ)। ਸੈਨਾ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਬਹਾਲ ਹੋ ਸਕੀ ਜਦ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਾਹ-ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਆਰਕਸ਼ਿਤ 3000 ਸੈਨਾ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ।

Losing faith in the law

Two thousand seven hundred and thirty-three people died in the November '84 riots. This is one bitter truth the Sikh community has chosen not to forget. Another is that nobody has been brought to book for the carnage. All the killers roam free; some even in the glare of publicity. SHIBI ALEX CHANDY spend an evening in Tilak Vihar, where the riot-affected have been rehabilitated, to gauge the mood of the Sikhs there. His report:

New Delhi, Dec. 5: The narrow road that bisects Tilak Nagar Market and goes west could well be leading to hell. A kilometre beyond the bright neon lights of the obviously prosperous market the road winds its way to the ill-lit and gloomy surroundings of Tilak Vihar where nearly 3,000 families affected in the infamous November '84 riots are packed into 870 LIG flats and a sprawling slum of nearly 2,000 neatly kept shacks. The residents of the slum enjoyed better lifestyles not long ago. Fear brought them together to Tilak Vihar and its squalor.

Jaswinder Kaur welcomes us graciously into her one-room cane shack, parting curtains that also double up as doors. "Remnants from our 'pucca' house in Sultanpuri," she says with unnecessary enthusiasm, stressing the 'pucca' to convey that she did not always live in the slums.

The radio, the bedspread on the cot that occupies half the shack, the curtain that demarcates the kitchen within the shack, the little shelf with a pressure cooker and other utensils in the 'kitchen' and the general order and cleanliness all suggest that the inhabitants enjoyed to better living conditions not too long ago. "Sorry about the lack of space," she says apologetically.

Kaur is well-informed. She has heard of the Rs 50,000 relief recently announced by the government. She also knows about the Jain-Banerjee committee which recommended the arrest of former Congress(I) MP Sajjan Kumar for allegedly instigating murderous mobs in Sultanpuri. "Nothing will

come of it (the committee's investigations)," she says. "There are so many eye witnesses. Why hasn't he been arrested so far?" She claims that she herself saw Kumar during those three violent days. "Yes, he was there himself. But most of the time it was his chamecha, Gupta *taashu*, Nandu Pradhan and the ration shop owner Halimal who were active."

"Don't forget Danny," chips in a

"They took away everything," he says in a matter-of-fact tone. He is too bewildered to ask for justice but joins the crowd as we move on.

In the LIG flats live the lucky few who got allotments from the Delhi administration. Alay Kaur and her two sons aged eight and 12 are among them. "Look, how young he was," she says, producing a photograph of her dead husband.

colony. "But the fact remains that this is the environment in which these children are growing up. At least these two are very young, the older ones, the ones in their teens, will get violent if you breach the subject. They are waiting for an opportunity to strike back at the killers of their near and dear ones. They won't be satisfied till the killers roam free."

As we walk down the main road

of the All-India Sikh Conference, has been trying to "bring the Sikh youth back into the national mainstream", but does not appear too confident about the chances of succeeding in the task. "We have nothing to sustain their hopes for justice," says a dejected Singh. "In the early days, soon after the riots we told them that we must adopt legal methods to redress our grievances and seek justice. This argument, Singh goes on, is not going down well with the Sikh youths anymore as the results are singularly absent even after three years of the carnage. "We have neither received proper rehabilitation nor justice. Even the few youth we have won over are deserting us now."

Further down the road a lathi-wielding Sikh boy greets Atma Singh, *Ki haal hai pradhani Sadde jaise hai sewa? Par mein jhatke wale rich nabhi jayanga. Koi Maru maran di kaam bo te dussu*. Atma Singh appears embarrassed and sends the boy on his way. "things are not so bad," assures Atma Singh, attempting to gloss over the conversation. "These are youngsters and they can be won over. Only they have to be rehabilitated properly. The government must do everything possible. It is for the good of the country."

The picture is gloomy like the surroundings. And the police check post at the entry point to the colony completes the scenario. Some Sikhs and voluntary organisations are making feeble attempts to end the feeling of alienation of the Sikhs. But the question is "are those efforts enough?"

A slum with two children, no silence. Life photo by PRAVEEN KUN

young Sikh who entered the shack while the conversation is on. "Danny ne akele bees ko maara boga," he says. "The count even has the Kuler with which he killed all those people. I saw it."

A few shacks away lives Sumer Singh. He lost four sons in the riots and talks of nothing else. All his four sons were killed the same day, and two of them—Ajay and Shankar—were no a holiday from Iraq where they used to work.

"They killed him before my eyes and burnt him. I recognise every person involved and so do my sons." To prove her point she quizzes the younger boy: *Bol tera baap ko kisse maara hai?* "Bhagat, Tyler, Sajjan Kumar," says the eight-year-old, smiling shyly. His brother nodded in agreement.

"You might claim that they have been tortured to say such things," accepts Atma Singh, the Pradhan of the Tilak Vihar rehabilitation

of Tilak Vihar that separates the slums from the bulk of the LIG flats, we encounter some of "the older ones", the ones in their teens. "We will never get total justice. But I will be satisfied even if only 1,000 people are brought to book," says one, who does most of the talking. The others maintained a hostile silence. The general attitude "what is aptly put in Punjabi as *Jo levanget*

Atma Singh, who is the secretary

ਉਪਰ ਵਰਨਣ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਸੈਨਾ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਈ ਵੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਦੇਰੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਅੱਗਜ਼ੂਨੀ, ਲੁੱਟ-ਪਾਟ ਤੇ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਚੱਲਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਲ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਸਿੰਧੀ ਭਾਈਵਾਲੀ ਰਹੀ।

ਸੈਨਾ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਦੇ ਇਸ ਅਜੀਬੇ ਗਰੀਬ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਕਸਦ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਪੁੰਸਕ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇ, ਸੈਨਾ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਤੇ ਐਸੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜਿਸ ਜਵਾਨ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਸਤੇ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਜਿਲਾ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਰੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲੈਣ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਹੋਈ ਪਰਿਵਰਤੀ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਨੋਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।’ ਐਸਾ ਜਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ-ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਯੁਕਤ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇਹ ਗਲਤੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਜਾਂ ਉਤਰ-ਪੂਰਵ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹ ਤੋਂ ਨਿਬੜਨ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਇਕਦਮ ਉਲਟ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਅਸਫਲ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ੀਮਲ ਜਾਂਚ ਦੇ ਲੱਛਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸਤੇ ਦਿਲਾਵਾ ਸਰਵੇ ਦੇ ਟਾਈਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੈਨਾ ਦੇ ਰੋਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਐਸੇ ਕੁਝ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਤਲੱਥ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਤੈਅ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਮੁਤਾਬਕ ਸੈਨਾ ਤੈਨਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ, ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਫਿਰ ਇਸਦੇ ਲਈ ਰੱਖਿਆ-ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੇ ਸੌਂਹ ਚੁੱਕ ਲਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਖੁੱਦ ਰੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਗੜਦੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ 1 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਲੋਕਲ ਪੁਲਿਸ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਭਾਵੇਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਜਾਂ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਭਗਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਸੈਨਿਕ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕੀ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਜਾਹਿਰ ਹੋਈ (ਜੋ 1 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਕਾਫੀ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ) ਤਾਂ ਸੈਨਾ ਤੈਨਾਤ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਕੁੱਝ ਜਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗਵੱਈ) ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਟੱਡਨ) ਨੂੰ ਹਟਾਕੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕਾਭਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਣ ਦੇ ਆਰੋਪ ਤੋਂ ਬਚੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਤੱਦ ਸਾਬਤਕਾਰੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਈ ਚਿਤਾਵਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

HINDU

March on, Peace-Lovers

THE HINDU Thursday, March 19, 1987.

Sikh orphans seek justice

NEW DELHI March 18.

About 300 Sikh orphans, orphaned during the 1984 riots, participated in a protest march organised by the All India Sikh Conference (AISC) to protest against the report of the Bhatnagar-Mahindra Commission.

The procession started from the Red Fort and marched up to the Gurmukhi Media Centre, where they were stopped by the police. Carrying placards reading "We want justice", the children wanted to go to the Prime Minister's residence.

The police, however, permitted only some children to accompany the general secretary of the All India Sikh Conference (AISC), Gurmukhi Singh Bhatnagar, to go to the Prime Minister's house to submit a memorandum. The children demanded the arrest and prosecution of all responsible for the 1984 riots. — Our Staff Reporter

ਹੁਣ ਇਹ ਸੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਤਾਕਤਾਂ ਸੈਨਾ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦਲ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਆਪਕ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਬਚੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸੈਨਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਵਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਕੈਬਨੇਟ ਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਲੇਕਿਨ ਨਾ ਘਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਹ ਉਮੀਦ ਕਰਕੇ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਂਸਦਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਹੋਵੇਗੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਬੀਜੂ ਪਟਨਾਇਕ, ਸ੍ਰੀ ਜਾਰਜ ਵਰਨਾਡੀਜ਼, ਸ੍ਰੀ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਧੂ ਦੰਡਵਤੇ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ— ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਘੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਮਧੂ ਦੰਡਵਤੇ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਵਾਸ— 1, ਨਵਦਰਜੀ ਰੋਡ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇੱਕ ਸਾਂਸਦ ਸ੍ਰੀ ਅਰੁਨ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਅਰੁਨ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸੈਨਾ ਤੈਨਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ‘ਵਾਇਰਲੈਸ ਸੰਦੇਸ਼’ ਭੇਜ ਦੇਣਗੇ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਉਹ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਗਸਤ ਲਗਾਣ ਲਈ। ਲੇਕਿਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਆਮ ਸਾਂਸਦ ਦੀ ਸੈਨਾ ਤੱਕ ਇੰਨੀ ਸੁਲਭ ਪਹੁੰਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ।

ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :—

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਜਾਇਜ਼ ਪਦਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਜਾਏ ਇੱਕਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪਰਸਨਲ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ। ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਦੰਗਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਇੱਕਾ ਸਮਰਥਕ ਸੀ, ਕਿ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾ ਕਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕਾ ਪਾਰਸ਼ਦ ਸ੍ਰੀ ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਤਾਂਡਵ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ। ਲੋਕਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੱਕਾ ਸਾਂਸਦ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾ ਦੇ ਪਾਰਸ਼ਦ ਜਿਵੇਂ ਭੈਰਵ, ਮਹੇਂਦਰ ਤੇ ਮੰਗਤਰਾਮ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਅਪਰਾਧੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕਾ ਸਾਂਸਦ ਸ੍ਰੀ ਧਰਮਦਾਸ ਸਾਸਤਰੀ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਮਰਥਕ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾ ਦੇ ਲੋਕ ਵੋਟਰ ਸੂਚੀ ਲੈਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਫਿਰਗਾਂਧੀ ਨਗਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੀੜਤਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਲੋਕਲ ਇੱਕਾ ਪਾਰਸ਼ਦ ਸੁਖਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਦੱਸਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੰਗੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੱਕਾ ਸਾਂਸਦ ਸ੍ਰੀ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਭਵਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਦੇ ਇੱਕ ਨੇਤਾ ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਜਾਟ) ਨੇ ਬੇਰ ਸਰਾਏ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਸਾਂ ਤੇ ਲਿਆਕੇ ਖੂਨੀਰਕਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਤੇ ਬੱਸਾਂ ਜਲਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਤੇ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇੱਕਾ ਪਾਰਸ਼ਦ ਜਗਦੀਸ਼ ਟੇਕਾਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੱਲ ਸਫ਼ਦਰਜੀਗ,

Patriot

WEDNESDAY, MAY 24, 1989

Sikh widows and children, victims of the November 1984 riots demonstrating outside the residence of Lt. Governor, Ramesh Bhandari on Tuesday, demanding rehabilitation — Patriot Photo.

ਕਿਦਵਈ ਨਗਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਸਿੱਖ ਰਾਹਗੀਰਾਂ, ਬੱਸ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਤੇ ਕੰਡਕਟਰਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਰਸਦ ਅਰਜਨਦਾਸ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖੀਂ ਡਿਠਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਜੋ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮੈਡੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜੇ ਸਨ। ਜਦ 3 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਸਰਵੇ ਕੀਤਾ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਦੋਸ਼ੀ ਕਹਿਕੇ ਖਾਰਿਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਤੇ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਕਾਠ ਮਾਰੇ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਹਮੇਂ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਨੇ ਘਰ ਦੀਏ ਥੇ। ਹਮਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਨਕੀ ਪਾਰਟੀ ਕੋ ਵੋਟ ਦੀਆ। ਹਮ ਪਰ ਕਿਉਂ ਹਮਲਾ ਕੀਆ ਗਿਆ?’

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਕੇਤ ਉਦੋਂ ਮਿਲੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕਾ ਸਾਂਸਦ ਲੋਕਲ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 3-4 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਲੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੰਪਤੀ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ‘ਗਲਤ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਧਰਮਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਰੋਲ ਬਾਗ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਏ। (ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ 6 ਨਵੰਬਰ, 1984) ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਇਸ ਖਬਰ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸੀ ਵਕਤ ਇੱਕਾ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਾਂਸਦ ਸ੍ਰੀ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ ਗਾਂਧੀ ਨਗਰ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਈ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਾਜ਼ਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ‘ਸ਼ੇਰ ਪਿੰਜਰੇ ਸੇ ਨਿਕਾਲ ਦੀਆ, ਫਿਰ ਕਹਤੇ ਹੈ, ਪਕੜ ਕੇ ਲਾਓ।’ ਕੌਣ ਉਨਹੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰ ਰਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਰਥ ਪੂਰਨ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੁੱਝ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾ ਅਪਣੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਏ ਤਾਂ ਲੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੰਪਤੀ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਾਪਾ ਮਾਰਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਦਲ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਵਾਹ ਬਣਨਾ ਪਵੇਗਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਥ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਐਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸੁਣੀਆਂ ਜਦਕਿ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਐਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਪਰਾਧੀ ਕੌਣ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਹੀ ਵਕਤ ਤੇ ਇੰਝ ਕਰਨਗੇ।

ਸ੍ਰੀ ਸੱਜਣਕੁਮਾਰ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ, “ਇਸ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਾਸ਼ਟਰੀ ਸੋਇਮ ਸੇਵਕ ਸੰਘ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ।” ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਘ ਦੇ ਕਿਸੀ ਖਾਸ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਵਰਕਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਇੱਕਾ ਸਾਂਸਦ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਲਡ ਡਰਿੰਕਸ ਦੀ ਫੈਕਟਰੀ ਜਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

The victims' families burning effigies of Congress Leaders H K L Bhagat, Jagdish Tytler and Sajjan Kumar at a Demonstration in New Delhi

ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਮੈਨੇ ਯੇਹ ਬਤਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਭੀੜ ਹਮਾਰਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਜਲਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਮੁਝੇ ਕਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੈਨਾ ਭੇਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਵੇਹ ਕੁਝੀ ਨਹੀਂ ਆਈ।' ਉਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੋਟਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਿਰਣਾਇਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਇਹ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਥਿਤ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਹ ਅਨਾਊਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ ਕਿ 'ਜਿਨਕੇ ਪਾਸ ਲੂਟੀ ਹੁਈ ਸੰਪਤੀ ਹੈ, ਵੇ ਦੇ ਕ ਨਿਸਚਿਤ ਸਮੇਂ ਅਵਧੀ ਮੇਂ ਇਸੇ ਜਮਾਂ ਕਰਾ ਦੇ ਤੇ ਉਨਕੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀ ਜਾਏਗੀ। ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਸਵੈ-ਇੱਛਕ ਜਮਾਂ ਯੋਜਨਾਂ ਦੱਸਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਵਚਿੱਤਰ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨਾ, ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯਾਤਰ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਲਈ ਇਹ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਾਪੀ ਤੋਲੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ।

ਇੱਕਾ ਹਾਈਕਮਾਂਡ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਪਾਰਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਅਨਇੱਛਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸਾਡੇ ਸ਼ੱਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬੱਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਅਪਣੇ ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲਗਾਏ ਗੰਭੀਰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ। 6 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਇਸ ਖਬਰ ਵਲ ਦਵਾਇਆ ਕਿ ਇੱਕਾ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸਮਰੱਥਕਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਹੈਰਾਲਡ ਇੱਕਾ ਦਾ ਅਖਬਾਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਅਖਬਾਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਉਸ ਦਿਨ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੈਡ-ਆਫਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਦੁਰਭਾਵਨਾਪੂਰਨ ਹੈ।

ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਦਿਨ (3 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 5 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ) ਆਪਣੇ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਮੰਨੇ-ਪਰਮੰਨੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਨ ਹੋਣਗੇ। ਸ੍ਰੀ ਗਾਂਧੀ 1982 ਤੋਂ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਤੇ ਦਲ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਦੇ ਸੰਯੋਜਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਇੱਕਾ ਵਰਕਰਾਂ ਦੇ ਤਿਆਰੀ ਕੈਂਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਲ ਦੇ ਵਰਕਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਸੇ ਖੂਨੀ ਆਵੇਸ਼ ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋ ਗਏ।

ਸੰਚਾਰ ਮੀਡੀਆ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣਾ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅਖਬਾਰ ਗੁਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ 3 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੱਢੇ ਗਏ ਬੁਲੇਟਿਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਿੱਖ ਤੇ ਇੱਕ ਮੋਨਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ

Former union minister Subramanyam Swamy addressing a rally of the carnage-affected at Boat Club

ਨੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਖਬਰ ਉਪਚਾਰਕ ਜਾਂ ਅਨਉਪਚਾਰਕ ਕਿਹੜੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹਜ਼ਮਤ ਕੀਤੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਿੱਖ ਹੀ ਹਮਲਾਵਰ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਤੀਜੇ ਦਾ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਕਿਸੀ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਤਰਕ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

ਲੇਕਿਨ ਤੱਤਕਾਲਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸੀ ਵਕਤ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਦਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ? ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਵਰਗ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਘਿਰਣਾ ਨੂੰ ਭੜਕਾਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਨਵੰਬਰ 1970 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੈਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸ ਇਨਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਦੇ ਜਾਇੰਟ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਲੇ ਖਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸੁਝਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਖਬਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਿੱਧੇ ਛੱਪ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਿਰਪਾਰਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਸਾਜਿਸ਼ਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਤਿੰਨ-ਮੂਰਤੀ ਤੇ ਜਮਾ ਹੋਏ ਮਾਤਮੀ ਭੀੜ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸੈਂਬਰਾਂ ਵਲੋਂ ਲਗਾਏ ਗਏ ‘ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ’ ਵਰਗੇ ਉਤੇਜਿਤ ਨਾਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਕਈ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਾਰਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇਤਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਅਪਣੇ ਕੁੱਝ ਸਮਰਥਕਾਂ ਸਮੇਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਕੁੱਝ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਮਾਰਚ ਦੱਸਿਆ। ਇਸਤੋਂ ਕੁੱਝ ਗਲਤਫਿਹਿਮੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਗੈਰ-ਪਾਰਟੀਆਂ ਸਮੂਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ, ਜਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਕਿਸੀ ਖਾਸ ਰਾਜਨੇਤਿਕ ਦਲ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਨਾਲ ਲਿਆਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲੱਗਿਆ। ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਾਰਚ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਪਾਰਟੀਬਾਜ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨਾ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਇੱਥੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 5 ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਜਦਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਘੰਟੇ ਬਾਦ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਵਰਕਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਘਟਨਾਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ, ਹਿੰਸਾ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਮੇਟੀਆਂ ਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ। ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸਦਭਾਵ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜਾਇੰਟ ਅਪੀਲ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ।

3 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਦੇ ਵਕਤ ਸਬੰਧ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ (ਜਿਸਦਾ ਪਹਿਲੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇਤਾ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਲਈ ਤਿੰਨ-ਮੂਰਤੀ ਜਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ ਨੇ ਖੜੇ ਹੋਕੇ ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਮੈਂ ਯੇਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤਾ। ਮੈਂ ਸਵਰਗੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮਸ਼੍ਰੀ ਦਾ ਸੱਤਿਆਨਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਨਾਲ ਬਦਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹਤਾ।”

PHOTOGRAPH BY ANAND K. GUPTA FOR THE STATESMAN. PHOTOGRAPH BY ANAND K. GUPTA FOR THE STATESMAN. PHOTOGRAPH BY ANAND K. GUPTA FOR THE STATESMAN.

STATESMAN

ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

ਅ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 5 ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਯੋਜਿਤ ਕੁਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਵਰਗਾਂ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਆਯੋਜਨ, ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਸਵੈਇੱਛਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਲੱਛਣ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ੬ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਘਟਨਾਚੱਕਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਮਨਮੁਟਾਵ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਹਲ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਉਗਰਵਾਦ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਬਣਨ ਦੀ ਛੋਟ ਦੇਕੇ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰਿ-ਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਵਰਗ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਬਣਾਕੇ, ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵੰਡ ਦੇ ਬੀਜ ਬੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਜੁਲਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ (ਜਿਸਦਾ ਸਰੂਪ ਉਸ ਸੁਭਾਵਕ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਦਰਸ਼ਾਣਾ ਚਾਹ ਰਹੇ ਸੀ) ਉਦੋਂ ਐਸਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਜਨ-ਸਮੁਦਾਏ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਿਰਤੀ ਐਸੀ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਦੇ ਇੱਕ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਰੋਸ ਕੱਢ ਸਕਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ 'ਤੇ ਜਨੇਵਾ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਤਾਂਡਵ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਈਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕੌਣ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਹੈ? ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਉਗਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਲੁੱਟਪਾਟ ਦੇ ਲੰਬੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਨਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਦਸਿਆਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਰਵਈਏ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ? ਗੁੜਗਵਾਂ ਦੇ ਪੀੜਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਲੋਕ ਛਤੋਂ ਪਰ ਖੜੇ ਹਮਾਰੇ ਘਰੋਂ ਕੇ ਜਲਤੇ ਹੁਏ ਐਸੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਬੇ, ਜੈਸੇ ਛੱਬੀਸ ਜਨਵਰੀ ਕੀ ਪਰੇਡ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੋ।' ਇਹੀ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਪੀਣ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਮਿਲਾਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕੀ ਘੁੰਮਦੇ ਸਿੱਖ, ਵਰਗੀਆਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਹਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਨੂੰ

ANGUISH AND ANGER: Victims of the 1984 riots demanding punishment for those involved in the killings of the Sikhs, outside Supreme Court in the Capital on Friday. — The Statesman.

ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਏ। ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲਣ ਦਾ ਅਗਲਾ ਚਰਨ ਸੀ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹੋ ਰਹੀ ਲੁੱਟਪਾਟ ਲਈ ਇੱਕ ਨਾ ਕਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਬਨਣਾ ਤੇ ਕਿਸੀ-ਕਿਸੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੰਦੂ ਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ।

ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਸਬੂਤ ਪੁਲਿਸ ਫੋਰਸ ਦੇ ਰਵਈਏ ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਪੂਰੀ ਵਾਗਡੋਰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਤੇ ਨਿਹਿਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਗਰੋਹ ਲਈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਤਾਰੂੜ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸੁਰਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਲਈ ਇਹ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਖੂਨੀ ਤੇ ਮਾਰ-ਕਾਟ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰੇ।

ਕੁੱਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੁੱਕਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤੇਜਨਾ ਮਿਲੀ। ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਉਤੇਜਨਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਭੜਕੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਭੀੜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਹਮਲਾਵਰ ਭੀੜ ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਹਰ ਕਦਮ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਸੁਰਖਿਆ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਆਸਵੰਦ ਸੀ, ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਕੁੱਝ ਐਸੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ~~ਦਿੱਤੀ~~) ਕਿ ੩ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਭੰਗੜਾ ਕੀਤਾ। ਐਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਬਲਦੀ ਹੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਲੇਕਿਨ ਐਸੀਆਂ ਛੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੱਕੀਆਂ-ਦੁੱਕੀਆਂ ਹੀ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਸੀ ਦਿਨ ਤੇ ਉਸੀ ਵਕਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਧਾ-ਬੁੱਧ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਵਿਸਫੋਟ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਜੋ ਕਿ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਸੰਯੋਜਿਤ ਕੂਟਰਚਨਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਸਾਹਸ ਤੇ ਪਹਿਲ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਸਾਨੂੰ ਰਾਹਤ ਕੈਥਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਪੜ੍ਹੇਸ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਅਸਥਾਈ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ੩ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਸਦਾ ਘਰ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਪਠਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਭੋਗਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਡਾਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਦੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਸੈਨਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਫਰੀਦਾਬਾਦ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।

ਇੱਕ ਸਮਾਜਸੇਵੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸਿੱਖ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ੩ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਖਿਚੜੀਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਪਠਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗਲੀ ਦੇ ਮੁਹਾਨੇ ਤੇ ਖੜੀ ਹਮਲਾਵਰੀ ਭੀੜ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਲੋਕਲ ਹਿੰਦੂ ਯੁਵਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਛੁਪਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਰਾਹਤ

THE PIONEER

DELHI, SATURDAY, JULY 31, 1990

Widow stands by charges

SAJJAN KUMAR INCITED AND LED THE MOB WHICH KILLED MY HUSBAND, ASSERTS AMARJEET KAUR

Staff Reporter

New Delhi

AMARJEET KAUR, who had accused former Congress MP Sajjan Kumar of leading and instigating a Sikh killing mob to burn her husband, Captain Bhoori Nazar Singh, during the anti-Sikh riots of November 1984, on Friday stood by the allegations that she had made in an affidavit to the 142A Borewells committee.

Addressing the audience of her allegations as well as her affidavit, Amarjeet Kaur said, "I was Sajjan Kumar, who had addressed and instigated the mob, following which the killers had dragged me my husband and set him on fire."

The killers included Pooni Singh, Durga Singh and Dharma Singh, whom I knew and can identify," said the 42-year-old widow.

Ms Kaur observed her prosecution statements under sections 161 and 164 of the Criminal Procedure Code, given separately

to the police and another, separately to C.A. Anand.

Ms Kaur's assertion before the media assumes significance as a Delhi court had set aside its murder order summing up the former Congress MP and the three other accused persons, ruling that "there was not an iota of evidence" against anyone in the case.

Metropolitan Magistrate Praveen Kumar, while upholding the police recommendation to close the case, had set aside the prosecution Sajjan Kumar's order, which had taken cognizance of the case and had listed 11 persons in Sajjan Kumar and three others to stand trial.

Metropolitan Magistrate Praveen Kumar had based his order on her two statements under

Nazar Singh

section 161 and 164 of the Cr.P.C. respectively. Ms Kaur is prepared to face and that she never filed any affidavit before the Jain-Bhargava commission, alleging anything against Sajjan Kumar or anyone else.

According to the authenticity of her affidavit before the Jain-Bhargava committee, Ms Kaur said she was rather puzzled as to how her two statements under section 161 and 164 of the Cr.P.C. dovetailing her affidavit to the committee, came into existence.

The widow said that she had filed the affidavit in 1987, and 1990 nothing seemed to be happening on that front. Then some policemen visited her and took her to a senior police officer who threatened that if she made false alle-

gations against Sajjan Kumar, she would be prosecuted. Later she was taken to a court where she was made to answer queries regarding her affidavit.

Ms Kaur was brought before the media by the All India Sikh Students Federation president Akali Dal Bhushan Singh, who alleged that it was a deep-rooted conspiracy to murder her.

Mr Bhushan said that attempts were being made to falsify and distort affidavits filed before various commissions constituted to look into the 1984 anti-Sikh riots. He demanded a high-level enquiry by Justice Verma's team on the matter.

Amarjeet Kaur faced the media along with Durga Singh, Pooni Singh and Dharma Singh, the mob complainants in the anti-Sikh violence against Mr H.K. Bhagat. As Durga Singh alleged that in June, this year, two policemen came to her residence and arrested her through impersonation of some police persons, she suspected that it might be used in future to case her husband.

ਕੈਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਗਏ, ਜਿਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਐਸੇ ਸਿੱਖ ਬੱਚੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਲਾਪਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਇਨਕੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨਾ ਹਮਾਰਾ ਕਰਤਵਜ ਹੈ।”

ਆਜ਼ਾਦਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਮਾਲਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਫੈਕਟਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੁੱਪਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਜਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਤੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੇਸ ਤੇ ਦਾੜੀ ਕਟਾਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਚੜਾਕੇ ਭੀੜ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਬੱਚ ਗਈ।

ਜੀ. ਟੀ. ਕਰਨਾਲ ਰੋਡ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਤੇ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਕਲੀਨਿਕ ਨੂੰ ਜਲਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ 1 ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ 5 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਐਸੇ ਸਾਰੇ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ।

ਮੁਨੀਰਕਾ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਮੁਨੀਰਕਾ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ।

ਮਯੂਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ 30 ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪੂਰੇ ਕਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਬਣਾਇਆ।

ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਅਨੁਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 800 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਬਚਾਇਆ। ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਵਿੱਚ ਤੈਨਾਤ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 70 ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਸਾਹਸ ਦੇ ਇਹ ਕਾਰਨਾਮੇ, ਭਾਂਵੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕ ਅਜੇ ਕਿੱਧਰੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ।

Another demonstrating by the widows outside Rashtrapati Bhavan

"ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ"

ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ

31 ਅਕਤੂਬਰ

- 0.9.40 ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ।
- 10.00 ਸਾਰੇ ਉੱਚ ਪ੍ਰਤੀ-ਰਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੂਚਿਤ, ਉਪਦਰਵ ਦੀ ਆਸ਼ੰਕਾ ।
- 10.30 ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਵਿੱਚ ਮੀਟਿੰਗ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ-ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬਲਾਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ-ਮੌਜੂਦ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਪਰਾਜਪਾਲ, ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਐਮ. ਐਲ. ਫੋਤੇਦਾਰ
- 11.00 ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ।
- 12.00 ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ।
- 13.30 ਆਸਟਰੇਲਿਆਈ ਰੇਡੀਓ ਰਾਹੀਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ।
- 14.00 ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਪਾਟ ਨਿਊਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਚਾਰ ਸੰਸਕਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ-ਹੱਤਿਆਰੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਇੱਕ ਮੋਨਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ।
- 16.00 ਏ. ਐਸ. ਆਈ. ਐਮ. ਐਸ. ਦੇ ਬਾਹਰ ਹਿੰਸਾ-ਸਸ਼ਸਤਰ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਹੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਵਾਰ-ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਗੜੀਆਂ ਜਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ।
- 18.00 ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਘੋਸ਼ਨਾ-ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ-ਤਿੰਨ ਕੈਬਨੇਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੋਹ ਚੁੱਕੀ ।
- 22.00 ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ।
- 23.00 ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸਾਂਸਦ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਫੋਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ-ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਹਨ ।

ਦੇਰ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਟਾਈਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਕੱਤਰੇਤ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਾਨੂੰਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿਨ ਵਿੱਚ 14.00 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੈਨਾ ਅਲਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ।

1 ਨਵੰਬਰ

ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਹੱਤਿਆ, ਲੁੱਟ-ਮਾਤਮ ਲਈ ਲੋਕ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤਿੰਨ-ਮੁਰਤੀ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਸਵੇਰੇ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਸ਼ੰਕਰ, ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ, ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਸਾਂਸਦਾਂ ਤੇ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬਧਤ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ-ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਣ ਦਾ ਸੁਝਾਵ-ਲੇਕਿਨ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਅਸੈਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਲਈ ਜਾਇੰਟ-ਕੋਂਦਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ-ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ।

- 14.00 ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ
- 14.30 ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੱਵਈ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ-ਸ੍ਰੀ ਗੱਵਈ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਰਫਿਊ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ
- 16.00 ਸ੍ਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ-ਸੈਨਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਦੱਸੀ।
- 18.00 ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਲਈ ਕਰਫਿਊ।
- 18.30 ਇੱਕ ਸਾਂਸਦ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ-ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ।
- 20.00 ਰਾਤ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੈਨਿਕ ਨਹੀਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ-ਸੈਨਾ ਨੇ ਇੱਕ ਵੀ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ-ਨਾ ਫਲੈਗ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ-ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ।

2 ਨਵੰਬਰ

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਰੀਰ ਤਿੰਨ-ਮੁਰਤੀ ਵਿੱਚ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਰਫਿਊ ਅਤੇ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੁਟਪਾਟ ਅਤੇ ਮਾਰ-ਕਾਟ ਜਾਰੀ-ਦਿੱਲੀ ਆਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੇਲ ਗਡੀਆਂ ਰੱਦ-ਮਾਤਮ ਲਈ ਤਿੰਨ-ਮੁਰਤੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਤਾਂਤਾ।

- 8.30 ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸਾਂਸਦ ਵਲੋਂ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਫੋਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖਤਰੇ ਦੀ ਸੂਚਨਾ
- 10.15 ਇੱਕ ਸਾਂਸਦ ਵਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਰੇਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਸਤਰ ਗਾਰਡ ਤੈਨਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ।
- ਨੋਟ :- ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ 43 ਰੇਲ-ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ (ਟਾਈਮਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ-3 ਨਵੰਬਰ 1984)
- 13.30 ਇੱਕ ਸਾਂਸਦ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ-ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਿਵਸ਼ੰਕਰ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ, ਉਪਰਾਜਪਾਲ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਵਾਮੀ, ਰਾਓ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਵਲੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਸ-ਪਰ ਕੋਈ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ।

- ਦਪਹਿਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ, ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਖੂਨੀਕਾਂਡ ਜਾਰੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਾਰਚ-ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗਰੇਹ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸੁਲ ਲੈ ਕੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ ।
- ਸ਼ਾਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਅਪੀਲ । ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਸਾ ਚਲਣ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਲਣ ਦੇਣਗੇ ।
- ਰਾਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆ ਜਾਰੀ-ਪੀੜਤ ਲੋਕ ਥਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਮਾਂ-ਸੈਨਾ ਨੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇੱਕ ਵੀ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ, ਨਾ ਫਲੈਗ ਮਾਰਚ ਕੀਤਾ ।

3 ਨਵੰਬਰ

- ਸਵੇਰੇ 9 ਤੋਂ ਰਾਤੀ ਅੱਠ ਵਜੇ ਤੱਕ ਕਰਫਿਊ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ-ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੁੱਕਾ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ।
- ਸਵੇਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਮਸਿਆ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਲਾਂ ਦੇ ਸਾਂਸਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ।
- 12.30 ਤਿੰਨ-ਮੂਰਤੀ ਤੋਂ ਅੰਤਿਮ-ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ । ਦੋਪਹਿਰ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਆਤੰਕ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਥਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠਾ ਹੋਣਾ ।
- 16.00 ਸ਼ਾਂਤੀਵਨ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਾ ਨੂੰ ਅਗਨੀਦਾਨ ।
- 23.30 ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਪੀ. ਜੀ. ਗਵਈ ਛੁੱਟੀ ਤੇ- ਐਮ. ਐਮ. ਕੇ. ਵਲੀ ਨਵੇਂ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ।

4 ਨਵੰਬਰ

- ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਰਫਿਊ-ਪੱਛਮੀ ਪਟੇਲ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ-ਸਾਹਦਰਾ, ਬਦਰਪੁਰ, ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਪਰਬਤ ਵਿੱਚ ਛੁਰੇਬਾਜ਼ੀ-ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ।
- ਲਗਭਗ 50,000 ਸਿੱਖ ਸਹਾਇਤਾ ਸਿਵਰਾਂ ਵਿੱਚ-ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਿਵਰ (ਕੈਪ) ਪਰਸਨਲ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ।

5 ਨਵੰਬਰ

- ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਤੋਂ ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਤੱਕ ਕਰਫਿਊ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ-ਪ੍ਰਸਾ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ-ਨੱਥੂ ਚੌਕ ਵਿੱਚ ਦੇ ਸਿੱਖ ਜਿੰਦਾ ਜਲਾਏ ਗਏ-ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕੈਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਪ੍ਰਬੰਧ ।

6 ਨਵੰਬਰ

- ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਤੋਂ ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਤੱਕ ਕਰਫਿਊ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ-ਜਾਇੰਟ ਸੈਕਟਰੀ ਕੈਪਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਨਿਯੁਕਤ-ਕੈਪਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸੈਨਾ ਤੋਂ ਨਾਗਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਲਿਆ-ਸਹਾਇਤਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਐਨਾਊਂਸ ਲੇਕਿਨ ਲੋੜੀਂਦਾ ਆਵੇਦਨ-ਪੱਤਰ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ-ਪਰਸਨਲ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਲੋਂ ਆਵੇਦਨ-ਪੱਤਰ ਛਾਪੇ ਗਏ ।

A protest demonstration by the families outside Justice R N Mishra's office after his report clearing the Congress party of involvement in the anti-Sikh violence

"ਚਸਮਦੀਦਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ"

- (1) ਦੇਵਦੱਤ-ਪੱਤਰਕਾਰ-31 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਲਗਭਗ 3000-4000 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮੈਡੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚੂਟ ਦੇ ਅੱਗੇ ਉਸਦੇ ਮੇਨ ਗੇਟ ਤੇ ਖੜੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਨਾਰੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਭਰੇ ਨਾਰੇ ਵੀ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਉਥੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਨਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਕਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸਨ। ਜਦਕਿ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਿਸੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਥੇ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਰ ਜਾਂ ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਨ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਘਬਰਾਹਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ-ਉਥੇ ਉਸ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕੋਈ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇੱਧਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਰੀਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਤਜ਼ਾਹ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਫ਼ਦਰਜੰਗ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ, ਸੜਕ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਮੈਡੀਕਲ ਇੰਸਟੀਚੂਟ ਦੇ ਕੋਲ ਚੋਰਾਹੇ ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ 30-40 ਨੌਜਵਾਨ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਲਾਈਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਟੋਲਾ ਬਣਾਕੇ ਚੋਰਾਹੇ ਵੱਲ ਭੱਜਣ ਲੱਗੇ।

ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਇਹ ਟੋਲਾ ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸਕੂਟਰ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹਫਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਈ. ਐਨ. ਏ. ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਪੈਟ੍ਰੋਲ ਪੰਪ ਦੇ ਅੱਗੇ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਲੱਗ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਕਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਭੀੜ ਸਫ਼ਦਰਜੰਗ ਹਸਪਤਾਲ ਤੇ ਫਿਰ ਸਰੋਜਨੀ ਨਗਰ ਵੱਲ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰ-ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਗੜੀਆਂ ਲਾਹਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਪੰਜ ਪਗੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਰਿੰਗ-ਰੋਡ ਤੇ ਜਲਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ।

Two held for assaulting witness in '84 riot case against Bhagat

Staff Reporter

NEW DELHI: Two persons have been arrested for assaulting Darshan Kaur, the main prosecution witness in a 1984 anti-Sikh riot case against former Union minister H K L Bhagat, at the Mata Sundri gurdwara on Friday afternoon.

Doctors at the LNJP hospital said Darshan Kaur's condition was stable but she will be kept under observation for a few days. The 33-year-old riot widow is being treated for injuries on the head and back bone.

About half a dozen persons carrying iron rods had attacked Ms Kaur inside the gurdwara. Her brother Surjeet Singh said, "Atina Singh was leading the attack."

Atina Singh, member of the Delhi Sikh Gurdwara Management Committee (DSGMC) was among the two arrested. The co-accused Jai Singh, Thakur Singh and Jai Singh, Thakur Singh are in judicial custody on Saturday. Search is on for third accused Atina Singh.

Ms Kaur reportedly told the police that the accused wanted her to withdraw her case against Mr Bhagat.

DSGMC sources alleged Atina Singh was instrumental in the withdrawal of another case against Mr Bhagat, filed by Sarnam Kaur.

Chandrasen Singh Babbar, president of All India Shromani Akali

Darshan Kaur, a 1984 riot victim, is undergoing treatment at the LNJP hospital in New Delhi on Saturday.

Dal (Babbar) alleged, "The attack is part of a big conspiracy to silence Darshan Kaur to change her mind — Mr Bhagat is behind it."

Denying any involvement in the attack on Ms Kaur, Mr Bhagat called the allegations "baseless and mischievous." He added the allegations were motivated and aimed

at sullying his image.

The riot case in question is based on the testimony of Darshan Kaur whose husband Ram Singh was killed by a rampaging mob during the carnage in east Delhi's Triokpur area.

On November 15, 1984, Darshan Kaur had "identified" Mr

Bhagat in additional sessions judge S N Dhillon's court as the man with the "black goggles" who allegedly "instigated" the mob.

Darshan Kaur had gone to the gurdwara around 2 pm along with some other women after attending the hearing of her case at Karol Bagh courts.

Her brother Surjeet Singh said, "When she reached the gurdwara nearly half a dozen men, led by Atina Singh, attacked her. They were armed with iron rods."

Atina Singh, a "Sho had gone to the gurdwara to meet DSGMC president Maninder Singh, Maninder Singh was offering assistance. But instead she was thrashed in the gurdwara premises."

"Two moments she started screaming for help, all these men fled in their cars," said Mr Babbar. He also criticised the DSGMC and the Bharatiya Janata Party for the alleged attack on Ms Kaur.

Following a press conference on Saturday, Mr Babbar said, "About 100 widows of 1984 riots are on a dharna outside the DSGMC president's office today (Saturday)."

"But because of rampant nuzharat (political compulsion) he cannot do anything," Mr Babbar said. "They are all agents of the BJP, who have apart from holding 15 press conferences done nothing for the Sikhs."

ਉਸ ਵਕਤ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲੀ ਛੋਟ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲਗਭਗ 20 ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਖਾਕੀ ਵਰਦੀ ਪਾਈ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਉਥੇ ਆਏ ਤੇ ਦੰਗੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਭਜਾਣ ਲੱਗੇ।

31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਹ ਬਵੰਡਰ ਯੱਕਾਯੱਕ ਕਿਉਂ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਨਿਰਮਮ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਰੋਸ ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੰਗੇਬਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਮੂਹ ਕਿੱਥੋਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਆਇਆ?

- (2) ਦੀਪਾਂਕਰ ਗੁਪਤਾ-ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ-ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ-1 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਲਗਭਗ 1 ਵਜੇ ਦੇਪਹਿਰ ਮੈਂ ਪ੍ਰਿਯਾ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬਸੰਤ ਵਿਹਾਰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ-ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਲਗਭਗ 80 ਹੱਟੇ-ਕੱਟੇ ਨੌਜਵਾਨ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਉਥੇ ਲਗਭਗ 4 ਪੁਲਿਸਮੈਨ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਲਟਕਾਈ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਉਹ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਪਿਕਚਰ ਹਾਲ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਉਸੀ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ 9.20 ਤੇ ਮੈਂ ਜੇ. ਐਨ. ਯੂ. (ਨਵੇਂ ਕੈਂਪਸ) ਦੇ ਗੇਟ ਤੇ ਸੀ-ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁੱਝ ਨੌਜਵਾਨ ਉਥੇ ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੱਥਾ ਸਟੇਨਗਨਾਂ ਲਏ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ. ਐਨ. ਯੂ. ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਬਕਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਕੈਂਪਸ ਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾਕੇ ਸਚਾਈ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਥੋਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ।

1 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 9.20 ਤੇ 10.30 ਦੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਰਿਆਣਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਰ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਵੇਖੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਜੇ. ਐਨ. ਯੂ. ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ, ਲੇਕਿਨ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਤਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਵਾਰੀ ਗਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲਾ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਸਟੇਨਗਨਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਲਗਭਗ 10.40 ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਨੰਬਰ ਪਲੇਟ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਹਰੀ ਅੰਬੈਸਡਰ ਗੱਡੀ ਉਥੇ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਫੈਦਪੋਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਦਮੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 40-50 ਦੇ ਵਿੱਚ ਹੋਏਗੀ, ਗੱਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਗੇਟ ਤੇ ਖੜੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਕੋਲ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਸਿੱਖ ਸਟੇਨਗਨਾਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਭੱਜ ਜਾਓ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਜਾਉਗੇ।”

- (3) ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਸ਼ਵਨੀ ਕੇ. ਵਿਭਾਗ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਜੇ. ਐਨ. ਯੂ.- 1 ਨਵੰਬਰ 1984, ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਤੋਂ-ਭੋਗਲ ਮਾਰਕਿਟ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ। ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਆਕੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਠਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਵੱਡੇ ਜਿਹੇ ਟਾਇਰ ਦੇ ਫਟਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਈ ਤੇ ਯਕਾਯੱਕ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਭੋਗਲ ਮਾਰਕਿਟ ਵੱਲ ਆਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਇਹ ਗੱਡੀ ਉਸ ਟਰੱਕ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਟਰੱਕ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਣ ਵਾਲਾ ਖੁਦ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਡਰਾਈਵਰ ਟਰੱਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਦ ਪਿਆ ਤੇ ਟਰੱਕ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਲਗਭਗ 15 ਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਲੱਗੀ ਰੇਲਿੰਗ ਨਾਲ ਟਕਰਾਇਆ।

13 years on, the tearful saga continues

By Shruti Prakash

NEW DELHI, Nov. 3

Thirteen years after they were rendered homeless, their husbands either burnt, shot or stabbed to death, the tears of the 1984 riots widows have still not dried. They have managed to get along with their lives with steely grit and determination. But a mere mention of those horrific days is enough to break the carefully put together composure exposing the agony, the helplessness and the anger, directed more towards the government for their callous attitude and a little towards fate and destiny.

After the riots had subsided the widows were rehabilitated in Tilak Vihar, at a specially constructed colony named Widows' Colony. But most of them feel that the government has washed its hands of the responsibility of taking care of the victims who had suffered untold misery. "Our problems have only increased, not reduced. For years we have been fighting for justice but none seems to come our way," they say in unison.

And while the politicians as well as other agencies are raking in money, and gaining political and social mileage by using them and their plight, the widows themselves still have to strive hard to get two meals a day. Though they were given fourth class jobs in various government agencies, it does not seem to have reduced their problems. "Wherever we go people point fingers at us. Even if we are 10 minutes late for work our seniors shout at us," says Kuldeep Kaur, 35, whose husband was burnt alive in front of her eyes and

UNPLEASANT MEMORIES: A grieving family of a 1984 riots' victim at Tilak Vihar in the Capital on Monday. — HT photo by Rahul Sharma

have no security," says Bhagi Kaur.

Harban Kaur whose daughter was born eight months after her husband was killed and is 13 now is scared for her. "How can I leave her alone, each moment away from home is spent worrying for her safety," she says.

The widows say that the government has not made any provision

1984.

Moreover their day-to-day living is also fraught with many a problems. The houses which the government allotted them are of such poor quality that the roof of most of these houses have started caving in. "Our children have grown up and we need space. If we try to make a few alterations the MCD threatens us with demolition

The issue of money is slowly snowballing into a controversy and the old parents of those who were killed are claiming the compensation. "My father-in-law is doing his best to prove that I have remarried. I desperately need the money for my daughter," says a visibly harassed Harban Kaur.

Besides the practical problems

ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਗਜ਼ਨੀ ਦਾ ਕਾਂਡ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਕਤ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਕਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਫ਼ਸਾਦ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ “ਅਪਣੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਰੱਖੋ।” ਉਸ ਵਕਤ ਲਗਭਗ 70-80 ਟ੍ਰੱਕ ਭੋਗਲ ਵਿੱਚ ਜਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਧੂੰਆਂ ਹੀ ਧੂੰਆਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਟੈਕਸਲਾ ਟੀ. ਵੀ. ਦਾ ਇੱਕ ਸਰਵਿਸ ਸੈਂਟਰ ਅੱਗ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਟੀ. ਵੀ. ਸੈਂਟ ਤੇ ਰੇਡੀਓ ਲੋਕ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਸਾਮਣੇ ਚੁੱਕ-ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਕੁੱਝ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸੀ, “ਜਲਦੀ ਸੇ ਲੂਟ ਕਾ ਮਾਲ ਲੇ ਜਾਓ।”

ਇਸਦੇ ਕੁੱਝ ਦੇਰ ਬਾਦ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਨੂੰ 100 ਨੰਬਰ ਤੇ ਫੋਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਫੋਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਦ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੋਠੇ ਦੇ ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੰਜਿਲ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦੇ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 80 ਸਿੱਖ, ਬੱਚੇ-ਬੁੱਢੇ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਬੱਲੇ ਛਲਾਂਗਾਂ ਲਗਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਖੜੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਾਈਨ ਦੇ ਕਈ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰ ਲਏ ਭੀੜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੱਲੇ ਆਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

(4)

ਸਵਪਨ ਲਾਹਿਰੀ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ— 1 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਦੇਪਹਿਰ 1.30 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੈਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸਟਰੀਟ ਤੋਂ ਰਾਏਸੀਨਾ ਰੋਡ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ 50-60 ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ (ਜੋ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ) ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਜਪਾ ਸਾਂਸਦ ਸ੍ਰੀ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਈ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਕੁੱਝ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਭੀੜ ਨੇ ਵਾਜਪਈ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਲੱਬ ਦੇ ਟੈਕਸੀ ਸਟੈਂਡ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਥੇ ਖੜੀਆਂ ਡੀ. ਐਲੀ. ਵਾਈ. ਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਭੀੜ ਨੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੁੱਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਟੀ. ਵੀ. ਦੇ ਕੈਮਰਾਮੈਨਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀੜ ਨੇ ਫੋਟੋ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਰਾਏਸੀਨਾ ਰੋਡ ਮੌਜੂਦ ਇੱਕਾ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਉਹ ਭੀੜ ਚੱਲ ਪਈ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾਕੇ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਗੁੱਟ ਬਣਾਏ। ਭੀੜ ਦੇ ਕੁੱਝ ਗੁੱਟ ਆਵਿਸ ਤੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਜਨਪਥ ਚੌਰਾਹੇ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਨਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਪਿੜਕੀਆਂ ਤੇ ਸੀਸੇ ਤੋੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਮੈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਟੈਕਸੀ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਭੀੜ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸੀਸੇ ਤੋੜੇ। ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ। ਉਸੀ ਵਕਤ ਇੱਕਾ ਦਾ ਝੰਡਾ ਲੱਗੀ ਇੱਕ ਜੀਪ ਉਥੇ ਆ ਕੇ ਰੁੱਕੀ। ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰਿਆ, ਭੀੜ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਭੀੜ ਦੂਜੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜੇ ਰਹੇ—ਦੰਗੇ

Indian Express

Metro News

Bring Sajjan, Bhagat to book, demand '84 victims

INDIAN EXPRESS

ਨੂੰ ਰੋਕਣਦੀ ਉਨਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।

- (5) ਸੁਦੀਪ ਮਜ਼ਮੂਦਾਰ, ਪੱਤਰਕਾਰ -5 ਨਵੰਬਰ 1984, ਸਮ 5 ਵਜੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰੀ ਐਸ. ਸੀ. ਟੰਡਨ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ (ਲਗਭਗ ਦਸ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰ) ਨਾਲ ਸੁਹਿਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਗਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ । ਇੱਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਟੰਡਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕਾ ਦੇ ਲੋਕਲ ਸਾਂਸਦ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕਾਂਗਰਸੀ ਇਸ ਦੰਗੇ ਵਸਾਦ ਵਿੱਚ ਪਕੜੇ ਗਏ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ । ਇਸਤੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਟੰਡਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ । ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਂਗਰਸੀ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਟੰਡਨ ਇਹ ਸੁਬਦ ਕਹਿ ਕੇ ਰੁੱਕੇ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ ਐਮ. ਪੀ. (ਇਲਾਕਾ ਸਦਰ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਵੜੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬੋਲੇ, “ਟੰਡਨ ਸਾਹਿਬ ਯੇਹ ਕਿਆ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ? ਮੇਰਾ ਕਾਮ ਆਪਨੇ ਅਭੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ।”

ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਿਚਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੁਰਮਿੰਦਾ ਹੋਏ । ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ । ਸ੍ਰੀ ਟਾਈਟਲਰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਚੀਖਦੇ ਰਹੇ । ਇੱਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਉਸ ਚਿਲਾਣੇ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਸੇ ਕਹੋ ਕਿ ਏਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਔਰ ਵੇਹ ਬਾਹਰ ਬੈਠੋ ।’ ਇਸ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਟਾਈਟਲਰ ਉਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਤੇ ਵੱਸ ਪਏ ਤੇ ਬੋਲੇ, “ਯੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ।” ਇਸਤੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਯਦੀ ਸ੍ਰੀ ਟਾਈਟਲਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਤੇ ਹੈ ਤੇ ਆਵਿਸ ਮੈਂ ਬੇਸ਼ਕ ਬੈਠੋਂ, ਪਰ ਇਨ ਦੰਗਾ ਵਸਾਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੇ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਭੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਕੁੱਛ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰੇਗੇ, ਯਦੀ ਵੇ ਚਾਹੋ ਤੇ ਸੁਨ ਸਕਤੇ ਹੈ ।’ ਸ੍ਰੀ ਟਾਈਟਲਰ ਅੱਗ-ਬਬੂਲਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ, ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਬੋਲੇ, “ਮੇਰੇ ਆਦਮੀਓ ਕੋਂ ਯਹਾਂ ਰੋਕ ਕਰ ਆਪ ਸਹਾਇਤਾ ਕਾਰਜ ਮੈਂ ਬਾਧਕ ਬਨ ਰਹੇ ਹੈ ।” ਉਸਤੋਂ ਬਾਦ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸਾਨ ਦਿਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲੇ, “ਮੇਰੇ ਨਿਰਵਾਚਨ ਸ਼ੇਤਰ ਕੇ ਕਿਸੀ ਕੈਂਪ ਮੈਂ ਏਕ ਭੀ ਸੁਰਨਾਰਥੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੈਨੇ ਇਸ ਬਾਤ ਕੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨਹੋਂ ਪੂਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲੇ ਔਰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿਆ ਜਾਏ ।” ਫਿਲਹਾਲ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਾ ਦਾ ਹੱਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਵਸਾਂਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ।

- (6) ਰਾਹੁਲ ਕੁਲਦੀਪ ਬੇਦੀ-ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ
ਸ੍ਰੀ ਉਪ-ਰਾਜਪਾਲ, ਬਹਾਦਰਸ਼ਾਹ ਜ਼ਫ਼ਰ ਮਾਰਗ, ਦਿੱਲੀ
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110002

5 ਨਵੰਬਰ 1984

ਮਹੋਦਯ,

ਮੈਂ ਤੀਨ ਵਰਿਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰੋਂ ਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਭੇਜ ਰਹਾ ਹੂੰ ਜੋ ਕਿ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਔਰ ਕਰਤਵਯ-ਵਿਮੁਖਤਾ ਕੇ ਕਾਰਨ ਸਵਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਕ ਇਸ ਬੇਹੱਦ ਬਾਬਰਾਨਾ ਔਰ ਖੁੱਖਾਰ ਨਰਸੰਹਾਰ ਕੇ ਏਕ ਸਾਧਨ ਬਨ ਗਏ ।

HINDU

The affected families gathered at India Gate to pay homage to war heroes

ਭਵਦੀਯ,
ਰਾਹੁਲ ਕੁਲਦੀਪ ਬੇਦੀ,
ਪ੍ਰਤੀਆਂ
ਕੇਂਦਰੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ
ਗ੍ਰਹਿ ਸਚਿਵ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ
ਸਚਿਵ, ਮੰਤਰੀਮੰਡਲੀਯ ਸਚਿਵਾਲਯ
ਮੁੱਖ ਸੁਰਕਸ਼ਾ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲੀਯ ਸਚਿਵਾਲਯ
ਯੂ. ਐਨ. ਆਈ.
ਪੀ. ਟੀ. ਆਈ.

ਸਟੇਟਸਮੈਨ/ਟਾਈਮਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ/ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਟਾਈਮਸ/ਜਨਸੱਤਾ/ਪੈਟ੍ਰੀਯਾਟ/ਦੈਨਿਕ ਸਮਾਚਾਰ/ਨਵਭਾਰਤ
ਟਾਈਮਸ/ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ/ਵੀ ਪੈਸ/ ਹਿੰਦੂ/ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਤੇ ਪੱਤਰੀਕਾਵਾਂ ।

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ
ਬਹਾਦੁਰਸ਼ਾਹ ਜੁਫ਼ਰ ਮਾਰਗ
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110002
5 ਨਵੰਬਰ, 1984
ਸੇਵਾ ਮੈਂ,
ਪੁਲਿਸ ਆਯੁਕਤ,
ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ,
ਦਿੱਲੀ ।
ਮਹੋਦਯ,

ਰਵੀਵਾਰ, 4 ਨਵੰਬਰ ਕੋ ਪੁਲਿਸ ਮੁਖਆਲਯ ਮੈਂ ਆਪਕੋ ਕਮਰੇ ਮੈਂ ਹੂਈ ਮੀਟਿੰਗ ਕੋ ਬਾਅਦ ਉਸੀ ਸਿਲਸਿਲੇ
ਮੈਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਕੋ ਅਤਿਰਿਕਤ ਆਯੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਐਚ. ਸੀ. ਜਾਟਵ, ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ., ਅਤਿਰਿਕਤ ਪੁਲਿਸ ਆਯੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਨਿਖਿਲ
ਕੁਮਾਰ, ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ., ਔਰ ਸ੍ਰੀ ਸੇਵਾ ਦਾਸ, ਆਈ. ਪੀ. ਐਸ. ਉਪਾਯੁਕਤ ਪੂਰਵੀ ਸੇਤਰ ਕੋ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪਰਾਧਪੂਰਨ
ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਔਰ ਗੰਭੀਰ ਕਰਤਵਯ ਵਿਮੁੱਖਤਾ ਕਾ ਮਾਮਲਾ ਦਰਜ ਕਰਾਣਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ । ਇਸ ਲੀਏ ਵੇ ਲੋਗ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ
ਕੋ ਨਰਸਿੰਹਾਰ ਕੋ ਲੀਏ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਹੈਂ, ਜਹਾਂ ਕਿ 30 ਘੰਟੇ ਮੈਂ 350 ਸੇ ਭੀ ਅਧਿਕ ਲੋਗ ਮਾਰ ਡਾਲੇ ਗਏ । ਯੇਹ ਬਵੰਡਰ
ਵਹਾਂ 2 ਨਵੰਬਰ ਕੀ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਚਲਤਾ ਰਹਾ । ਆਪਨੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਕੀ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਕਰਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਆ ਥਾ ।

ਸਰਕਾਰੀ ਆਂਕੜੋਂ ਕੋ ਅਨੁਸਾਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਮੈਂ 95 ਲੋਗ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹੈਂ । ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਔਰ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕਾ ਵਿਸਤਾਰ
ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੇ ਹੈ :-

2 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਜਨਸੰਹਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਸੰਵਾਦਦਾਤਾ ਸ੍ਰੀ ਜੇਸ਼ਵ
ਮਲੀਆਕਨ ਦੇਨਾਲ ਦੋਪਹਿਰ 2 ਵਜੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਵੱਲ ਗਿਆ । 32 ਬਲਾਕ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 500 ਮੀਟਰ ਦੀ ਦੂਰੀ

मझे कांग्रेस विरोधी होने की सजा दी जा रही है : बब्बर

[illegible][illegible][illegible][illegible]

हमारे देश में अनेक प्रकार के पशु पक्षी पाए जाते हैं। इनमें से कुछ पशु पक्षी हमारे लिए बहुत उपयोगी हैं। इनमें से कुछ पशु पक्षी हमारे लिए बहुत उपयोगी हैं। इनमें से कुछ पशु पक्षी हमारे लिए बहुत उपयोगी हैं।

● **जलवायु परिवर्तन** को नियंत्रित करने के लिए, हमें अपने जीवनशैली में बदलाव करना होगा।
● **वाहन चलाते समय** को नियंत्रित करने के लिए, हमें अपने जीवनशैली में बदलाव करना होगा।
● **जलवायु परिवर्तन** को नियंत्रित करने के लिए, हमें अपने जीवनशैली में बदलाव करना होगा।

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

© 1999 Blackwell Science Ltd *Journal of Internal Medicine* 245: 111–117

॥ अथ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

[illegible]

किसी भी रूप में नहीं जाना जा सकता है।
यह भी है कि इससे पहले कि यह जाना जा
जाए कि यह जाना जा रहा है कि यह जाना जा रहा है।

□ इस से व्यक्तिगत रूप से भी बहुत कुछ सीखा जा सकता है। इससे हमें यह भी पता चलता है कि हमारे देश में कौन-कौन से काम हैं जो हमें करने हैं। हमें यह भी पता चलता है कि हमारे देश में कौन-कौन से काम हैं जो हमें करने हैं।

[illegible][illegible][illegible]

महोदय जी: क्या आपका मत है कि, अनुसूचित जाति वर्ग में, भारतीय किसानों में भी अमीर वर्ग है? इससे किसानों में क्या अंतर है? इससे किसानों में क्या अंतर है? इससे किसानों में क्या अंतर है?

☐ अनुसूचित जाति (अनुसूचित जाति) के लोग

आपने जिस कार्य को चुना है, उसे आप
जिम्मेदार हो और मेरे ही सुझाव हैं कि आप
को सम्मान देना चाहते हैं।

आज का दिन हमारा दिन कुछ अलग
 है। आज हमें बहुत कुछ मिलेगा।
 आज का दिन हमारा दिन कुछ अलग
 है। आज हमें बहुत कुछ मिलेगा।

☐ मैंने अपने दोस्तों को बताया कि मैंने क्या किया।

[illegible]

॥ अथवा अथवा अथवा ही अथवा ही
अथवा ही ही अथवा ही ही अथवा ही ही
अथवा ही ही ही अथवा ही ही

...the

[illegible]

...
...
...
...
...

प्रायः प्रदर्शन के दौरान बायाँ २५५ लोगों ने ही मातृश्री मुकदमा के जनसभा और मैत्रीर मुकदमा की सुरक्षा के लिए अस्पर के निरालाक पुलिस के बल नहीं है। जनसभा के पूर्व मुख्यालयों की गोमन्दी ने बाहर के दलों के बाहर दलों का मतलब का समिति में रखा था। जो अस्पर कहते हैं: मैं कभी अस्पर नहीं रहा। कभी मुझे पुलिस बल नहीं मिला। मैं पूरी तरह से अहिंसा में विश्वास करता हूँ। मैत्रीर अस्पर विश्वास नहीं करता। मैत्रीर किसी समस्या को हल नहीं है। हर समस्या का हल बातचीत से और लोकतांत्रिक प्रणाली से सम्भव है। फिर भी पुलिस ने दलों का अहिंसक तरीका की घुसी में रखा नहीं है। प्रत्युत है की अस्पर को बायाँ हीमर को बायाँ हीमर

ये कार्यक्रम भी प्रशंसित हैं। जिसकी मदद से राष्ट्रीय विकास में भी सहयोग की शक्ति प्राप्त होगी। राष्ट्रीय सेवा योजना कार्यक्रमों में सहयोग करने वाले राष्ट्रीय राजस्व (डी) राष्ट्रीय सेवा योजना में भी

☐ भारतीय जनता पार्टी, राष्ट्रीय स्तर
☐ भारतीय जनता पार्टी, राज्य स्तर
☐ भारतीय जनता पार्टी, जिला स्तर

[illegible][illegible]

संलग्न तालिका में दिए गए विवरणों पर ध्यान देना चाहिए।
संलग्न तालिका में दिए गए विवरणों पर ध्यान देना चाहिए।
संलग्न तालिका में दिए गए विवरणों पर ध्यान देना चाहिए।

क्या आप जानते हैं कि आप किस तरह के फल खाते हैं?

33. १९५३ से शुरू की जायगी।
के रूप में प्रतिगणना की जायगी। यह
है। यह विचारों के लिए जायगी।

☐ **विषय:** इस आकाशवाणी कार्यक्रम की विषय-सूची
 आकाशवाणी कार्यक्रम की विषय-सूची: १५:००-१६:००

[illegible][illegible]

आपका प्रश्न बहुत ही महत्वपूर्ण है। हमारे पास एक विशेषज्ञ टीम है जो आपके प्रश्न का उत्तर देने में सक्षम है। हमारे पास एक विशेषज्ञ टीम है जो आपके प्रश्न का उत्तर देने में सक्षम है।

1. The first step is to identify the problem or question that needs to be answered.

ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਉਸੀ ਬਲਾਕ ਵਲੋਂ ਆ ਰਹੇ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਮਾਰਕਾਟ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਥੇ ਹਾਲਾਤ ਸ਼ਾਂਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਬੰਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ।

2 ਹੋਰ ਬੋਝਾ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਤੇ ਉਤੋਜਿਤ ਭੀੜ ਨੇ ਸਾਡੀ ਕਾਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਤੇ ਪਥਰਾਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਚਲੇ ਜਾਓ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫਲ ਭੁਗਤਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਲਾਕ 32 ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

3 ਅਸੀਂ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣੇ ਗਏ ਜਿਸਦੇ ਅਧੀਨ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਆਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ 3.30 ਵਜੇ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 32 ਬਲਾਕ ਤੱਕ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰੋ। ਉਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਗਸਤ ਲਗਾਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਕੰਮੀ ਵੀ ਹੈ।

4 ਪੁਲਿਸ ਗਸਤਾਂ ਨੂੰ ਭਿਜਵਾਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ 5.00 ਵਜੇ ਪੁਲਿਸ ਹੈਡਕਵਾਟਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਸ੍ਰੀ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਟੈਲੀਫੋਨ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸੀ, ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜ਼ਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਡਿਊਟੀ ਕਰ ਰਹੇ ਕਪਤਾਨ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

5 ਸ਼ਾਮ 6.05 ਵਜੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਸ੍ਰੀ ਐਸ. ਵੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੋ ਕਾਂਸਟੇਬਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮੈਟਾਡੋਰ ਵਿੱਚ ਆਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਮੈਨੇ ਅਪਨੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਓ, ਔਰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਪਰ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਕੋ ਵਾਯਰਲੈਸ ਸੇ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦੀ ਹੈ।' ਪਰ ਸ਼ਾਮ 7.00 ਵਜੇ ਤੱਕ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

6 ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਪੁਲਿਸ ਹੈਡਕਵਾਟਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 'ਮੈਨੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਕੋ ਸੂਚਨਾ ਦੇਕਰ ਅਪਨਾ ਕਾਮ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦੀਆ ਹੈ।

ਇਸੀ ਵਿੱਚ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਥਾਣਾ ਇਲਾਕੇ ਸਮੇਤ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵੀ ਆਂਦਾ ਹੈ) ਪੂਰੇ ਜਮਨਾਪਾਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਜਾਟਵ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਾਂਤੀ' ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

7 ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਵੋਰਨ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਜਾਟਵ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ 'ਜਬ ਆਪਨੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਕੋ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਦੀ ਤਬ ਮੈਂ 5 ਬਜੇ 1 ਮੰਜ਼ਲ ਉਪਰ ਅਪਨੇ ਦਫਤਰ ਮੇਂ ਬੈਠਾ ਥਾ, ਆਪਨੇ ਮੁਥੇ ਹਾਲਾਤ ਕੀ ਭੀਸ਼ਨਤਾ ਕੀ ਜਾਨਕਾਰੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੀ। ਸ੍ਰੀ ਨਿਖਿਲ ਕੁਮਾਰ ਕੋਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਹੀ ਰੱਟ ਲਗਾਂਦੇ ਰਹੇ ਕਿ 'ਮੈਨੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਕੋ ਖਬਰ ਕਰ ਦੀ ਹੈ।'

8 ਸ੍ਰੀ ਜਾਟਵ ਨਰਸਿੰਹਾਰ ਸ਼ਰੂ ਹੋਣ ਦੇ 30 ਘੰਟੇ ਬਾਦ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ 7.45 ਤੇ ਘਟਨਾਸਥਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਜਦਕਿ ਇਹ ਕਤਲੇਆਮ 1 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਸ਼ਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਸਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਇਨ ਪੁਲਿਸ

ਅਧਿਕਾਰੀਓਂ ਕੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਚਿਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇਗੇ। ਜੇ ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਅੱਠ ਕਰਤੱਵਯ ਵਿਮੁਖਤਾ ਕੇ ਕਾਰਨ ਨਿਰਮਮ ਹਤਿਆਓਂ ਕੇ ਸਹਾਇਕ ਬਣੇ।

ਹਸਤਾਕਸ਼ਰ

ਹਸਤਾਕਸ਼ਰ

ਜੋਸਫ਼ ਮਲਿਯਾਕਨ

ਰਾਹੁਲ ਕੁਲਦੀਪ ਬੇਦੀ

(ਸ੍ਰੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਟੰਡਨ ਕੋ 5.11.84 ਕੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁਈ)

ਕਾਮਿਨੀ ਜਾਇਸਵਾਲ, ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਵਕੀਲ :-

2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਪਾਂਡਵ ਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਪਦਮ ਸ਼ਰਮਾ ਮਿਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ-ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ—“ਯਹਾਂ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ ਠੀਕ-ਠਾਕ ਹੈ।” ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਜੋ ਉੱਥੇ ਛੁਪੇ ਸਨ।

ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਐਸੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਿਲੇ ਜਿੰਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੜਕ ਪਾਰ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਗਨੇਸ਼ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੱਖਣੀ ਗਨੇਸ਼ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਲਿਆਵਾਂਗੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਪਹਿਲੇ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੱਕ ਲਿਆਏ ਸੀ, ਭੜਕ ਉਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਗੱਡੀ ਤੇ ਪਥਰਾਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਛੜਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕੀਤਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਆਪ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਕੀ ਕਿਲਾਬੰਦੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਅੱਠ ਯਹਾਂ ਕਾ ਸੰਤੁਲਨ ਬਿਗਾੜ ਰਹੇ ਹੈ।’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਹਮ ਯੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੇ।’ ਇਸ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸ੍ਰੀ ਪਦਮ ਸ਼ਰਮਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹ ਦੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ‘ਯਹਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਪਦਮ ਸ਼ਰਮਾ ਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਅੱਠ ਯੇਹ ਉਨਕਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਅੱਠ ਵੇ ਅਪਨੇ ਇਲਾਕੇ ਮੈਂ ਕਿਸੀ ਕਾ ਹਸਤਕਸ਼ੇਪ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਤੇ।’

Widows demonstrating at boat club for justice

“ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਖਬਾਰੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ”

ਬੁੱਧਵਾਰ, 31 ਅਕਤੂਬਰ, 1984

ਸਰਕਾਰੀ ਰਿਲੀਜ਼

ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਰਿਪੋਰਟ

ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ ਪੁਲਿਸ ਗਸ਼ਤ ਕੇ ਲੀਏ ਬੁੱਧਵਾਰ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਕੋ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦੀਏ ਗਏ । ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੇਂ ਧਾਰਾ 144 ਲਗਾ ਦੀ ਗਈ ਹੈ । ਦਿਨ ਰਾਤ ਗਸ਼ਤ ਲਗਾਨੇ ਕੇ ਲੀਏ 6 ਇਲਾਕੇ ਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਸਸ਼ਸਤਰ ਪੁਲਿਸ ਕੀ ਤੀਨ ਕੰਪਨੀਆਂ ਭੇਜ ਦੀ ਗਈ ਹੈਂ ।

ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਰਿਲੀਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਗਲੇ ਹੁਕਮਾ ਤੱਕ ਰਹਿਣਗੇ ।

ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਸੰਵਾਦਦਾਤਾ ਸਟੇਟਸਮੈਨ 1 ਨਵੰਬਰ 1984

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਦੰਗੇ ਅਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਣ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੁੱਧਵਾਰ ਦੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅਲਰਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 1 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਵਿਭਾਗ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ । ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਿਸੀ ਵੀ ਦੰਗਾਗਸ਼ਤ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਫੋਨ ਨੰਬਰ 100 ਮਿਲਾਣ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਾਲਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜੇ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਰੱਟਿਆ ਰਟਾਇਆ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ :-

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 2 ਨਵੰਬਰ 1984

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੁੱਧਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਐਨਐਸਐੱਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਪੁਲਿਸ ਬੱਲ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬੱਲ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ । ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਪੁਲਿਸ ਥਾਣੇ ਦੇ ਇੱਕ

An unprecedented protest demonstration : Widows in the campus of Delhi High Court at midnight (in November 1996)

ਡਿਊਟੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਮੈਂ ਹਰ ਦਸ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਪੁਲਿਸ ਔਰ ਸੀਮਾ ਸੁਰਕਸ਼ਾ ਬੱਲ ਕੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮੋਂ ਕੇ ਫੋਨ ਕਰ ਰਹਾ ਹੂੰ, ਪਰ ਮੁਝੇ ਹਰ ਬਾਰ ਯਹੀ ਕਹਾ ਜਾ ਰਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਛ ਨਹੀਂ ਕੀਆ ਜਾ ਸਕਤਾ।”

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 2 ਨਵੰਬਰ 1984

ਵੀਰਵਾਰ, 2 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਈਆਂ ਛੁੱਟ-ਪੁੱਟ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੇ ਉਪਾਅ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਸਚਿਵਾਲਯ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰਾਲਯ ਦੇ ਵਰਿਸ਼ਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬੈਠਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।

ਟਾਈਮਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਟਾਈਮਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, 1 ਨਵੰਬਰ 1984

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ 80 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ 1000 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਈ ਗਈ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲੀਨ ਕਰਫਿਊ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵੀਰਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 2 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਦਿੱਲੀ ਨਗਰ ਨਿਗਮ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰੀ ਪੀ. ਪੀ. ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਨਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।”

ਪੀ. ਟੀ. ਆਈ.

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 2 ਨਵੰਬਰ 1984

ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਮੇਨ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣੀ ਰਹੀ—ਜਦਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਬੁੱਧਵਾਰ ਤੱਕ ਵੀ ਸੈਨਾ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਣ ਵਿੱਚ ਤੇ ਕੁੱਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਰਫਿਊ ਲਗਾਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ 24 ਘੰਟੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ।

ਦੇਵਸਾਗਰ ਸਿੰਘ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 4 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਵੀਰਵਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਈ ਲੋਕਲ ਨੇਤਾ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਈਕ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ‘ਕਮੇਟੀ ਕੇ ਨਲੋਂ ਕਾ ਪਾਣੀ ਕਾਮ ਮੇਂ ਨਾ ਲਾਏਂ’।

Mr. I K Gujral addressing a rally at Boat Club

ਸਟੇਟਸਮੈਨ

3 ਨਵੰਬਰ 1984

ਸੁਕਰਵਾਰ 2, 1984

ਆਂਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਟੰਡਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ‘ਪੂਰੇ ਦਿਨ ਕੀ ਹਿੰਸਾ ਮੈਂ 15 ਯਾ ਸ਼ਾਇਦ 20 ਲੋਗ ਮਾਰੇ ਹੈਂ।’ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਪਰਾਜਪਾਲ (ਸ੍ਰੀ ਗਵਈ) ਨੇ ਇਹ ਹੋਰ ਜੋੜਿਆ ਕਿ ‘ਹਾਲਾਤ ਕੰਟਰੋਲ ਮੈਂ ਹੈਂ।’

ਜਦ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਵਕਤ ਜੇ ਸੈਨਾ ਉਪਲਬਧ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਮੌਜੂਦਗੀ ਭਰ ਲਈ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਸੁਕਰਵਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਲੁਟ-ਪਾਟ ਅਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਦਾ ਦੌਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 3 ਨਵੰਬਰ 1984

ਸੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੁੱਕਾ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਖ਼ੂਨੀਕਾਂਡਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਇਹ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ੂਨੀ ਦਿਨ ਸੀ। ਸੈਂਕੜੇ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਕੋਈ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਪੂਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੂਰੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 500 ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਸ ਬੇਵਜਾਹ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ੂਨ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਇਲਾਕਾ ਰਿਹਾ।

ਤੀਸ ਹਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਮੁਰਦਾਘਰ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 200 ਲਾਸ਼ਾਂ ਪਈਆਂ ਸੀ।

ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 350 ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇਖੀਆਂ।

ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੈਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਚੌਹ ਪਾਸੀ ਵਿਆਪਕ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 3 ਨਵੰਬਰ 1984

ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਈ ਪਾਰਸ਼ਦਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਤੁਲੀ ਭੀੜ ਦੀ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਏ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕਮਲਨਾਥ ਰਕਾਬਗੰਜ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ।

ਕਰਫ਼ਿਊ ਨਾ ਲਾਗੂ ਕਰਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ਕਿ ਉਪਰੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਆਰਡਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਾਇਰਲੈਸ ਪਰ ਬਸ ਯਹੀ ਪੁਛਤੇ ਰਹੇ ਕਿ ਕਿਆ ਗੜਬੜ ਹੈ, ਉਨਹੋਨੇ ਏਕ ਬਾਰ ਭੀ ਯੇਹ ਨਹੀਂ ਸੁਝਾਇਆ ਕਿ ਕਿਆ ਕੀਆ ਜਾ ਸਕਤਾ ਹੈ।”

ਸਟੇਟਸਮੈਨ, 3 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਸ਼ਨੀਵਾਰ, 3 ਨਵੰਬਰ, 1984

A boy orphaned during the anti-Sikh violence

1 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ 6 ਵਿੱਚੋਂ 5 ਪੁਲਿਸ ਜਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਗਏ ਕਰਫਿਊ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਤੋਂ ਰਾਤ 8 ਵਜੇ ਤੱਕ ਬਿੱਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਟਾਈਮਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, 4 ਨਵੰਬਰ 1984

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਲ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਸੈਨਾ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਪੂਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸੈਨਾ ਉਦੋਂ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕੀ, ਜਦ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਰੱਖੇ ਗਏ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗੇ ਰੋਕਣ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ਼-ਸੀਮਾ ਮੁਸਤਫਾ, 4 ਨਵੰਬਰ 1984

ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਮਜ਼ਿਸਟ੍ਰੇਟਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕਨਾਮਿਕ ਟਾਈਮਸ, ਪੱਤਰਕਾਰ

4 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰੀ ਐਸ.ਸੀ. ਟੰਡਨ ਨੇ ਕੋਲ ਤੋਂ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਿਪਟੀ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਲੈਵਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂਚ ਕਰੇਗਾ। — ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ “ਏਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਅਵਸਥਿਤ ਢੰਗ” ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਟਾਈਮਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਸੰਵਾਦਦਾਤਾ

4 ਨਵੰਬਰ 1984

ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੀ ਦੇਪਹਿਰ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਸਤਰ ਗਰੇਹ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ — ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਲੋਨੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਾਰਗ ਤੇ ਛੁੱਟਪਾਥ ਤੇ ਇੱਕ ਲਾਸ਼ ਜਲਦੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਕੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਾਲੋਨੀ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਤੇ ਚੌਕੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਸਤਰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਨੌਵੀਂ ਬਟਾਲੀਅਨ ਦੇ ਜਵਾਨ-ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਲੋਨੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਸਕਣ। ਜਦੋਂ ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਭੋਗਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ (ਦੱਖਣੀ ਦਿੱਲੀ) ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੇਪਹਿਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਦੂਰੋਂ ਹੀ ਧੂੰਆਂ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਥੇ ਕੁੱਝ ਗੜਬੜ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਕੁੱਝ ਕਦਮ ਦੂਰ ਹੀ ਮੋਟਰ ਪਾਰਟਸ ਦੀ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਥੇ (ਭੋਗਲ ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਭ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਲੁੱਟਮਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇੰਜ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਭੋਗਲ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਲੈਵਲ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਉਕਸਾਇਆ।

ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਪੱਤਰਕਾਰ

Mr. G S Babbur on indefinite hunger strike at India Gate lawns

4 ਨਵੰਬਰ 1984

ਐਤਵਾਰ, 4 ਨਵੰਬਰ 1984

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਕੱਲ ਰਾਤ ਕਾਫੀ ਤੇਜ਼ੀ ਦਿਖਾਏ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਪੀ. ਜੀ. ਗੋਵਈ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੋਵਈ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪੀ. ਟੀ. ਆਈ., ਇੱਕਨਾਮਿਕ ਟਾਈਮਸ

5 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਸੋਮਵਾਰ, 5 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਅਹੁੱਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਭੇਟ ਦੇ ਵਕਤ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ. ਐਮ. ਐਮ. ਕੇ. ਵਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ, “ਅੱਗੇ ਦੰਗੇ ਰੋਕਣੇ ਕੇ ਲੀਏ ਕੋਈ ਭੀ ਉਪਾਏ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਠੋਰ ਨਹੀਂ ਹੋਗਾ।”

ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਦੰਗੇ ਤੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਆਗਿਆ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿੱਚ 1809 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇੱਕਨਾਮਿਕ ਟਾਈਮਸ

5 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਜ ਸ਼ਿਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 20,000 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇੱਕਨਾਮਿਕ ਟਾਈਮਸ

5 ਨਵੰਬਰ 1984

ਕੈਂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਨ-ਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆ-ਪਕਾਇਆ ਭੋਜਨ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਤ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬਿਤਾਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਬਲ ਤੇ ਗੱਦੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਮਦਦ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਟਾਈਮਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਰਿਪੋਰਟਰ

5 ਨਵੰਬਰ, 1984

ਸੈਂਟਰਲ ਜ਼ਿਲਾ ਪੁਲਿਸ ਨੇ 300 ਐਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੈ। ਪਰ ਲੋਕਲ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਕਰੇਲਬਾਗ ਬਾਣੇ ਆਏ। ਸ੍ਰੀ ਧਰਮਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਨਸੇ ਲੂਟ ਕਾ ਮਾਲ ਲੇ ਲੋਂ, ਪਰ ਇਨਹੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨੇ ਕੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਯੇ ਅਪਰਾਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋਂ।”

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 6 ਨਵੰਬਰ 1984

ਜ਼ਮਨਾਪਾਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸੱਤ ਕੈਂਪ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲਗਭਗ 25,000 ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਖਚਰਘਰ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸੀ।

[illegible]

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਜਿਸਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੀ ਕੈਂਪ ਨਹੀਂ ਖੋਲਿਆ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੇ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਦਦ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੰਗਠਨ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 6 ਨਵੰਬਰ 1984

ਮੰਗਲਵਾਰ 6 ਨਵੰਬਰ 1984

ਕੁਲ 2517 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ (ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ) ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਸ ਪਾਏ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੁੱਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮਾਨਤ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਸੰਵਾਦਦਾਤਾ

7 ਨਵੰਬਰ 1984 ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਲੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਦਦ ਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਵਲੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰਜਾਨੇ ਦੀ ਰਕਮ ਕੇਵਲ ਟੋਕਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤ ਮਕਾਨ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਕਮ ਨਾਲ ਵੀ ਲੋਕ ਰਹਿਣ ਲਾਇਕ ਘਰ ਬਣਾ ਲੈਣਗੇ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 7 ਨਵੰਬਰ 1984

ਕਈ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਖਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲ ਪਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ, ਇੱਕ ਇੱਕ ਸਾਂਸਦ ਅੰਦਰ ਵੜਦੇ ਚਲੇ ਆਏ। ਉਹ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਚੀਖਣ ਲੱਗੇ ਕਿ "ਅਧ ਮੇਰੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਕੀ ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੈ।"

ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਰਿਪੋਰਟਰ

7 ਨਵੰਬਰ 1984

ਮੰਗਲਵਾਰ ਦੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਤਿਲਕ ਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਉੱਤਮ ਨਗਰ, ਨਾਂਗਲੋਈ, ਨਜ਼ਫ਼ਗੜ, ਗੋਬਿੰਦਪੁਰੀ ਤੇ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਲਗਭਗ 1000 ਲੋਕ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ।

ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਇਤਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਕੈਂਪਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਵੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ।

ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਨਿਊਜ਼ ਸਰਵਿਸ

ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ, 8 ਨਵੰਬਰ 1984

Widows demonstrating for justice outside the Supreme Court of India

"ਦੋਸ਼ੀ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ"

1. ਰਾਜਨੇਤਾ

ਇਸ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਭੜਕਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕੀ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ।

1 ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ, ਸੂਚਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਮੰਤਰੀ-ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਛੁੱਡਵਾਣ ਲਈ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕੀਤੀ।

2 ਬਾਬੁਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਨਿਗਮ ਪਾਰਸ਼ਦ-(ਵਾਰਡ ਨੰ: 58)-ਭਗਤ ਦੇ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ-ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਰਪੁਰ, ਛਾਜੂਪੁਰ ਕਾਲੋਨੀ, ਮੌਜੂਪੁਰ, ਘੋਂਡਾ ਦੇ ਜਮਨਾਪਾਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟਪਾਟ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ। ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਟਰ-ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਮਾਈਕ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ।

3 ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ, ਇੱਕਾ ਸਾਂਸਦ - ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਖੂਨੀ-ਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਇਸਨੇ ਸੋ-ਸੋ ਰੁਪਏ ਤੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦਿੱਤੀ।

4 ਲਲਿਤ ਮਾਕਨ, ਇੱਕਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨਗਰ ਪਾਰਸ਼ਦ - ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਸੋ-ਸੋ ਰੁਪਏ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਚਿੱਟੀ ਅੰਬੈਸਡਰ ਕਾਰ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਜ਼ਾਦਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਜੀ. ਟੀ. ਰੋਡ ਤੇ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਕਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

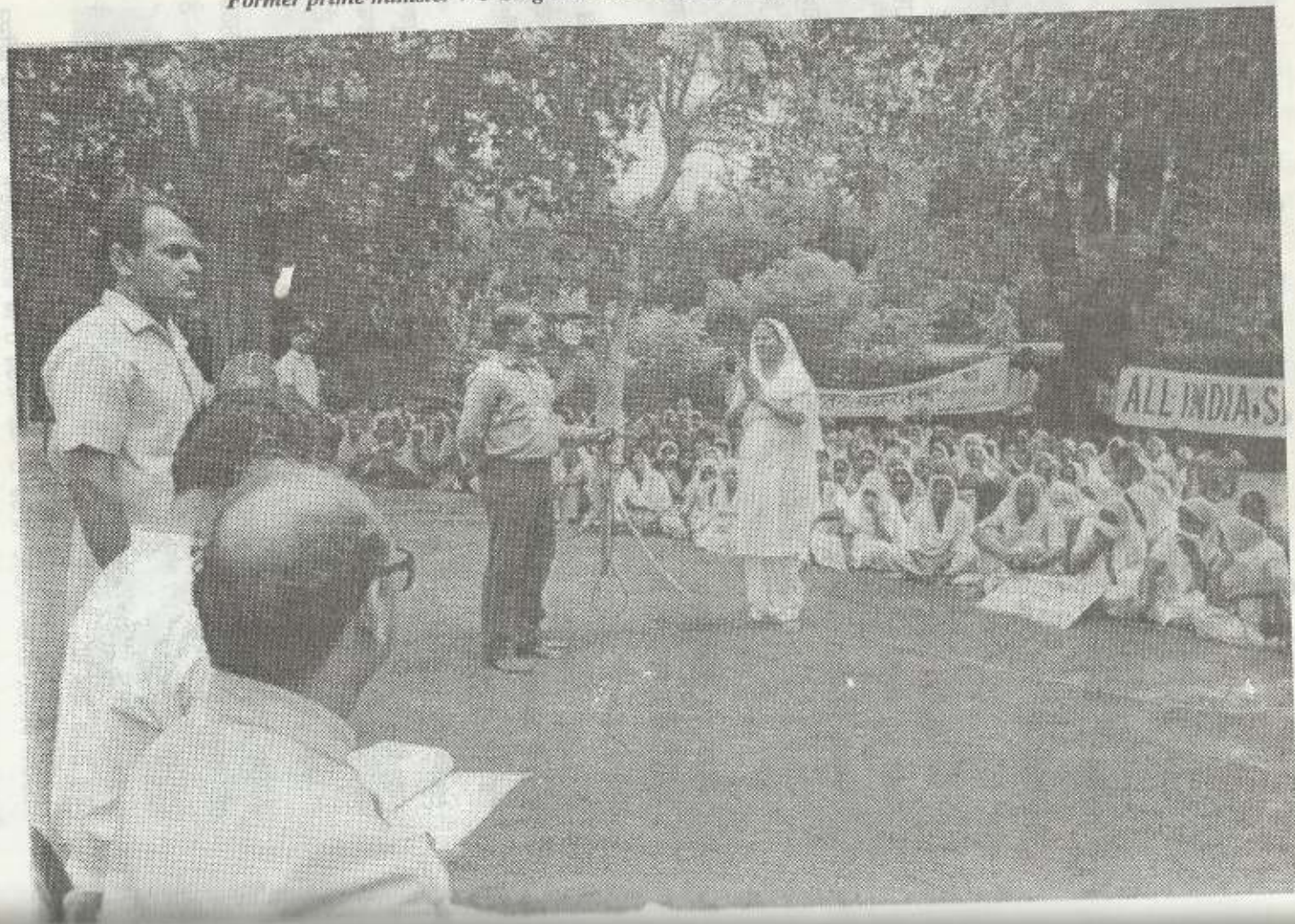
5 ਧਰਮਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਕਰੋਲਬਾਗ ਤੋਂ ਇੱਕਾ ਸਾਂਸਦ - ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਵੋਟਰ-ਲਿਸਟਾਂ ਲਏ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ। 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕਾ ਦੇ ਹੋਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰੋਲਬਾਗ ਥਾਣੇ ਦੇ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਕਿ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਛਡਿਆ ਜਾਵੇ।

6 ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ, ਸਦਰ ਤੋਂ ਇੱਕਾ ਸਾਂਸਦ- 6 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ 5 ਵਜੇ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਲੋਂ ਬੁਲਾਈ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਨ ਵੜ ਆਏ। ਇੱਕ ਰਿਪੋਰਟਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ, "ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਕਿ ਕੇ ਪਕੜ ਕਰ ਅਪ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਯ ਮੈਂ ਬਾਧਾ ਭਾਲ ਰਹੇ ਹੈ।"

7 ਮਹੇਂਦਰ, ਮਹਾਨਗਰ ਪਾਰਸ਼ਦ - ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮ-ਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵੋਟਰ ਲਿਸਟਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸੀ।

8 ਮੰਗਤਰਾਮ ਸਿੰਘਲ, ਨਿਗਮ ਪਾਰਸ਼ਦ (ਵਾਰਡ ਨੰ:-32)-ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮਦਾਸ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਮਹੇਂਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਸੀ।

Former prime minister V P Singh with the widows of November, 1984 at his residence

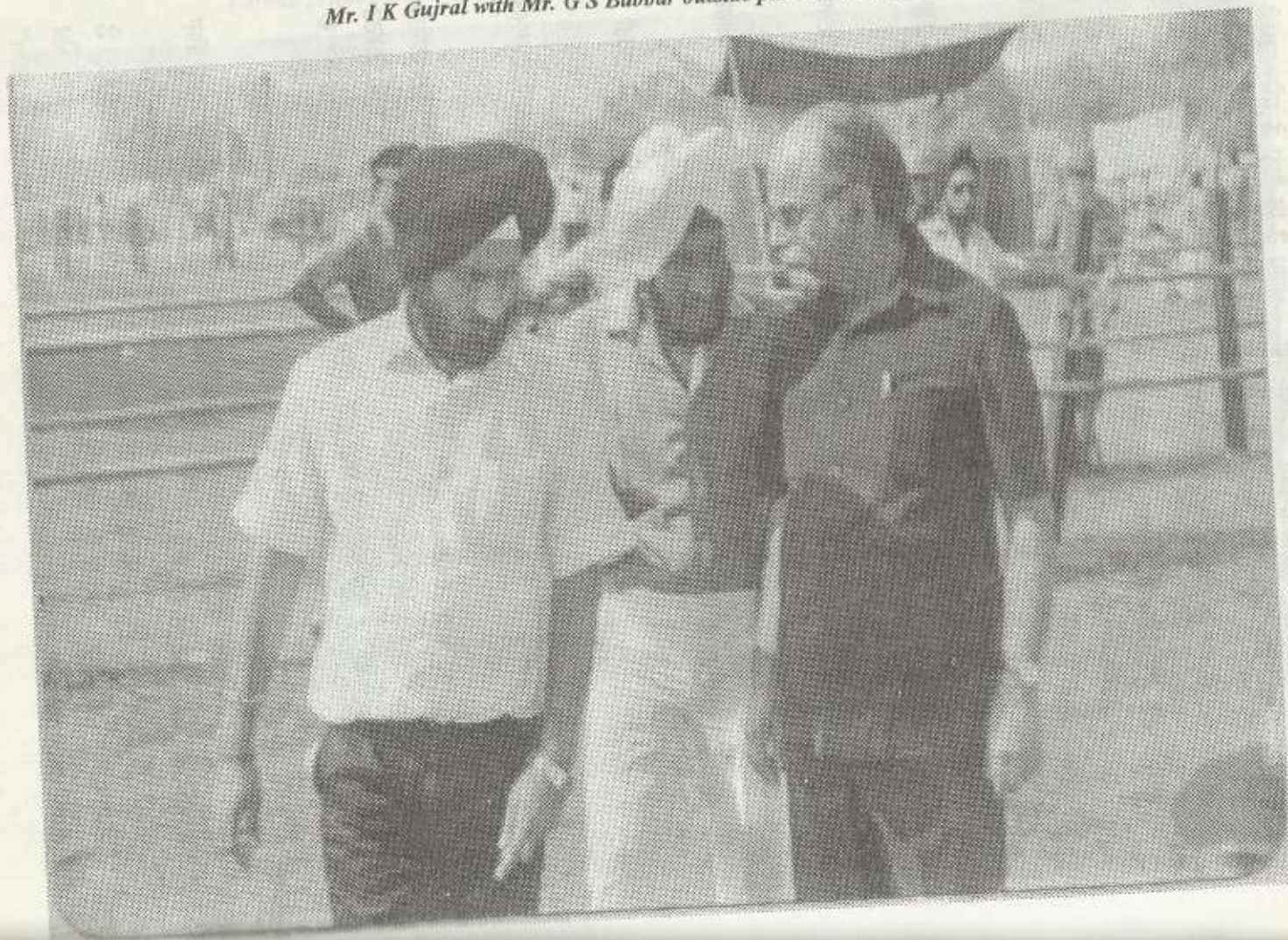
- 9 ਡਾਕਟਰ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਨਿਗਮ ਪਾਰਸ਼ਦ, ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ — ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਤੋਂ ਫੋਰਨ ਬਾਅਦ ਉੱਥੇ ਹਿੰਸਾ ਫੈਲ ਗਈ। ਕਈ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਲੁੱਟ, ਹੱਤਿਆ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਨਮਤ ਭੀੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ।
- 10 ਸੁਖੱਣਲਾਲ ਸੂਦ, ਮਹਾਨਗਰ ਪਾਰਸ਼ਦ — ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਲੁੱਟਮਾਰ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਪਤੇ ਦੀਆਂ ਲਿਸਟਾਂ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਮਦਦ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਠਾਈ ਵੰਡਣ ਆਏ। ਕੁੱਝ ਜਨਾਨੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੱਜਾ ਦਿੱਤਾ।
- 11 ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਟੋਕਸ, ਨਿਗਮ ਪਾਰਸ਼ਦ, ਮੁਨੀਰਕਾ (ਵਾਰਡ ਨੰ: ੪) — ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਪੁਰਮ (ਆਰ. ਕੇ. ਪੁਰਮ) ਸੈਕਟਰ 4 ਤੇ 5 ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼।
- 12 ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਗਮ ਪਾਰਸ਼ਦ, ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ (ਵਾਰਡ ਨੰ: 37) — ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟਮਾਰ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਆਰੋਪ।
- 13 ਬਲਵੰਤ ਖੋਖਰ, ਯੁਵਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਨੇਤਾ ਦਿੱਲੀ—ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਪਾਲਮ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟਮਾਰ ਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਲਈ ਭੀੜ ਨੂੰ ਉਕਸਾਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਹ ਵੀ ਸੀ।
- 14 ਫੈਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਯੁਵਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਨੇਤਾ — ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਕੈਂਪ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਤੇ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਦੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਆਪ ਲੁੱਟਮਾਰ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ।
- 15 ਰਤਨ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਯੁਵਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਨੇਤਾ—ਪਾਲਮ ਕਾਲੋਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼।
- 16 ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਯੁਵਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) — ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁਨੀਰਕਾ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਬੇਰ ਸਰਾਏ ਤੋਂ ਬੱਸਾਂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਤੇ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸੇ ਜਲਾ ਦਿੱਤੇ। ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਲੁੱਟ-ਪਾਟ ਤੇ ਮਾਰਕਾਟ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਆਰੋਪ।

2 ਪੁਲਿਸ:

ਇਸ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰਨ, ਹਿੰਸਾ ਭੜਕਾਣ, ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਹਨ।

- 1 ਮਲਹੋਤਰਾ, ਏ. ਸੀ. ਪੀ. ਪੂਰਵੀ ਇਲਾਕਾ, ਸ਼ਕਰਪੁਰ (ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਥਾਣੇ ਦੇ ਅਧੀਨ)—ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ “ਭਾਟੀਆ (ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਵਰਕਰ, ਐਮ ਬਲਾਕ ਸ਼ਕਰਪੁਰ) ਕੋ ਮਾਰਨੇ ਕੇ ਸਾਥ-ਸਾਥ ਤੁਮਹੋਂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਭੀ ਉੜਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਏ ਥਾ।”

Mr. I K Gujral with Mr. G S Babbar outside parliament house

ਚਸਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਮਲਹੋਤਰਾ ਲੁੱਟਪਾਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਜੀਪ, ਦੋ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੈਗਨ, ਸਟੈਨਗਨਧਾਰੀ 2 ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਲੈ ਕੇ, ਰਿਵਾਲਵਰ, ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਕੈਨ ਤੇ ਪੱਥਰ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਦਿੱਤੇ। ਸ਼ਾਹਦਰਾ ਥਾਣੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂਨਾਗਲ ਨਗਰ ਤੇ ਲੱਛਮੀ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਨੂੰ ਉਕਸਾਣ ਦਾ ਆਰੋਪ

2 ਜੈ ਸਿੰਘ, ਐਸ. ਐਚ. ਓ.—ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੱਕ ਜੋ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਰ ਲਉ।

3 ਰਾਵ ਰਾਮ ਮੇਹਰ, ਸਕਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਐਸ. ਐਚ. ਓ.—ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ।

4 ਹਰੀ ਰਾਮ ਭੱਟੀ, ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਥਾਣਾ — ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹਕੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ। ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 3-4 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨੋਕ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਾਲ ਕਟਵਾਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ।

5 ਰੋਹਤਾਸ ਸਿੰਘ, ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਸਦਰ ਥਾਣਾ—ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਅੱਗਾਂ ਲਾਈਆਂ।

6 ਸੂਰਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ—ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ 2:30 ਵਜੇ ਦੇਪਹਿਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਮਾਰਕਾਟ ਜਾਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੌਰਨ ਹੈਡ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਨੂੰ ਘਟਨਾਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਮਾਰਕਾਟ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

7 ਆਰ. ਡੀ. ਸਿੰਘ, ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ — ਦੁਰਗਾਪੁਰੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਲੋਨੀ ਰੋਡ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਤੇ ਜਾਨ ਤੋਂ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ।

8 ਆਰ. ਕੇ. ਪੁਰਮ ਸੈਕਟਰ 4 ਦੇ ਥਾਣੇ ਦੇ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਅਤੇ ਕਾਂਸਟੇਬਲ — ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਬੇਰ ਸਰਾਏ ਦੇ ਇਲਾਕਾ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੈਕਟਰ 4 ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾਓ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕਦਮ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਲਕਿ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਸਿੱਖੋਂ ਕੋ ਤੇ ਮਾਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਏ।”

ਹੇਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਭੜਕਾਣ/ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਆਰੋਪ ਹੈ।

9 ਤਿਆਗੀ — ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ

10 ਰਾਣਾ — ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ

11 ਮੂਲਚੰਦ — ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ, ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ

12 ਬਖਸ਼ੀ — ਏ. ਐਸ. ਆਈ., ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ

13 ਰਾਜਵੀਰ ਸਿੰਘ — ਹੈਡ ਕਾਂਸਟੇਬਲ, ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ, ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਤੈਨਾਤ।

A Janata Dal leader and human rights activist giving juice to Mr. G S Babbar at the end of his fast at Boat Club

"ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਫ਼ਸਾਦ"

੪ ਨਵੰਬਰ — ਅੱਜ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਲੂਸ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ, ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਦਭਾਵ ਦੀ ਅਪੀਲ ਲੈ ਕੇ ਜਲੂਸ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੈ ।

ਜਲੂਸ ਦੇ ਇੱਕ ਆਯੋਜਕ ਕੋਲ ਤੋਂ ਚਿੱਤਤ ਹਨ । ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨੇਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਖਾਣ । ਆਯੋਜਕ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਨਿਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹਨ — ਗਲਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੀ । ਉਹ ਲੋਕ ਤਾਂ ਮਿਠਾਈਆਂ ਵੰਡ ਰਹੇ ਸੀ ।

ਇਸ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਜਲੂਸ ਕਢ ਰਹੇ ਹਨ ।

੭ ਨਵੰਬਰ — ਮਿਠਾਈਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੰਡੀਆਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਇਆ, ਇਹ ਖਬਰ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸੀ ਇਮਾਨਦਾਰ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਕੁੰਵਰ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ— 'ਏਕ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਹੈ, ਅਭੀ ਆਤਾ ਹੋਗਾ ।'

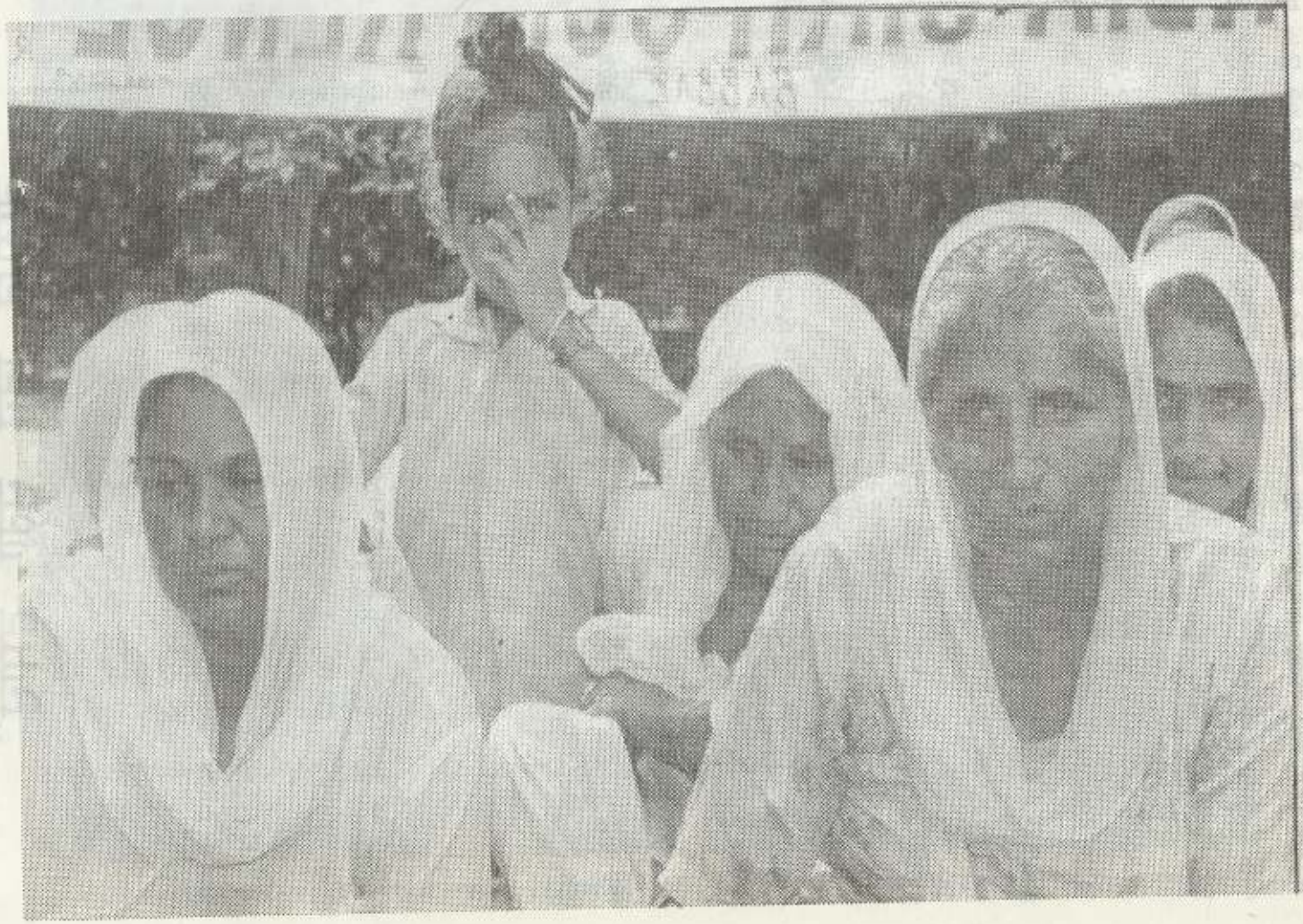
ਉਹ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਆ ਗਿਆ । ਕੁੰਵਰ ਨੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਕਰਾਈ । ਮੈਂ ਪੁੱਛਤਾਛ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ । ਜਲਦੀ ਹੀ ਭੇਦ ਖੁੱਲ ਗਿਆ, ਉਹ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਸੀ । ਉਸਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਕੋਲੋਂ ਇੰਝ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਨਿਆਈ ਵੰਡੀ ।

ਇਹ ਐਸੀ ਅਫ਼ਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸਦੀ ਸਚਾਈ ਜਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੱਚੇ ਤੱਕ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਏ ਗਏ ।

੩ ਅਕਤੂਬਰ—ਸ਼ਾਮੀ ਮੈਨੂੰ "ਔਰਤ ਕਾ ਪਿਆਰ" ਨੌਟਵੀ ਦੀ ਰਿਹਰਸਲ ਲੈਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਖਬਰ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਤੈਮੂਰਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਲਾਕਾਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਇਸ ਲਈ ਰਿਹਰਸਲ ਲਈ ਚਲਾਂਗ, ਪਰ ਰਿਹਰਸਲ ੪ (ਚਾਰ) ਤਾਰੀਖ ਵਿੱਚ ਕਰਾਂਗੇ । ਉਥੇ ਹੀ ਇਸ ਵਹਿਸ਼ੀ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਿਆ ।

ਗਾਇਕ ਅਭਿਨੇਤਾ ਰਾਕੇਸ਼ ਵਰਮਾ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਮਾਲਰੋਡ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਬੀਮਾ ਨਿਗਮ ਵਿੱਚ ਹਨ । ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਕਰੀਬ ਢਾਈ ਵਜੇ ਉਸਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਗਾਹਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਕੇ ਸਕੂਟਰ ਤੇ ਬੈਠਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਭੀੜ ਉਸਤੇ ਟਟ ਪਈ । ਅਧੇੜ ਸਿੱਖ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਦ

A group of widows at a rally for justice

ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿਪਾਹੀ ਖਾਮਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਠੀਕ ਉਸੀ ਵਕਤ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਦਰੋਗਾ ਦੀ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਰੁੱਕੀ ਅਤੇ ਦਰੋਗਾ ਰਿਵਾਲਵਰ ਕਢਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਪਾਸੇ ਦੌੜਿਆ। ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਬਚਾਕੇ ਦਰੋਗਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਨਾਲ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਵੀ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਕਟਵਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਪਰ ਕਿਸੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਜੀਪ ਆ ਗਈ। ਸਾਇਦ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹੋਣ।

ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਵਕਤ ਹਨੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੁਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਹਾਂ ਇੱਕ ਉੱਤੇਜਕ ਜਲੂਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਸਵਾ ਸੌ, ਡੇਢ ਸੌ ਮੁੰਡਿਆਂ, ਲਫ਼ੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਨਾਰੇ ਲਗਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਲੂਸ ਅਤੇ ਨਾਰੂਥਾਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਰਾਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਨਵੰਬਰ-ਸਵੇਰੇ ਉਠਦੇ ਹੀ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਤੈਮੂਰਤੀ ਦੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੁਝ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਡਰਾਈਵਰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ, ਭਾਂਡੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੁੱਝ ਹੋਰ। ਬਾਕੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਗੁਆਂਢੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਹਨ—ਉਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਦਮੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਫਲਾਂ ਜਗ੍ਹਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵੀ ਭੱਦੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ।

ਦਸ ਵਜੇ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿਗਰੇਟਾਂ ਖਤਮ ਹਨ। ਸਨਸਨੀ ਭਰੇ ਠਹਿਰ ਗਏ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਿਗਰੇਟਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਵਹਿਸ਼ਤ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ।

ਗਲੀ ਦੇ ਮੋੜ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਭੀੜ ਨਜ਼ਰ ਆਂਦੀ ਹੈ, ਤਮਾਸ਼ਗੀਰਾਂ ਦੀ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ ਟੁੱਟੇ ਹਨ, ਪਰ ਤਾਲੇ ਸਾਬਤ ਹਨ। ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਉਹ ਕਾਂਸਟੇਬਲ ਅਤੇ ਦੋ ਦਰੋਗੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਥੱਸ।

ਇਸੀ ਵਕਤ ਕੁੱਝ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਦੌਲ ਹੋਲੀ ਵਰਗੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਂਦਾ, ਕੱਛਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਜੁਤੀਆਂ ਦੇ ਡੱਬੇ ਦਬਾਏ ਭੱਜਦਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਖਰੀਦੇ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸਿਪਾਹੀ ਉਤਸਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਚਬੂਤਰੇ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਡੰਡਾ ਹਿਲਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਭਾਂਟਦਾ ਹੈ—ਦੇ ਇਧਰ ਆ। ਰੱਖ। ਜੂਤਾ ਨੀਚੇ ਰੱਖ। ਤੇਰੀ—

ਮੁੰਡਾ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਦੋ ਜੋੜੇ ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੂਟ ਠੀਕ ਨਾਪ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭੱਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੈ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਭੱਜਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤੇ ਲੁੱਟੇ ਬੂਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਪ ਦਾ ਜੋੜਾ ਲਭਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਵੀ।

ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਧਰ ਭੀੜ ਘੱਟ ਹੈ। ਸਿਗਰੇਟ ਕਿਧਰੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੁਕਾਨ ਕੋਈ ਖੁਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਸਿਗਰੇਟ ਹੈ ਢਾਈ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪੈਕੇਟ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ।

ਕੁੱਝ ਘੁਮਾਂਗੇ? ਵਿਜੇ ਦੇ ਇੱਥੇ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ—ਸਤੈਮੂਰਤੀ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ।

ਗਲੀ ਦੇ ਅਗਲੇ ਮੋੜ ਦੇ ਸਨਾਟੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁਕੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਖੇਡ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ

Justice R S Narula presenting an award to Mr. Gobind Mukhoty, a human rights activist

ਤਸਵੀਰ। ਸੜਕ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਾਂਸ-ਬੱਲੀ ਇੱਕਠੇ ਕਰਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਅੱਗ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਛੁੱਟਪਾਥ ਤੇ ਇੱਕਠਾ ਤੀਹ-ਪੈਤ੍ਰੀ ਲੋਕ ਲੋਹੇ ਦੇ ਇੱਕ ਫਾਟਕ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ।

ਅੱਗ ਤੋਂ ਕਤਰਾ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸੇਕ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵਿਜੈ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਂਸ-ਬੱਲੀਆਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਗੋਦਾਮ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਉਸਨੂੰ ਆਂਢੀਆਂ-ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਬੁੱਝਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੋਦਾਮ ਬੱਚ ਜਾਏ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਆਸ-ਪਵੇਸ਼ ਦੇ ਘਰ ਨਾ ਸੜ ਜਾਣ।

ਚਾਹ ਪੀਕੇ ਬਾਹਰ ਆਣ ਤੇ ਫਾਟਕ ਵੱਲ ਜਿਹੜੀ ਭੀੜ ਸੀ, ਉਸੀ ਗੋਦਾਮ ਦੀ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਕੰਧ ਵੱਲ ਦੁਬਾਰਾ ਆਈ। ਉਹ ਲੋਕ ਇਤਮੀਨਾਨ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਉਤਰ ਗਏ। ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਆਰੀ ਤੇ ਵਸੂਲਾ ਲੈਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦੂਜਾ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੱਲੀਆਂ ਘਸੀਟਦਾ ਡਗਮਗਾਂਦਾ ਬਾਹਰ ਆਇਆ। ਬੋੜੀ ਦੂਰ ਰੱਖੀ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਉਸਨੇ ਦੋਨੋਂ ਬੱਲੀਆਂ ਬੰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਅੱਪਜਲੀਆਂ ਬੱਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖੜੇ ਲੋਕ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾੜਨ ਵਿੱਚ ਵਿਅਸਤ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਡੇਢ ਸੌ ਗੱਜ ਅੱਗੇ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਹਨ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਚੌਕੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਤਮੀਨਾਨ ਵਿੱਚ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਿਅਸਤ ਸਨ ਤੇ ਚਿੰਤਿਤ ਵੀ। ਉਹ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਲੋਕਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਅਸਫਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸ਼ੀਬਤ ਦੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਖਾਸ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਿਆ।

ਲਗਭਗ ਦੋ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਥੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ, ਉਸੀ ਵਕਤ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਦੂਰ ਭੀਖਣ ਅੱਗ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜ ਨੰਬਰ ਗੁਮਟੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ।

ਇਹ ਅੱਗ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਅਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਬੁੱਝੀ, ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਘੰਟੇ ਬਾਦ ਵੀ ਧੂੰਆਂ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ।

ਹੁਣ ਇੱਕ ਜੀਪ ਕਰਫਿਊ ਦੀ ਅਨਾਉਂਸਮੈਂਟ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਲੰਘੀ। ਜੀਪ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਬਾਂਸ-ਬੱਲੀ ਵਾਲੇ ਦੇ ਉੱਥੋਂ ਲੁੱਟੇ ਛੋਟੇ ਸਾਈਜ਼ ਦੇ ਕੁੱਝ ਬਾਂਸ ਦਬਾਏ ਹੋਏ ਭੱਜਦਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਅੱਗ ਹੋਰ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਤਿਵੇਂ ਬੈਠੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨ ਵੀ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਸੀ। ਪਰ ਦੁਕਾਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕਾਰ ਦੁਕਾਨ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਗੈਰਾਜ ਨੂੰ ਤੋੜਕੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਅੱਗ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਮੁੰਡੇ ਬਲਦੀ ਕਾਰ ਦੀ ਡਿੱਕੀ ਤੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਸੀ।

‘ਆਜ ਰਾਤ ਮੈਂ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਕੀ ਦੁਕਾਨ ਜਲਾਏਗੇ।’ ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਨਾਉਂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ।

ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਬੜੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮੁਰਤੀ ਭਵਨ ਦਿਖਾਣ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਸੀ। ਖੁਦ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਸੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਫੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਵਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕਰੇ। ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਗੈਰਮਾਨਵੀ ਚਰਿਤਰ ਹੈ।

ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਵਜ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ “ਮਸ਼ਕ ਸਿਖਣ” ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ। ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਿੱਖ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੈ। ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੇ

A photographer's portfolio

Dayanita Singh

*Everytime I walk
through Tilak Vihar,
I hang my head in
shame. This
completely
manmade calamity
five years ago where
innocent little
children watched
their fathers
butchered and
mothers molested.*

We created this world

A Dayanita Singh : A tireless photographer, who has done a tremendous job of capturing the tragedy on camera

ਮਠਿਆਈ ਵੰਡੀ। ਗੁਆਂਢ ਦਾ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਦੱਸਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਠਿਆਈ ਵੰਡਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।

ਤੁਮਨੇ ਖੁੱਦ ਦੇਖਾ? ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

ਸਭੀ ਨੇ ਦੇਖਾ।

ਸਭੀ ਨਹੀਂ, ਤੁਮਨੇ ਖੁੱਦ ਦੇਖਾ?

ਨਹੀਂ, ਮਗਰ ਮੁੜੇ ਏਕ ਐਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਖਬਰ ਦੀ ਜੇ ਵਿਸ਼ਵਸਨੀਯ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਉੱਚੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਦੱਖਣ ਤੇ ਪੂਰਵ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸੜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਚਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ।

ਦੋ ਨਵੰਬਰ – ਸਵੇਰੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ੋਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਛੱਜੇ ਤੋਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ, ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਕੇਟ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸੀ। ਉੱਪ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਰਫਿਊ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫੌਜ ਆ ਗਈ ਹੈ।

ਕਰਫਿਊ ਹੈ, ਪਰ ਹਲਚਲ ਉਝ ਹੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਜਮਾ ਹਨ, ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਲੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਬਿਨਾ ਕਿਸੀ ਸੰਕੋਚ ਦੇ। ਲੁੱਟਣ ਵਾਲੇ ਗਰੁੱਪ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਇੱਕ ਅਫਸਰ ਰਿਵਾਇਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਟੋਕਦਾ ਹੈ।

‘ਹਮਾਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੋ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦੇ ਤੋ ਨਹੀਂ ਲੁਟੋਗੇ’ – ਮੰਡਲੀ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਰੇਗਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਕੇ ਫਿਰ ਸਾਹਮਣੇ ਦੇ ਚਬੂਤਰੇ ਤੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾ ਕੇ ਲੁੱਟ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੰਡੇ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਇਹ ਕਿੱਨਾ ਵਿਚਿਤਰ ਸ਼ੋਕ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਟੋਕਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਬਜ਼ੀ ਲਾ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਕੇ ਸਿਗਰੇਟ ਤੇ ਮੈਨਪੁਰੀ ਤੰਬਾਕੂ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਨਪੁਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪੈਕੇਟ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੌਰਾਹੇ ਤੇ ਵੱਡੀ ਇੱਕ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸੜਕੇ ਡਿੱਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦੀ ਮਠਿਆਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖਾਲੀ ਹੀ ਸੜੀਆਂ ਹਨ। ਸਾੜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਮਾਨ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਉਹ ਸੋਗ ਵਿਚ ਸਨ।

ਇਸਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੜਕ ਤੇ ਮੇਲੇ ਵਰਗੀ ਭੀੜ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਚੌੜੀ ਸੜਕ ਇੰਟਾਂ, ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਟਰ ਕ੍ਰੈਨ ਨਾਲ ਤੋੜਿਆ ਗਿਆ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਵਾਂਗਣ ਮੁੜਿਆ-ਤੁੜਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਹੁਣ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਬਾਹਰੋਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੀਅਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੱਕਡਾਵੇ ਲ, ਅੱਠ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ। ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਖਰੀਦਕੇ ਪੀ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਇੱਕ ਮਕਾਨ ਤੇ ਪੱਥਰਾਓਂ ਕਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਹਲਕੀ ਭਗਦੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਹਾਂ।

ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਵਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਬਗੈਰ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਜੋ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਲਗਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਇੰਝ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਮਰਥ ਤੋਂ ਸਮਰਥ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ‘ਕਿਆ ਆਪਨੇ ਕਿਸੀ ਆਦਮੀ ਕੋ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਏ ਜਾਤੇ ਦੇਖਾ ਹੈ?’

ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਿੱਜਿਆ ਇੱਕ ਹਿਲਦਾ ਹੋਇਆ ਢੇਰ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਹਰਕਤ, ਕੋਈ ਚਿਤਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਭਗਮਗਾਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਫੜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਭੀੜ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚਿੱਤਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੀ ਹੈ

राष्ट्रीय सहारा

का अखिल भारतीय शिल मंचम (अखिल भारतीय शिल मंचम) की घोषणा

1984 - अक्टूबर 1984

अखिल भारतीय शिल मंचम (अखिल भारतीय शिल मंचम) की घोषणा '84 के दंगों के दोषियों को सजा की मांग को लेकर आंदोलन होगा

नगर मंचम

राष्ट्रीय शिल मंचम (अखिल भारतीय शिल मंचम) की घोषणा की जा रही है। इस मंचम का उद्देश्य है कि '84 के दंगों के दोषियों को सजा की मांग को लेकर आंदोलन होगा।

मंचम का उद्देश्य है कि '84 के दंगों के दोषियों को सजा की मांग को लेकर आंदोलन होगा।

का उद्देश्य है कि '84 के दंगों के दोषियों को सजा की मांग को लेकर आंदोलन होगा।

मंचम का उद्देश्य है कि '84 के दंगों के दोषियों को सजा की मांग को लेकर आंदोलन होगा।

मंचम का उद्देश्य है कि '84 के दंगों के दोषियों को सजा की मांग को लेकर आंदोलन होगा।

ਅਤੇ ਉਸ ਖੂਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਚਿੱਥੜੇ ਨੂੰ ਇੱਕਲਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹੌਲੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਾਲੇ ਗੁਬਾਰੇ ਲਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਪੈਟਰੋਲ ਹੈ। ਜੋਰ ਨਾਲ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਗੁਬਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਕੇ ਫੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੀਜਾ ਉਸ ਤੇ ਮਾਰਸ ਦੀ ਬਲਦੀ ਤੀਲੀ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਾ ਆਦਮੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਦੌੜਕੇ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਇੰਜ ਫਿਸਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਥੇ ਸੜਕ ਨਹੀਂ, ਗਿੱਲੀ ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ ਹੋਵੇ।

ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਾੜਨ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਸਫਲ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਭਰਪੂਰ ਤਰੀਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੋਕਲ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਆਉਂਦੇ, ਹਨ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹਨ। ਉਹ ਸਹੀ ਖਬਰ ਲਿਆਏ ਹਨ। ਸਾੜੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਨੇ ਛੱਤ ਤੋਂ ਭੀੜ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ, ਇਹ ਕਸੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਭੀੜ ਉਸਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਅੱਗ ਲਗਾਣ ਗਈ, ਇਹ ਠੀਕ ਸੀ।

ਸ਼ੋਕਲਿਪਤ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਕੇਟ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ—ਟੀ. ਵੀ. ਖੇਲੋ, ਟੀ. ਵੀ.।

ਗੁਆਂਢੀ ਦਸ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖ ਚੁੱਪ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛਲਿਆਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ਦੇਹ ਲਿਕਵਡ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੋਕਾਕੁਲ ਆਦਮੀ ਕੈਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਇਹ ਸੀਮਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?

ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਭੀੜ ਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਉਹ ਭੀੜ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ? ਜੇਸ 'ਤੇ ਗੋਲੀ ਚੱਲੀ?

ਰਾਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੇਫ਼ਨਾਕ ਹੈ। ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸੈਨਾ ਦੀ ਇੱਕ ਟੁਕੜੀ ਲੰਘੀ। ਉਸਨੇ ਲਗਭਗ 8 ਮਿੰਟ ਤੱਕ ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਗਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁੱਪ ਹੈ। ਅਗਲੇ 8 ਘੰਟੇ ਚੁੱਪ ਰਹੇਗੀ। ਹੁਣ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਤੇ ਛੱਜਿਆਂ ਤੋਂ ਝਾਂਕਣਾ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਰਾਤ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭਿਆਨਕ ਤਸਵੀਰਾਂ ਉਭਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੀਂਦ ਟੁੱਟ-ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੇ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਚਿੱਤਕਾਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਮਾਂ ਹੋ ਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ—ਜਾਗਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹ 'ਜਾਗਤੇ ਰਹੇ' ਵੀ ਅਜੀਬ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਤੱਕ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਹੋਣਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਸੌਂਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਕਾਕਾ ਦੇਵ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਰਾਤ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਅਜੀਬ ਐਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਦਾ ਰੂਪ ਵੇਖੋ—ਅਨਾਊਂਸਰ ਕਾਕਾ ਦੇਵ ਬੱਸ ਸਟਾਪ, ਗੀਤਾਨਗਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਸਸਤਰ 'ਸਿੱਖੋਂ' ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੀਆ ਹੈ, ਤੁਰੰਤ ਵਹਾਂ ਪਹੁੰਚੋ।" ਅਨਾਊਂਸਰ ਗੀਤਾ ਨਗਰ, ਅਨਾਊਂਸਰ ਸਪੇਰਾ ਸੇ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਬਤਾਓ। ਅਨਾਊਂਸਰ ਨਈਂ ਬਸਤੀ ਸਭੀ ਨਾਗਰਿਕੋਂ ਕੋ ਛੱਤੋਂ ਪਰ ਈਟ, ਪੱਥਰ ਜਮਾ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਏ।

ਮਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਾਕਾ ਦੇਵ ਬੱਸ ਸਟਾਪ ਤੇ ਉਸੀ ਵਕਤ ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਪੈਟਰੋਲ ਕਾਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜੋ ਇਹ ਐਨਾਊਂਸਮੈਂਟਾਂ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਫ਼ਨਾਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪ ਕਾਨਪੁਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲਾਧਿਕਾਰੀ ਬਰਜੇਂਦਰ ਯਾਦਵ ਲੁੱਟਪਾਟ, ਅਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੀ ਬਰਜੇਂਦਰ ਜੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

Families of victims demonstrating outside Parliament house.

ਵਕਤ ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਖੇਡਨਾਕ ਦੰਗਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਿਆਨਕ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਖਬਰ ਦੇਣ ਲਈ 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗਣੇਸ਼-ਸੰਕਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੋਤਰੀਆਂ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਫੋਨ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ।

ਤਿੰਨ ਨਵੰਬਰ – ਅੱਜ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਦੀ ਗਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਗਸ਼ਤ ਤੱਕ ਲੋਕ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਕੇਟ ਖੇਡ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਫਲ ਗੋਦਬਾਜ਼ੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੇਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਅੱਜ ਚੌਥਾ ਦਿਨ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਹੁੱਕ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਤ ਤੋਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਬਰਾਮਦ ਕਰਨ ਲਈ ਛਾਪੇ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਂਡੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਤੇਜਿਤ ਹੈ। ‘ਕਰੋ ਕੋਈ, ਭਰੋ ਕੋਈ। ਸਭਕੇ ਪੁਲਿਸ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਏ ਹੈ।’ ਉਸਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਦਰਿੰਦਰ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸਨੇ ਜੇ ਲੁੱਟਿਆ ਉਸਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੈ—‘ਅਰੇ ਆਪ ਹੀ ਬਤਾਓ, ਜਿਸਕੇ ਘਰ ਮੈਂ ਖਾਨੇ ਕੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵੇ ਡੇਢ-ਡੇਢ ਸੌ ਕਾ ਜੂਤਾ ਪਹਿਨੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹੈ। ਘਰ ਮੈਂ ਬੱਤੀ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਕਹੋ ਟੀ. ਵੀ., ਫਰਿਜ਼ ਕਹਾਂ ਸੇ ਆਇਆ?’

ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਨਵੀਂ ਜੁੱਤੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਨਵੇਂ ਕਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਮਕਾਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹੀ ਫਰਿਜ਼ ਪੁਲਿਸ ਦਰੋਗਾ ਲੈ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੇਗਾ।

ਉਹ ਦਸਦੀ ਹੈ—‘ਜੇ ਲੂਟ ਕਰ ਲੇ ਗਏ ਹੈਂ ਅੱਨੇ-ਪੱਨੇ ਬੇਚ ਰਹੇ ਹੈਂ, ਪਾਂਚ ਸੌ ਰੁਪਏ ਕਾ ਫਰਿਜ਼ ਲੋ, ਚਾਹੇ ਟੀ.ਵੀ.।

ਦੋਪਹਿਰ ਤੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਮਨ ਅੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਤੈਮੂਰਤੀ ਇਤਨੀ ਜਲਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਤੈਮੂਰਤੀ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੈਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਇੱਕ ਰੋਚਕ ਖ਼ਬਰ ਹੈ—‘ਸ਼ਰਾਬ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਇੱਕ ਬੋਰੀ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੀ ਵਿੱਕੀ।’ ਮਗਰ ਇਸਤੋਂ ਵੀ ਰੋਚਕ ਖਬਰ ਇਹ ਕਿ ਛਾਉਣੀ ਰਾਹਤ ਕੈਂਪ ਤੋਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਭੋਜਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪੈਕਟ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਮਰੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਬਰਾਮਦ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਲੁੱਟ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੈ—ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਦੋ ਸੌ ਕਰੋੜ ਤੱਕ।

ਇੱਕ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਜਾੜ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹਲਚਲ ਹੈ। ਝਾਂਕਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਚਮਕਦਾਰ ਕੁੱਛ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਮੀਨ ਵਿੱਚ ਗੱਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੁੰਘੜੀ ਹੋਈ, ਅੱਧਮੈਲੀ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਹੋਮਗਾਰਡ ਵਾਲੇ ਬੱਲੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਏ ਦੂਜੇ ਫੁੱਟਪਾਥ ਤੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਖੁਰਾਕ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਬਿਲਕੁਲ ਅਤਿਰਿਪਤ ਹਨ, ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਦੇ ਉਸ ਪਾਰ ਦੀ ਹਲਚੱਲ ਤੋਂ ਵੀ।

Mr. Babbar accompanying the widows to former prime minister Rajiv Gandhi's residence

"ਬੇਕਸੂਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ?"

ਖਾਣਾ ਬਨਾਣ, ਪੂੜੀਆਂ ਤਲਣ ਵਕਤ ਜਾਂ ਸਬਜ਼ੀ ਨੂੰ ਤੜਕਾ ਲਗਾਉਣ ਵਕਤ, ਜੇ ਗਰਮ ਤੇਲ ਦੀ ਛਿੱਟ ਉੱਡ ਕੇ ਹੱਥ ਤੇ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ ਦਰਦ ਅਤੇ ਤਿਲਮਿਲਾਹਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਜਾਂ ਪੈਟਰੋਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਰਹਿਮ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਦਰਦ ਨਾਲ ਛਟਪਟਾ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਤੜਪ ਰਹੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਤਿਲਮਿਲਾ ਰਹੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਭੀੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਹੂੰ ਪਾਸੇ ਖੜੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਚੀਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਨੱਚ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹੈਵਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜੇ ਲੈ ਰਹੀ ਹੋਵੇ—ਕੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇੱਕ ਸਭੈ ਇਨਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਕ ਅਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਭੀੜ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਾੜਕੇ ਪਸੂ-ਵਿਰਤੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 4 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਸਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਉਤੱਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਗਰ ਬਾਬਰਾਨਾ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਔਂਗ ਵਿੱਚ ਸੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਕਿੱਧਰੇ ਅਤਾ-ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਦਾ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਆਖਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਇਤਨੀ ਬਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਕਿੱਥੇ ਛੁੱਪੀ ਪਈ ਸੀ, ਜੋ ਅਚਾਨਕ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਈ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਖੂਨੀ ਝਗੜਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੱਕ ਕੋਈ ਚੰਦ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ? ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ, ਠੀਕ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੱਕ ਥੱਲੇ, ਐਸੀਆਂ ਸਰਮਨਾਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ? ਸਾਡੀ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਉਦਾਰਤਾ ਅਚਾਨਕ ਕਿੱਥੇ ਚਲੀ ਗਈ? ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਣਾ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਤਨੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਬੂਤ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸਾਡੀ ਮ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਪਰਚਾਇਕ ਹੋਣਗੇ।

ਇਹ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਸਾਡੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਖੂਨੀ ਕਾਂਡ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਚਰਿੱਤਰ। ਉਂਜ ਹਰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗਾ ਇੱਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਪੁਰਵਨਿਯੋਜਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਣ, ਜਲਾਣ, ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੰਨੇ ਸੁਨਿਯੋਜਿਤ ਅਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਕਿ ਇੰਝ ਲਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰੀ ਸੀ,

THE PIONEER

SATURDAY OCTOBER 10, 1992

CI

All India Sikh Conference (Bachchan) activists protesting against the Government's delay in punishing those guilty for the 1984 riots at Boat Club on Friday

BB Ladan/Pioneer

ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਇੱਕਾ ਨੇਤਾ ਤਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤੱਤ ਤਿਆਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ, ਪੁਲਿਸ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀਭਗਤ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੰਗਾ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤਫ਼ਹਿਮੀ ਹੈ। 'ਦੰਗੇ' ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵੈਚੁਸਤੀ ਪਤਾ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋਨੋਂ ਵਰਗ ਭੀੜ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਪਿੱਲ ਪਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸਤੋਂ ਉਲਟ ਇੱਥੇ ਹਮਲੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਤਰਫ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਖੁਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਅਪਣੀ ਦੇਖਰੇਖ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਯੋਜਿਤ ਹੱਤਿਆ ਕਾਂਡ ਸੀ।

ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਇਹ 'ਦੰਗੇ' ਜਿਤਨੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਨ ਉਤਨੇ ਹੀ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਵੀ ਸਨ। ਇੱਕਾਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ 'ਸਬਕ ਸਿਖਾਣ' ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ 'ਸਬਕ ਸਿਖਾਣ' ਦਾ ਕੰਮ ਉਤਰ-ਪੂਰਵੀ ਰਾਜਾਂ - ਆਸਾਮ, 'ਨਕਸਲੀ' ਇਲਾਕਿਆਂ ਜਾਂ ਜਿੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ, ਉੱਥੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲੇਕਿਨ ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਹ ਕੰਮ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਸੈਨਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਜਾਂ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਸੀ। 31 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪ ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਦੀਆਂ ਗੁੰਡਾ-ਵਾਹਨੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਜਿੰਮੇ ਲੈ ਲਿਆ।

ਇਸ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਬਾਦ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਫਾਂਸੀਵਾਦੀ ਚਰਿੱਤਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮਾਂ ਕੱਟੜ ਤਤਾਂ, ਲੋਕਲ ਗੁੰਡਿਆਂ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੱਲ ਦਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਗਠਜੋੜ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਸਵਾਰਥਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਨਫ਼ਰਤ ਫੈਲਾਣ ਅਤੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਕਰਵਾਣ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਸ਼ਾਸਕ ਦੱਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁਣ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਰਕ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਭਾਰਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ., ਭਾਜਪਾ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ, ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਆਦਿ ਦੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਤਥਾਕਥਿਤ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵੀ ਜੰਮਕੇ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਏ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਣ ਅਤੇ ਵੋਟ ਬਟੋਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਸਸਤਰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤਾਕਤ ਇੰਦਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਕਦੇ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸੰਪਰਦਾਇਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਹੀ 'ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ' ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਂਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਸਕਤ ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਅਤੇ ਦਬਾਣ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸੱਮਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾਣ, ਸ਼ਾਸਕ ਦਲ ਦੇ ਜਨ-ਵਿਰੋਧੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਅਤੇ ਵੋਟਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬਟੋਰਨ, ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਇਸ ਖੇਡ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਬਣਾਣ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨ ਉਭਰ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਅਲਪ-ਸੰਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਵੋਟ-ਬੈਂਕ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣ ਉਤਨੇ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਧਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜੇਕਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਿੰਨ

ਚੌਥਾਈ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਜਨੂਨ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅਲਪ-ਸੰਖਿਅਕ ਵੋਟ ਗਵਾਣਾ ਪਏ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਫਾਇਦੇ ਦਾ ਜੋੜਾ ਸੀ। ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਇਸ ਗਣਿਤ ਨੇ ਸ਼ਾਸਕ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹਕੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ, ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਸਾਧਨਾਂ (ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ, ਰੇਡੀਓ, ਅਖ਼ਬਾਰ) ਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਪਕੜ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਜ਼ਹਿਰ ਫੈਲਾਣ ਲਈ ਉਸਦੀ ਤਾਕਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ., ਜਨਸੰਘ, ਵਿਰਾਟ ਹਿੰਦੂ ਸੰਮੇਲਨ, ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਸਭਾ ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸੰਗਠਨ ਜੋ ਕੰਮ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਏ, ਉਹ ਸ਼ਾਸਕ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਚੰਦ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਇੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗੇ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੇ ਆਏ ‘ਸੰਕਟ’ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਏਕਤਾਬੱਧ ‘ਹਸਤਖੇਪ’ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ‘ਸਬਕ’ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਅਕ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਜਿੱਤ ਦਿਵਾਈ।

ਸਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਾਏ ਕਾਂਗਰਸ ਅੰਦਰੋਂ ਪੂਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਐਸਾ ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਕਿਸੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਸ਼ ਨਿਵਾਣ ਨਾ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਜਿਹੜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਅੱਜ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਬੱਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੋਟ ਬਟੋਰਨ ਲਈ ਧਰਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਰਹੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿੱਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲੋਕਲ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹਿੰਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰੂਚੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਸਦੀ ਮੰਸ਼ਾ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਉਲਟਾ ਕਰਕੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਜਨੂਨ ਫੈਲਾਣ ਦੀ ਹੀ ਰਹੀ। ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਤਵਾਦ (ਆਤੰਕਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਆਤੰਕਵਾਦ, ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ, ਕੇਂਦਰੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਪੁਲਿਸ ਬਲ, ਬੀ. ਐਸ. ਐਫ਼ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਆਤੰਕਵਾਦ, ਦੋਨੋਂ) ਦੀਆਂ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫ਼ਸਾਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਹਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖੰਡਤਾ ਦੇ ਨਾਮੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਹੋਏਗਾ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਇਹ ਪੁਰਾਣੀ ਵੋਟ ਨੀਤੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰੋ, ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਉਬਾਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਠ ਇੱਕ ਦੁਰਗਾ ਸਾਬਤ ਕਰੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਅਤੇ ਵੋਟ ਲੁੱਟ ਲਵੋ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਹਮਲੇ ਦੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਇਸੀ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵੱਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਿਸੀ ‘ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹੱਥ’ ਵਿੱਚ ਲੱਭਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੰਡਾਣਾ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਫਾਰਮੂਲਾ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ 1971 ਵਿੱਚ ਦੁਰਗਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਬਹੁਮਤ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, 1973-74 ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਉਸਦੇ ਖਿਲਾਫ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਅੰਦੋਲਨ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ 1977 ਤੋਂ ਸਬਕ ਸਿੱਖਕੇ, 1980 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਂ ਰਣਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ

My life under threat: Darshan Kaur

■ Riot widow who identified Bhagat lashes out at Delhi Police

EXPRESS NEWS SERVICE
NEW DELHI, MAY 23

"MY life is under threat. I cannot go out to work, nor can my children go to their schools," says Darshan Kaur who on December 15 identified the former Delhi Congress supreme H.K.L. Bhagat as the man who had instigated the mob attacking her husband in the 1984 riots.

Even as she made this statement, she broke down, mourning the men who were attending a press conference convened this afternoon by the All India Shiromani Akali Dal (Bhagat).

"There is a lot of pressure on me. I have sought security for myself and my family members. But the police for some inexplicable reasons failed to acknowledge my request," she alleged, with tears welling in her eyes.

Kaur works as a typist at Chetkhandi Ward 14.

She has two sons with the eldest 18-year-old. "My eldest son, who is 18 years old now, had to

1984 Sikh riot widow Darshan Kaur (on the left) and Gurnam Singh Babbar addressing a press conference at the Press Club of India in the capital on Friday. Express photo by Ashoka Nair/PTI

been started walking then," she said.

The press conference was supposed to be addressed by Samant but too late, as he organisers later informed, the organisers, she couldn't make it as "she was unwell." Instead, she was represented

by her cousin, Bhagwan.

Gurnam Kaur blamed the Delhi Police and the Delhi Sikh Students Management Committee member Arjit Singh for the attack. "Despite repeated requests and a court order, the police has failed to provide me with the necessary se-

curity. Even since the fatal day, I have been unable to go out as unidentified people surround me and threaten me with dire consequences," she charged.

Despite persistent requests from the organisers, she, however, refused to say anything about

the case or how she identified Bhagat in the court. "As Kaur has asked for help," whatever I have to say in this regard, I will tell the court," she said.

In fact, from the outset, the organisers appeared reluctant to allow her to speak to the press.

It was their president, Gurnam Singh Babbar, who set the ball rolling, but was soon forced by the journalists to allow Darshan Kaur to speak her mind.

She alleged that certain individuals, who had been associated with her till now, were now working hand in glove with her "opponents" and one of them even had made her sign on certain unidentified documents, taking advantage of her lack of education.

In this context, she mentioned the name of the DSCMC member Lakhna.

Denying that security cover be provided immediately to Kaur and her family, Babbar later lashed out at the Delhi Police for its discriminatory attitude.

If Bhagat, the man accused in the 1984 riots case, can be provided with black and security cover, why cannot provide security to the main witness against him?" he wondered.

He alleged that pressure was being exerted on "compliments and otherwise" in the risk case to ensure that he withdraw cases and not appear in the courts.

ਅਮਰਜੋਸੀ ਲਗਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਇੱਕ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਦੇ ਬਜਾਏ ਹੁਣ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਜਾਂ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਦਬਾਣ ਦੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਆਸਾਮ ਅੰਦੋਲਨ, ਜਦਕਿ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਵੋਟਰ ਲਿਸਟਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਨੂੰ ਅਲਗਓਰਿਦਾਈ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਆਂਧਰਾ ਵਿੱਚ ਤੇਲਗੂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਨਣ ਨੂੰ ਇਲਾਕਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਫਾਰੂਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ‘ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ’ ਦੇ ਸਰਗਨਾਂ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ, ਅਲਗਓਰਿਦਾਈ ਅਤੇ ਉਗਰਵਾਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਗਈ। ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਇਸ ਵਾਰੀ ਹਿੰਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਹੱਟਕੇ ਸੀਮਾਂਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਸੈਂਕੜੇ ਦਸਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਕਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਖਤਰਾ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸ ਚੋਣ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਧਰੋਹੀ ਦਸ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖੰਡਤਾ ਦਾ ਇਹ ਨਾਰਾ ਹਿੰਦੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਪੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਹਿੰਦੀ-ਹਿੰਦੂ-ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ’ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰ. ਐਸ. ਐਸ. ਦੀ ‘ਅਖੰਡ ਭਾਰਤ’ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਤਾਕਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗੋਲਬੰਦ ਹੋਣ ਲਗੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵੋਟ ਇੱਕਠੇ ਕਰਕੇ ਅਪਣੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਣ ਦੀ ਖੇਡ ਰੱਚੀ।

“ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਾਂਗਰਸ ਘਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੈ ਜਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਜਾਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਤਲਬ ਨਾਲ ਅਪਣੀ ਹੈਸਿਅਤ ਨੂੰ ਜਾਹਿਰ ਕੀਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਜਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਮਤ ਤੋਂ ਜਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਬਹੁਮਤ ਇਸਨੂੰ ਨਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦੇ ਵਕਤ ਮਿਲਿਆ, ਨਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵਕਤ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਜਿਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਪਰ ਵੱਡਾ ਜਬਰਦਸਤ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਹਿੰਦੂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਕਤ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਕਾਂਗਰਸ ਜਿੱਤੀ ਹੈ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵੋਟ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦਾ ਰੋਟਿਆ-ਪਿੱਟਿਆ ਨਾਰਾ ਲਗਾਂਦੀ ਹੋਈ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖੰਡਤਾ ਦਾ ਇਹ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਰੂਪ ਕਿੰਨਾ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਵੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ‘ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ’ ਹਨ (ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ‘ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ’ ਹਨ)—ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਈ

7 (left) in Delhi on Friday. — TOI photo by S.A. Chhabra

years ago and (right) the Prime Minister V.P. Singh paying homage to the Guru Granth Sahib in the ceremony in 1984

(left) Relatives of the 1984 riot victims break down at a ceremony to mark the anniversary of the carnage that began this day 22

ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਦੇ ਬਾਬਰਾਨਾ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਪਰਦਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਮੌਨ ਸਮਰਥਨ ਇਸ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਸੀ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕਾ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਜੇਕਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਨਾਗਰਿਕ ਬੋਝਾ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਇਤਨੇ ਦਰਦਨਾਕ ਹਾਦਸੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸੀ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਐਸੀ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ੁਵਿਰਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਆਖ਼ਰ ਸਾਨੂੰ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਕਿਸ ਲਈ? ਨਹਿਰੂ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਲਈ? ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਾਕੇ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਤਨਾਵਾਂ ਦੇਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਕੇ, ਅਸੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਬਚਾਵਾਂਗੇ? ਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਸੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਡੋਲੇ, ਉਹ ‘ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ’ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਲੈ ਕੇ ਘਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਲ੍ਹ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਤਬਕੇ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦਾ ਬਕਰਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਭੁੱਲ ਹੋਏਗੀ ਕਿ ਇਹ ਤਥਾਕਥਿਤ ‘ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ’ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਚੰਗੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏਗੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਜਨਤਾ (ਹਿੰਦੂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ) ਅੱਜ ਵੀ ਗਰੀਬੀ, ਕੁਰਪਸ਼ਨ, ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਣ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਿਸ ਰਹੀ ਹੈ। ਤਥਾਕਥਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ‘ਅਖੰਡਤਾ’ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੀ ਤੱਬਕੇ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਸਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਗੈਰ-ਮਾਨਵੀ ਅਤਿਆਚਾਰ ਢਾਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਇਹ ਪਾਗਲਪਨ ਹੀ ਦਰਅਸਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੋੜਣ ਵਾਲੀ ਤਾਕਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ‘ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਢਾਂਚਾ ਜਾਏਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੁਰੱਖਿਆ, ਛਟਪਟਾਹਟ ਅਤੇ ਅਲਗਾਓਵਾਦ ਵੱਧਦਾ ਜਾਏਗਾ। ਆਖ਼ਰ ਸਰ੍ਹੋਅਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ, ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਜਲਾਣਾ, ਫਿਰ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਆਇਕ ਆਯੋਗ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਬਿਠਾਣਾ, ਕੀ ਸਿੱਧੇ-ਸਿੱਧੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ?

ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ-ਚੰਗੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਏ ਦੇਖੇ ਗਏ। 2 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਟਾਈਮਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਰੀਲਾਲ ਜੈਨ ਨੇ ਫਰੰਟ ਪੇਜ ਤੇ ਭੜਕਾਣ ਵਾਲਾ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਦਿਵਾਈ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੈਸੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸੀ ਅਤੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ (ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ) ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਪਰਣਾ

Former union minister Maneka Gandhi, Lt Gen J S Arora and Justice R S Narula at a meeting with the widows

ਇਹ ਸੰਪਾਦਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਸਬਕ ਸਿਖਾਣ’ ਅਤੇ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ’ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਲੋਕਲ ਅਖ਼ਬਾਰ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੀ ਸੀ, ਨਵਭਾਰਤ ਟਾਈਮਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਰਾਜੇਂਦਰ ਮਾਥੁਰ ਅਤੇ ਜਨਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ ਜੌਸ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਐਸੇ ਲੇਖ ਲਿਖਦੇ ਆਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—(1) ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਕੱਟੜਤਾ, ਵੱਖਵਾਦ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਧਰੋਹ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, (2) ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਤੋਂ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਉਗਰਵਾਦੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, (3) ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਲਈ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ (ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਘੱਟ ਕਰਕੇ ਦਸਦੇ ਹਨ) ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, (4) ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਠੋਰਤਾ (ਜਾਂ ਨਿਰਸ਼ੈਲਤਾ) ਤੋਂ ਦਮਨ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੈ, ਅਤੇ (5) ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਖਤਰਾ ਕਲਪਨਿਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਘਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਾੜਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਪਰਾਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿੱਚ ਚੰਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜੋ ਘਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਵੀ ਵੈਰ ਅਤੇ ਕੁੰਠਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਘਰ-ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆ ਪਨਪਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੀ ਵੀ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ—ਪੈਸਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਹੋੜ ਵਿੱਚ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਵਕਤ-ਵਕਤ ਤੇ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਾਤ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਛੁਪੀ ਇਸ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭਾਰਤੀ ਮਾਨਸ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਆਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਡਰ ਜਾਂ ਬਦਲੇ ਦਾ ਡਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਰਾਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਅੰਕੁਸ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਜਦ 3 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸ ਅੰਕੁਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਗਰੀਬਾਂ ਨੇ ਹੀ ਲੁੱਟਪਾਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਖਾਦੇ-ਪੀਏ ਘਰਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀ, ਜਿੱਥੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਲੁੱਟ ਦੇ ਸਾਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ ਵਧਾਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੁੱਕੇ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁੱਲ ਗੁਵਾ ਬੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਕਾਸ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਉਪਲੱਬਧੀ ਦੀ ਕਿਸੀ ਵੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਹਿਟਲਰ ਦਾ ਜਰਮਨੀ ਯੂਰੋਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਾਬਰਾਨਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇਸ ਬਾਬਰਤਾ, ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸਨੂੰ ਚੁਕਾਣੀ ਪਈ ਅਤੇ 1934-44 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕੀਤਾ ਉਸਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ ਤੋਂ ਉਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਉਭਰ ਸਕਿਆ ਹੈ।

नवभारत टाइम्स

"ਨਵੰਬਰ 84 ਹਤਿਆਕਾਂਡ ਚੱਕਰਵਿਯੂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਰਣਧਾਰ — ਰਾਓ"

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿੱਚ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਉਸ ਵਕਤ ਕੋਈ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਸਨ, ਜੋ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਨ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟ ਜਾਂ ਨਾਕਾਮ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਅਨਾਉਂਸਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫੈਲੀ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਬੁਲਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਓ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬਕਾ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਪਦ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੇ? ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਵਿਯੂ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

'31 ਅਕਤੂਬਰ' 1984 ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੇ ਉਸ ਵਕਤ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਪੱਦ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਨੇਤਾ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਈ ਨੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਓ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੁੱਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਓ ਨੂੰ '31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਦੀ ਸ਼ਾਮ 6 ਵਜੇ' ਇਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸੰਸਦੀ ਮੈਂਬਰ ਵਲੋਂ ਫੋਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਖਬਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਓ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਹਨ।

31 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਓ ਨੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੰਗੇ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਸੀ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ।

1 ਨਵੰਬਰ 1984 ਸ਼ਾਮ 5 ਵਜੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੀਨੀਅਰ ਸਾਂਸਦ ਵਲੋਂ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਿਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ।

1 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਸੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਫੌਰਨ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੱਸੀ। ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੈਨਾ ਬੁਲਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਰਵਿਓ ਲਗਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਦੋ ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਦੇ ਬਾਦ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਾਂਸਦਾਂ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੂੰ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਲੇਕਿਨ ਕੋਈ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ ਗਈ। ਜਿਸਦਾ ਰਿਜ਼ਲਟ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟ੍ਰੇਨ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਖਿੱਚ-ਖਿੱਚ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਜਾਂ ਰੇਲਵੇ-ਲਾਈਨਾਂ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦੋ ਨਵੰਬਰ 1984, ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਂਸਦਾਂ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ (ਲਗਾਤਾਰ) ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿਮਾ ਰਾਓ ਨੇ ਨਵੰਬਰ '84' ਵਿੱਚ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ-ਖ਼ੁਨੀਕਾਂਡ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ?

ਕੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਓ ਨਵੰਬਰ 1984 ਹਤਿਆਕਾਂਡ ਚੱਕਰਵਿਯੂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਰਣਧਾਰ ਸੀ?

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹਤਿਆਵਾਂ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਇਹ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਇੱਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਦੱਖਣ ਦਾ ਮੁਨੀਰਕਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੱਛਮ ਦੀ ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ ਜਾਂ ਪੂਰਬ ਦੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ, ਉਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ। ਇਸੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੁੱਝ ਤਾਕਤਵਰ ਸੰਗਠਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਤੈਨਾਤ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਕਿਸੀ ਖੋਜਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਸਹੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਇੱਕਾ ਸ਼ਾਸਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਰੀਕਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਟਾ ਪਾਊਡਰ ਸੁਟਣਾ, ਗਲ ਵਿੱਚ ਟਾਇਰ ਪਾਉਣਾ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ, ਡੀਜ਼ਲ, ਪੈਟਰੋਲ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਸਰਵਜਨਿਕ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਸਾੜਿਆ, ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ, ਘਰਾਂ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ ਤੇ ਜਲਾਣਾ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਣਾ, ਜਿਵੇਂ :-

(1) ਸਿੱਖ ਮਠਿਆਈ ਵੰਡ ਰਹੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਦੀਵੇ ਜਲਾ ਰਹੇ ਸੀ।

(2) ਦੂਜੀ ਅਫਵਾਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆਈਆਂ ਹਨ।

वीर अर्जुन

प्रताप समूह का प्रकाशन

कुर्ब ३, अंक १६१ मुख्या ११ अगस्त १९८९, मुख्य : ५० पेजे

बब्बर दिल्ली पुलिस की नजर में आतंकवादी?

मई दिनांक १५ का आदेश।
राजधानी में आतंकवाद विरोध में
जमाई आतंकवादी विरोधी बल
सामर्थ्यवश आतंकवादी घटना को
प्रदोषना करने हुए विभिन्न भाषा
में आतंकवादियों को विषय में
विचारण किया गया है।

विषय आधिकारिकताओं को विचार करने पर
आपका * कलम पाठ है, उनको सुनिश्चित करें,
सबसेनाम विधि विचार विचारों को सब सफल
को है तथा उन्हें विधि सुनिश्चित उन्हें, उनको
विधि धारित करने आधिकारिक है।

समय की ओर गये मित्रों के विचारों से
विचलित हुए, आज हीका मित्रों का
अन्धकार मुझे अन्धकार से मुक्त करने
करके का ही मित्र है। मित्रों के बीच अन्धकार
का काल है, मेरी चूक है। मेरी चूक है
मेरी चूक है। मेरी चूक है। मेरी चूक है।

[illegible]

इस प्रयोग में एक एक संवादकर्ता ने
अतीविक्रम आधुनिक की ही बातें किए हैं और
उन अत्यन्तही सही बातों को अपने अत्यन्त ही
हिंस्र और बेतुके के लिए एक प्रयोग के लिए
सही सही करी और इस बात में कुछ भी
असंगत नहीं है, वे अत्यन्त ही सही हैं।

1997 103 103 103 103 103

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

महाराष्ट्र की यह विजय मित्रों के साथ ही
होना चाहिए। अतः हमें अपने साथ ही
अपने ही लोगों के साथ ही

[illegible]

उत्पादों, सेवाओं और विचारों के लिए।

आपका ये मन का आशीर्वाद माताएं ही दे
लीं। मगर मैं वैसा नहीं रह सकी। जिसकी जगह
एक और नई लड़की में उभर आई। नया रूप तो
मूल्य न्यायवादी व सामाजिक न्यायी की
वस्तु बन गई थी।

उपरोक्त कहना है कि वे देश की सुरक्षा
समाजवाद को लिए समर्पित हैं जिसकी लिए
वेनेजुएला की भी शक्ति को वे सुरक्षा की
लिए हैं।

ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜੀ

1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 26

[illegible]

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (एन.एस.डी.) के कार्यकर्ताओं को और वे स्वयंसेवक बनने के लिए प्रोत्साहित की जा रही है। राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (एन.एस.डी.) के कार्यकर्ताओं को और वे स्वयंसेवक बनने के लिए प्रोत्साहित की जा रही है।

- (੩) ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗੱਡੀਆਂ ਤੇ ਬਹਿਕੇ ਲਾਊਡਸਪੀਕਰ ਤੇ ਐਸੀਆਂ ਟ੍ਰੇਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਹੋਣ ਦੀ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮੁਰਤੀ ਤੇ ਜਮਾਂ ਉਗਰ ਭੀੜ ਵਲੋਂ ਲਗਾਏ ਗਏ ‘ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ’ ਵਰਗੇ ਉਤੇਜਿਤ ਨਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕੀਤਾ।

ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਨਪੜ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਜਾਂ ਲੋਕਲ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਦਸੇਗਾ, ਤਾਂ ਤੱਕ ਉਹ ਭਲਾ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਦੁਕਾਨ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਦੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਜਾਣੇ-ਪਹਿਚਾਨੇ ਇੱਕਾ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਗੁੱਜਰ, ਜਾਟ, ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਇੱਕਾ ਸਮਰਥਕ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆਰੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਜਾਣ ਲਈ ਡੀ. ਟੀ. ਸੀ. ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ‘ਡੀ. ਟੀ. ਸੀ.’ ਨੇ ਕਿਉਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬੱਸਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ?

ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਰਾਜਨੇਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਯੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਕੀ ਰਖੈਲ ਹੈ।” ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾ, ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਨਵੰਬਰ ‘੪੪’ ਵਿੱਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿ-ਸੈਕਟਰੀ ਐਮ. ਐਮ. ਕੇ. ਵਲੀ ਜੋ ੩ ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ ੩ ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਸੈਕਟਰੀ ਸਨ, ਕੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ?

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਤ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਕੀ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੰਗਾ ਕਰਵਾਣ ਦੇ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇਨਾਮ ਸੀ? ਨਵੰਬਰ ‘੪੪’ ਵਿੱਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਸ੍ਰੀ ਪੀ. ਜੀ. ਗਵੱਈ, ਜੋ ਇਸ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੋ ਨਵੰਬਰ ਸੁਕਰਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਪੀ. ਜੀ. ਗਵੱਈ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਜਾ ਚਕੇ ਸਨ।

THE HINDUSTAN TIMES

Riot widows hold rally

Hindustan Times Correspondent

NEW DELHI, Oct. 12—Over 200 women who were widowed in the 1984 riots held a rally in the Connaught Place area today to demand compensation for the 100,000 children of five lakh women who were widowed in the riots. They said if their demands were not met by Oct. 31 they would be organising a march back to Punjab.

A spokesman of the All India Sikh Conference said the widows had been agitated for almost three years for their legitimate demands and the government had remained apathetic. Between March and May this year, the AISC organised a series of peace marches to press the demands of riot widows but every such occasion was made so that the widows were made to feel that their demands were not being met.

"ਇਹ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ"

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਉਤਰਦੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਕੀ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਹੋ ਗਈ, ਔਰ ਆਪ ਅਬ ਯਹਾਂ ਕਿਆ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਜਾਓ ਅਪਣੇ-ਅਪਣੇ ਰਾਜਾਂ ਮੈਂ ਜਾਕਰ ਸ਼ੋਕ ਮਨਾਓ।"

ਫਿਰ ਇਸੀ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ-ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵੋਟ ਕਲੱਬ ਤੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਰੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਠੀਕ ਦਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ, "ਜਬ ਭੀ ਕੋਈ ਬੜਾ ਪੇੜ ਗਿਰਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹਿਲਤੀ ਹੀ ਹੈ।" ਨਾਲ ਹੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਅਗਰ ਹਮਨੇ ਦੰਗੇ ਕੀ ਜਾਂਚ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਗਾ।"

ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਵਿਧੂ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ, ਜਗਦੀਸ਼ ਟਾਈਟਲਰ, ਭਜਨ ਲਾਲ, ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ, ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਵਰਗੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਪਹਿਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਭਜਨਲਾਲ ਨੇ ਹਰਿਆਣਾ ਤੋਂ ਰੋਡਵੇਜ਼ ਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ, ਟਰੱਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰੀਏ, ਭਾਲੇ, ਆਰਮੀ ਦਾ ਚਿੱਟਾ ਪਾਊਡਰ ਅੱਗ ਲਗਾਣ ਲਈ, ਪੈਟਰੋਲ, ਤੇਲ, ਟਾਇਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਕੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਯੂ. ਪੀ. ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ, ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਬੁੱਗੀ ਬਸਤੀਆਂ, ਪੁਨਰਵਾਸ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਟੈਂਪੂ, ਟਰੱਕਾਂ ਤੇ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ, ਜਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਵਾਇਆ।

ਇਹ ਸਭ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮਿੱਥੀ ਹੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਲਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਥਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਲਾਈਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛੁੱਪ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣ ਦੇ ਆਰਡਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਜਬਾਨੀ ਆਰਡਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿ 'ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਖੋ ਔਰ ਲੋਗੋਂ ਕੀ ਭੀੜ ਪਰ ਬਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕਰੋ'।

ਖੁਦ ਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਖੁਦ ਹੀ ਦੰਗੇ ਰੋਕ ਕੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੜੇ ਬਹਾਦਰ ਬਣ ਲੱਗੇ।

"ਦੇਖੋ ਸਾਹਬ—

ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਕੀ ਮੌਤ ਕੇ ਬਾਦ ਦੇਸ਼ ਟੁਟਨੇ ਵਾਲਾ ਥਾ, ਹਮ ਬਹਾਦਰੋਂ ਨੇ ਦੰਗੇ ਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਔਰ ਦੇਸ਼ ਕੋ ਟੁਟਨੇ ਸੇ ਬਚਾ ਲਿਆ।"

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਵਕਤ ਸਾਹਸ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ, ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਬਰਦਸਤ ਹਿੰਸਾਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੁਆਂਢੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹੁੰਦਾ।

ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਖਿਚੜੀਪੁਰ ਦੀ ਇੱਕ ਗਲੀ ਦੇ ਮੋੜ ਤੇ ਖੜੀ ਹਮਲਾਵਰੀ ਭੀੜ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲਾਪਤਾ ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜ਼ਾਦਪੁਰ, ਜੀ. ਟੀ. ਕਰਨਾਲ ਰੋਡ, ਮੁਨੀਰਕਾ ਪਿੰਡ, ਅਤੇ ਮੁਨੀਰਕਾ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਨ ਦੇਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ।

ਮਯੂਰ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੀਹ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਂਡ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੂਰੇ ਮੁਹੱਲੇ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਬਣਾਈਆਂ।

ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸੂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 70 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਸੁਰਨ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਇੱਕ ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ ਪੰਜ ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਕਈ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ। ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਣ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 30 ਮਦਦ ਕੈਂਪ ਸੀ (ਕੈਂਪ-ਦੰਗਾ-ਪੀੜਤ) ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :-

- 1 ਮਾਡਲ ਸਕੂਲ ਨੰ : 1 ਅਤੇ 2 ਲੁਡਲੋ ਕੈਸਲ, ਅਲੀਪੁਰ ਰੋਡ।
- 2 ਰਾਜਕੀਯ ਉੱਚਤਰ ਮਾਧਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲਯ (ਸ਼ਾਮਲਾਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ) ਸ਼ਾਹਦਰਾ।
- 3 ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਾ ਫਰਸ਼ ਬਾਜ਼ਾਰ।
- 4 ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਾ ਗਾਂਧੀ ਨਗਰ।
- 5 ਰਾਜਕੀਯ ਉੱਚਤਰ ਵਿਦਿਆਲਯ, ਰਾਧੂ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ, ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਾ, ਸ਼ੱਕਰਪੁਰ।
- 6 ਭਾਈ ਮੋਤਾ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲ ‘ਏ’ ਬਲਾਕ, ਜਨਕਪੁਰੀ
- 7 ਰਾਜਕੀਯ ਉੱਚਤਰ ਮਾਧਮਿਕ ਵਿਦਿਆਲਯ, ਸ਼ੁਕੂਰਪੁਰ, ਰਾਣੀ ਬਾਗ

THE HINDUSTAN TIMES

Riot-hit kids' memo to President

Evening News Correspondent

NEW DELHI, Nov. 10. The November 10th riot affected dozens of children, aged between 4 and 12 years, scattered from their homes near to Rashtrapati Bhavan yesterday, but were missing in the Red Cross here.

A department of the children was forwarded to the Rashtrapati Bhavan where they presented a memorandum demanding demand of the Rajya Sabha Government for providing special national service, with financial consequences in kind, to the children.

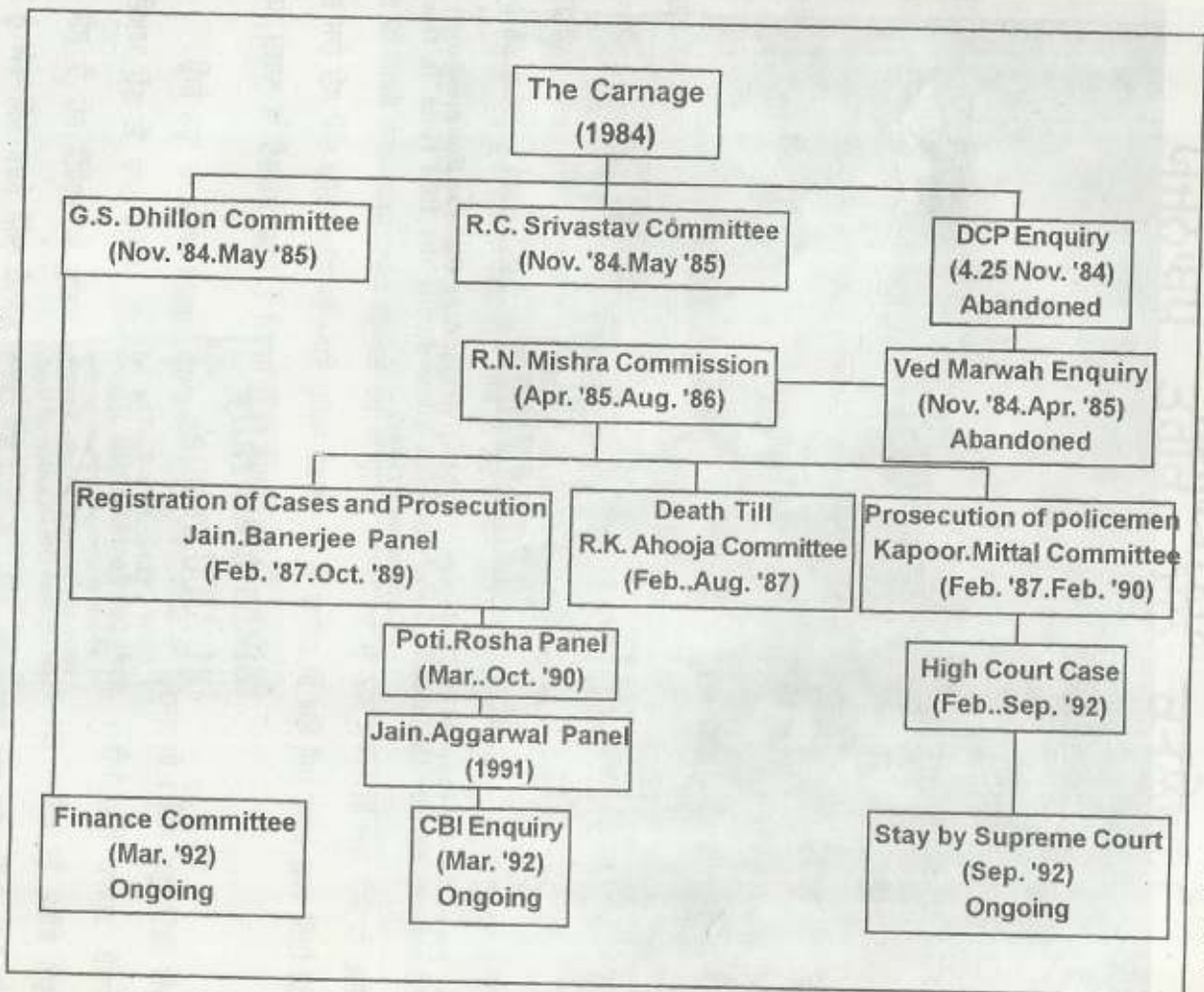
The children's march was organised by the All India Child Conference for the study, preservation of all those involved in the riots and accused the Government of not taking necessary steps.

- 8 ਰਾਜਕੀਯ ਉੱਚਤਰ ਮਾਧਮਿਕ ਕੰਨਿਆ ਵਿਦਿਆਲਯ, ਸ਼ਕੂਰਪੁਰ
- 9 ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਾ, ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ
- 10 ਪੁਲਿਸ ਥਾਣਾ, ਸਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ
- 11 ਬਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰਾ
- 12 ਨਾਨਕਸਰ ਆਸ਼ਰਮ
- 13 ਦੁਰਗਾਪੁਰੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ
- 14 ਜਯੋਤੀ ਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ
- 15 ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਮਹਿਰੋਲੀ
- 16 ਤੇਲੀਵਾੜਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ
- 17 ਹਰੀਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ
- 18 ਫਤਿਹ ਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ
- 19 ਏਅਰਫੋਰਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਸੁਬਰੋਤੋ ਪਾਰਕ
- 20 ਸਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਦਿੱਲੀ ਕੈਂਟ
- 21 ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਜੰਗਪੁਰਾ ਐਕਸਟੇਂਸ਼ਨ
- 22 ਪੰਚਸ਼ੀਲ ਪਾਰਕ ਗੁਰਦਵਾਰਾ
- 23 ਪਿਸ਼ੋਰੀ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਤਿਲਕਨਗਰ
- 24 ਪਾਂਡਵ ਨਗਰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ
- 25 ਐਪਨ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ ਕੈਂਪ
- 26 ਵਿਨੋਦ ਨਗਰ ਇਲਾਕਾ, ਪਟਪੜਗੰਜ
- 27 ਹੰਸਰਾਜ ਮਾਡਲ ਸਕੂਲ ਕੈਂਪ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਗਰ
- 28 ਕਲਿਆਣਪੁਰੀ 13 ਬਲਾਕ
- 29 ਸੰਭੁਦਿਆਲ ਕਾਲਜ, ਗਾਜ਼ੀਆਬਾਦ
- 30 ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ, ਗੁੜਗਾਂਵਾਂ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਦਦਗਾਰ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਲਖ ਪੀੜਤ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਸ਼ਰਨ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 5000 ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋਈ ਸੀ । ਸਰਕਾਰੀ ਆਂਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2733 ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਪਤਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਮਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ।

ਨਵੰਬਰ '84' ਹਤਿਆਕਾਂਡ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਣੀਆਂ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :-

ਹਰ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਬਾਦ ਦੂਜੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ, ਲੈਕਿਨ—।

ਸਿੱਖਸਾਰ

STATESMAN

Activists of the All-India Sikh Conference (Babbar) demanding that the Congress oust those responsible for the bloodshed of innocent Sikhs during the 1984 riots, in the Capital on Friday.

Sikhs plan rally at AICC venue

NEW DELHI, June 8.—The All India Sikh Conference has decided to stage a demonstration at the venue of the AICC session to protest against the inclusion of leaders who have criminal cases against them from participating in the session.

The AISC general secretary Gurcharan Singh Babbar said that his organisation would appeal to the session to remove Mr H. K. L. Bhagat from the chairmanship of the reception committee of the AICC session.

'ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਤਲੇਆਮ'

ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਕਤਲ ਕਦੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਲੋਕ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਦੀ ਭਾਲੇ, ਬਗ਼ੀਚਿਆਂ ਨਾਲ ਕਦੀ ਤੀਰ ਕਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਦਲਿਆ, ਲੋਕ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਕੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਜਾਂ ਬੰਬ ਚਲਾਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਪਰੇ ਵੀ ਕਤਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੋਲੀ ਮਾਰਕੇ ਜਾਂ ਬੰਬ ਸ਼ੁੱਟ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਨਵੰਬਰ '84' ਦੇ ਵਕਤ ਜਦੋਂ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਸੀ। ਇਹ ਕਤਲ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਹੋਏ ਉੱਥੇ-ਉੱਥੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਈ) ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਤਲੇਆਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਕਤ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ, ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹੀ ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਬੇਕਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇੱਕ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਤਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਸੀ, ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਲਾਨ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਚੰਗੀ ਕੰਪਨੀ (ਪਾਰਟੀ) ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਖਾਮੋਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਪੁਲਿਸ ਹਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਪਣੇ ਪੁਲਿਸ ਹੈਡਕਵਾਟਰਾਂ ਤੋਂ ਗਾਇਬ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਬੁਲਾਣ ਜਾਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰਨ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਉੱਤਰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ।

ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੇਕਾਰੇ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੇਸ ਰਜਿਸਟਰਡ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੇਕਾਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੇਸ ਰਜਿਸਟਰਡ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਪੈਟਰੋਲ ਪਾ ਕੇ, ਤੇਲ ਪਾਕੇ, ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਟਾਇਰ ਪਾਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਠੀਕ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੇਕਾਰੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਅਗਨ-ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਠੀਕ ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੇਕਾਰੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੇਕਾਰੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

Mr. Chandershaker with Mr. G S Babbar

ਦਿੱਲੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਲੁੱਟਪਾਟ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪਾਊਡਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਾਊਡਰ, ਇੱਕ ਖਾਸ ਕੈਮੀਕਲ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਜੰਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਿਲਟਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੇਕਾਰੋ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ।

ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਨੂੰ 24 ਘੰਟੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਰੱਖਕੇ ਅਤੇ ਉਸਤੇ ਨਾਰੇ ਲਗਾਂਦੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਣਾ ਕਿ “ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ”, “ਖੂਨ ਕਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ”, ਇਹ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੀ ਕਿ ਖੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਵੋ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਹੀ ਟਾਈਮ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੁੱਕ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸ੍ਰੀ ਪੀ. ਵੀ. ਨਰਸਿਮ੍ਹਾ ਰਾਓ ਦਾ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਪੈਸ਼ਲ ਬੁਲੇਟਿਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ‘ਭਾਈ ਅਬ ਤੋ ਬਸ ਕਰੋ, ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ’। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਅਸੀਂ ਜਿੰਨਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਬੱਸ ਕਰੋ। ਇਹ ‘ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਇਸ਼ਾਰਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ, ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।

ਉਸ ਵਕਤ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਥਿਆਰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਲਏ ਗਏ। ਇੰਝ ਦਿੱਲੀ, ਕਾਨਪੁਰ, ਬੇਕਾਰੋ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਰੁਕਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇੱਕੋ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ, ਕਾਨਪੁਰ ਤੇ ਬੇਕਾਰੋ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਵਲੋਂ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਭਾਈ-ਭਾਈ, ਗਲੀ-ਗਲੀ ਮਹੱਲੇ-ਮਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਨਾਰੇ ਲਗਵਾਏ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਸਮਝਣ ਕਾਂਗਰਸ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ-ਭਾਈ-ਭਾਈ ਦੇ ਨਾਰੇ ਲਗਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲੇਆਮ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੇ ਵਕਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਤਾਂ ਸਹੀ ਮਾਇਨੇ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ 1984 ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ, ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਵਲੋਂ ਇੱਕ ਕੌਮ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਾਨ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਮਿੱਥੀ ਹੋਈ ਸਾਜਿਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਪੁੱਟ ਕੇ ਸੁੱਟਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸੀ।

THE HINDU

LONG WAY TO AMRITSAR: Victims of the 1984 riots beginning their march to Punjab from Delhi to protest.

Riot victims marching to Punjab

From Our Staff Reporter

NEW DELHI, March 21

Having lost all hope in the authorities here, four groups of 10-15 riot victims, residing in houses in north Delhi today packed their belongings, loaded their homes and left for Punjab on foot.

It was a sight to the Grand Trunk Road near the evening with hundreds of men and women, old and young, shouting "Save Sonamati, Save Sir Jagan" while walking towards the main road. They moved on, determined to get their grievances redressed by the Punjab Government.

"The Delhi Administration has failed us. The authorities here are not interested in giving us our money," they complained.

All these protests were initiated by their leaders, Mr. Anil Singh and Mr. Gharwan Singh, leader. And they reiterated with the plea is to reach Amritsar with no loss of life by strict inspection of the number of lives taken and submit a memorandum to the Government. Committee have urged them to leave the Government to resolve matters.

The 1984 riot victims who were staying in Tihar Vihar camps were shifted to Refugee in Amritsar last year as part of Delhi Administration's rehabilitation scheme. The administration also sanctioned Rs. 20,000 to each family for rebuilding their homes on a sixty-four plot, but it failed to give them the loan.

Appalling: The living conditions are almost appalling. With no roofs above their heads, exposed structures, no heat, no light of electricity, weather is not good. Diseases are rampant, and the residents also claimed that streets are dirty.

ਸਬੂਤ ਮਿਟਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੈਂ

ਵੇਦਾਂ, ਪੁਰਾਨਾਂ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰ ਯੁਗਾਂ ਦਾ ਵੇਦ, ਪੁਰਾਨ, ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਾਖਸ਼ੀ ਹਨ ਕਿ ਸੱਤ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਉਮਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਤਰੇਤੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਉਮਰ ਲਗਭਗ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲ ਲੰਬੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦਵਾਪਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਗਭਗ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲ ਆਦਮੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਤੂ ਕਲਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਉਮਰ ਘਟਦੇ-ਘਟਦੇ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ 50 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ 100 ਸਾਲ ਦਾ ਸੁਨਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਘਟ ਲੋਕ 80 ਤੇ 90 ਸਾਲ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲਗਭਗ ਇਹ ਸਰਵੇਖਣ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਮਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਤੇ ਇੰਝ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਜਦ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਗ਼ਮ, ਵਿਛੋੜਾ, ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ, ਜ਼ਖਮ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਬੋਝ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਜਿੰਦਾ ਲਾਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਗਭਗ 1900 ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌਖਟਾਂ ਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਸਤਕ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ਼ਮ, ਦੁਖ, ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਕਦੀ ਨਾ ਸਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਅੱਥਰੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵਹਿੰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬਹਾਦਰ ਆਦਮੀ ਵੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗ਼ਮ ਨਾਲ ਨਿਛਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਜ਼ੁਕ ਤੇ ਰਹਿਮ ਦਿੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਐਸੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ, ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਲਗਭਗ 117 ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਬਿਮਾਰੀ, ਗਰੀਬੀ, ਗ਼ਮ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਨਾਲ ਮਰ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਐਸੀ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਕਲਮਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੁੱਝ ਗੱਲਾਂ ਕਲਮਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇੱਕ-ਇੱਕ ਅੱਥਰੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਘਬਰਾਕੇ ਲਗਭਗ 55 ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੇ ਆਤਮਦਾਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਕਈ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ, '84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਲਗਾ ਰਖੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਬਾਕੀ ਹਨ, ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਰੀਬੀ, ਗ਼ਮ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਸ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਜੇਕਰ ਹੋਰ ਬੀਤ ਗਏ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਪਰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਦੀ ਉਮਰ 50 ਦੀ ਔਸਤ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਤੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਰੇ ਸਬੂਤ ਮਿਟ ਜਾਣਗੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਗਵਾਹੀ ਲਈ ਬਚਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗ਼ਮ, ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਭਰ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਉਹ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਜੁਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

Nov. 84 victims demonstrating outside Parliament house.

"ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ"

ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਰਕਾਰ ਕਤਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਵੀ ਕਾਤਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਬੇਕਸੂਰ ਕਤਲ ਵੀ ਨਾ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਤਲ ਸਮਝ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਚੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਦ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਕਸੂਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ 3 ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਫਾਂਸੀ ਤੇ ਚੜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੱਤਿਆਰੇ ਕਈ ਸਾਲ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਬੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਲਈ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕਈ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬੈਠੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਅਵਕਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜੱਜ ਆਈ. ਏ. ਐਸ. ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਜਸਟਿਸ ਰੰਗਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰੰਗਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੰਗਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਵੱਡੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਦਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਸਟਿਸ ਰੰਗਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਤੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪੁਛਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਲੇਕਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਰੰਗਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਰਿਟਾਇਰਡ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਟਾਇਰਡ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਇਸੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਜਸਟਿਸ ਰੰਗਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮਿਸ਼ਰਾ

INDIAN EXPRESS

AISC-B calls for removal of Congmen involved in riot

All India Sikh Conference (B) demonstrators on Friday urging AICC to remove Congmen from leadership who were involved in '84 riot. Express photo

EXPRESS NEWS SERVICE

NEW DELHI — Members of the All India Sikh Conference (Babbar) on Friday demonstrated near the venue of the AICC meeting, demanding the immediate removal of three senior city Congress leaders for their alleged role in the anti-Sikh riots of November, 1984 in the Capital.

The protesters, who set out from Gurdwara Bangla Sahib in

the direction of Talkatora Stadium, were stopped by police near Pandit Pann Marg.

AISC (B) general secretary Gurcharan Singh Babbar claimed that police had earlier detained several other protesters at Janakpuri and Tilak Nagar police stations when these people tried to head for Gurdwara Bangla Sahib.

After they were prevented from moving towards Talkatora Stadium, the protesters decided

to squat on the road.

Leaders then took turn to recite what became an impromptu rally. Babbar claimed that their posters were forcibly taken away by police.

AISC (B) chairman Harjit Singh later condemned the police action. "All this has happened on the directives of the Congress leadership, making a mockery of democracy," he alleged.

ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਉਹ ਇੱਕਲੇ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਧਵਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਜਾਂ ਫਿਰ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੀੜਤ ਕੀ ਹਲਫ਼ੀਆ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਦੇਸ਼ ਲਗਾਂਦਾ ਹੈ? ਕਿਸਨੂੰ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਦੀਆਂ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਐਸੇ ਐਫੀਡੈਵਿਟ ਦਾਖਲ ਕੀਤੇ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ ਬਹੁਤ ਅੱਛੇ ਇਨਸਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਵਗੈਰਾ-ਵਗੈਰਾ। ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਐਸੇ ਐਫੀਡੈਵਿਟ ਕਿਉਂ ਦਾਖਲ ਹੋਏ? ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਐਫੀਡੈਵਿਟ ਦਾਖਲ ਹੋਏ? ਕੀ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹਨ? ਕੀ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ?

ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੇ ਅੰਦਰ ਖਾਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਨਵੰਬਰ '1984' ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਲੁੱਟਪਾਟ, ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਆਰੋਪ ਲਗਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਹਲਫ਼ੀਆ ਬਿਆਨ ਵੀ ਦਾਖਲ ਕਰਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਤੇ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕੋਲ ਐਫੀਡੈਵਿਟ ਦਾਖਲ ਕਰਾਏ। ਬੜੇ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਜੱਜ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ (ਛੱਡਿਆ) ਜਾਵੇ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ 3 ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ '1984' ਵਿੱਚ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ 5 ਹਜ਼ਾਰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਆਂਕੜੇ ਦਿੱਤੇ। ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਮਾਰਿਆ ਗੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤਾਂ, ਕਿਸੀ ਨੇ ਤਾਂ ਮਾਰਿਆ ਸੀ, ਕੋਈ ਤਾਂ ਕਾਤਲ ਸੀ। ਇੰਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੱਤਿਆਰੇ ਪਾਰਿਸ਼ਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਹੋਣ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਏ ਸੀ? ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਲੋਕ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਹੀ ਸੀ। ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੰਗਾ-ਪੀੜਤਾਂ ਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਆ। ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਵੀ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਲਟਾ ਮਾਨਯੋਗ ਜੱਜ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸਦਾ ਹੱਥ ਸੀ?

(Left) The haunted house of Trilokpuri today. (Right) An old woman at the rally by riot victims outside the Supreme Court on Monday. Express photo by Ravi Kumar.

A decade after riots, Trilokpuri Block 32 today

EXPRESS NEWS SERVICE

NEW DELHI — There are few SAs families left in Trilokpuri today. Most survivors have gone and settled elsewhere, many in the riot zones, staying in Tilak Nagar, unable to return to a place and home which would bring back precious memories, some fear, but others, bemoaning of their kith and kin.

Block 32 in Trilokpuri was one of the worst affected areas during the anti-Sikh riots of November, 1984. Hundreds were killed by converging mobs or a three-day long orgy of violence which followed the assassination of Mrs Indira Gandhi. The survivors were surrounded, harried and put in every prison and the 12 per cent later while the police were asked to clear the area.

Kanwarjit Singh, now 30 years old, recalls how the police had come and taken every stick, stone and other weapons from the Sikhs, convincing them that there would be no trouble in the area. There had been some sniping earlier but once they did not shoot, the atmosphere changed. As he said, "Their weapons were taken from the Congress."

But a few days, people began

gathering in groups. And soon there was a mob surrounding the locality. The police broke open the lock on the Gandhi Jang and allowed the mob to enter themselves. The killings and looting were given a free run of the place. They were from house to

house and out to reach.

A Hindu friend asked Kanwarjit to hide in a loft and told the mob that he owned the house. Kanwarjit stayed in the narrow, cramped space for three days, till the Army took over from the police. The Sikhs were taken to a

bus station to build, many jobs or to move elsewhere, where others made it undergo a similar nightmare while waiting down. A few stayed back, trying to piece their lives together. Compensation was meagrely inadequate and could hardly make up for the loss of lives of working men and whatever destruction of property.

Charnjit Kaur, whose family was lucky to survive the carnage, recalls not receiving anything from the Government because none in the family has been able to file the application. It means they had forfeited their rights, money and even nothing to the family.

And another to define the riots that. "After 1984, we got darkness when it had been their thing. I have no family with anyone. I am a total, confused man. Ten years after the carnage, I haven't a place where I can't share."

Riot victims demand justice

Victims of 1984 riots assembled outside the Supreme Court on Monday and submitted a memorandum to the Chief Justice, M A M Islam, seeking immediate justice.

The demonstration was organised by the All India Sikh Conference (Banshi), AISC (B) general secretary Mr Gurbachan Singh Bhatia said in the

meets that delay in dispensing justice to riot victims has given the Sikh community an impression that they would never get justice as long as the Congress rules the roost.

He alleged that the Congress party has been subverting the Constitution and creating legal impediments in the way of prosecution of the guilty.

Some, dragging out the hapless women, clashing and hacking them and setting them afire. The houses were stripped of every

thing set up in flames from where they returned only after 45 days.

But they returned to houses completely destroyed. Rather

“ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਨਵੰਬਰ ‘84’ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ”

ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਈ ਵੱਡੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੇ ਕਈ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਨਵੰਬਰ ‘84’ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ। ਹੁਣ ਕਈ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ, ਜੇ ਹੋਣਾ ਸੀ ਉਹ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਜ਼ਾ ਦੇਗਾ ਤੇ ਨਿਆਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਵਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸਿੱਖ ਵਪਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਰਥਕ ਰਾਜਨੇਤਾ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ “ਆਪ ਹਮਾਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ ਔਰ ਨਵੰਬਰ ‘84’ ਕਤਲੇਆਮ ਕੇ ਮੁੱਦੇ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਕਰੋ। ਹਮ ਆਪਸੇ ਮਦਦ ਲੇਨੇ ਆਏ ਹੈਂ।” ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਸੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ “ਹਮੇਂ ਆਪਸੇ ਯਹੀ ਉਮੀਦ ਥੀ ਕਿ ਆਪ ਹਮੇਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ।”

ਇਸ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਅਬ ਆਪ ਯੇਹ ਬਤਾਓ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪ ਕੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਤਾ ਹੂੰ। ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਬੜੇ ਮਾਸੂਮ ਬਣਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ “ਬੱਬਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਨੇ ਨਵੰਬਰ ‘84’ ਕੇ ਮੁੱਦੇ ਪਰ ਬਹੁਤ ਕਾਮ ਕੀਆ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਕਾਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਪਨੇ ਤੇ ਅਪਨੇ ਜੀਵਨ ਕੇ ਬੇਹਦ ਕੀਮਤੀ ਸਾਲ ਲਗਾਏ ਹੈਂ। ਪੁੰਤੂ ਅਬ ਇਸ ਦੁਖਦ ਪਹਿਲੂ ਕੇ ਬੀਤੇ ਕਈ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹੈਂ ਔਰ ਅੱਬ ਆਪ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਕੇ ਭੁੱਲ ਜਾਈਏ। ਜਿਸਸੇ ਦੇਸ਼ ਕਾ ਮਾਹੌਲ ਅਛਾ ਬਨੇਗਾ।

THE HINDUSTAN TIMES

Rally for
fair deal to
riot victims

Hindustan Times Correspondent

NEW DELHI, March 27 — Hundreds of members of the All India Sikh Conference (Babbar) courted arrest this afternoon at the Boat Club to protest against the negligence meted out to families of the 1984 October riot.

The demonstrators, including women and children, were bundled off in three DTC buses by the police and taken to Tilak Marg police station. Women, including some widows of the riot victims, and children were chanting anti-Government slogans and demanding immediate removal of Mr H. K. L. Bhagat, Mr Sajjan Kumar and Mr Jagdish Tytler.

Earlier, Delhi Pradesh BJP leader Madan Lal Khurana, Mr Harbans Singh, president of AICC (I), Mr Jawahar Singh, Giani Harjit Singh and Mr Gurcharan Singh Babbar addressed the demonstrators and assured their support. Resolutions demanding early settlements of the victim families who are presently in Tilak Vihar, free boarding arrangements for these families, free flats for widows and old na-

People affected by the 1984 riots holding a rally at the Boat Club in New Delhi on Monday. — HT photo by Jeetendra Sharma

ਯੇਹ ਕਾਮ ਆਪ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕਰ ਸਕਤੇ ਹੈਂ ।" ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀਆਂ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਗਲ ਪੂਰੀ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿਓਗੇ । ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸ ਪਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ "ਬਿਨਾਂ ਆਪਕਾ ਵਰਮਾਨ ਸੁਨੇ ਹਮ ਯਹਾਂ ਸੇ ਕੈਸੇ ਜਾ ਸਕਤੇ ਹੈਂ ।" ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਠੀਕ ਹੈ, "ਹਮ ਨਵੰਬਰ '੪' ਕੋ ਭੁੱਲ ਜਾਤੇ ਹੈਂ" ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉੱਛਲ ਪਏ । ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਭਾਈ ਮੇਰੀ ਬਾਤ ਤੇ ਪੂਰੀ ਸੁਣੋ' ਤਾਂ ਉਹ ਇਕਦਮ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ 'ਬਾਕੀ ਸਭ ਬਾਤੋਂ ਆਪਕੀ ਮਾਨ ਲੀ ਜਾਏਗੀ ।'

'ਮਿਸਟਰ ਬੱਬਰ ਆਪ ਸਿਰਫ਼ 'ਨਵੰਬਰ '੪' ਕਤਲੇਆਮ ਕੋ ਭੁੱਲ ਜਾਨੇ ਕੀ ਬਾਤ ਪਰ ਆਪ ਹਮਾਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ ।' ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬਾਕੀ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਸੁਣ ਲਓ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਔਛਾ ਠੀਕ ਹੈ ਆਪ ਕਹੋ ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ "ਹਮ ਤੇ ਨਵੰਬਰ '੪' ਕੋ ਭੁੱਲ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ਪਰ ਆਪ ਭੀ ਤੇ ਭੁੱਲੋ ।" ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਹਾਂ-ਹਾਂ ਹਮ ਭੀ ਭੁੱਲ ਜਾਤੇ ਹੈਂ ।" ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਠੀਕ ਹੈ, ਆਪ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੋ ਭੁੱਲ ਜਾਈਏ, ਆਪ ਅਕਬਰ ਰੋਡ ਪਰ, ਜਹਾਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੀ ਹੱਤਿਆ ਹੁਈ ਥੀ, ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਕੋ ਭੁੱਲ ਜਾਈਏ, ਆਪ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕੋ ਹਤਿਆਰੋਂ ਕੋ ਭੁੱਲ ਜਾਈਏ, ਜੇਲੋਂ ਮੇਂ ਬੰਦ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕੋ ਹਤਿਆਰੋਂ ਕੋ ਛੋੜ ਦੇ, ਆਪ ਰਾਮ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਔਰ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਕੋ ਮੁੱਦੇ ਕੋ ਭੁੱਲ ਜਾਈਏ ।'

ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਬੋਲੇ ਕਿ "ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਾ ।" ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਆਪ ਮੁਝੇ ਕਹਿਤੇ ਹੋ ਕਿ 'ਨਵੰਬਰ '੪' ਕੋ ਕਿਤਨੇ ਸਾਲ ਬੀਤ ਚੁਕੇ ਹੈਂ ਔਰ ਯੇ ਮੁੱਦਾ ਪੁਰਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਰਾਮ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਔਰ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਕਾ ਮੁੱਦਾ ਤੇ 1947 ਸੇ ਹੈ ਔਰ ਆਪ 1947 ਕੋ ਮੁੱਦੇ ਕੋ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਤੇ ਤੇ ਹਮੇਂ ਆਪ ਕਹਿਤੇ ਹੋ ਕਿ ਨਵੰਬਰ '੪' ਕੋ ਭੁੱਲ ਜਾਓ । ਆਪ ਏਕ ਮੰਦਰ ਔਰ ਮਸਜਿਦ ਕੋ ਮਸਲੇ ਕੋ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਤੇ ਹੋ ਔਰ ਆਪ ਹਮੇਂ ਕਹਿਤੇ ਹੋ ਕਿ ਪਾਂਚ ਸੌ ਗੁਰਦਵਾਰੋਂ ਕੋ ਭੁੱਲ ਜਾਓ ।' ਮੇਰਾ ਇਹ ਉੱਤਰ ਸੁਣਦੇ ਹੀ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ 'ਨਹੀਂ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ ।'

Mr. V.P. Singh with G S Babbar

'ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਰਿਪੋਰਟ ਦੀ ਚੀਰਫ਼ਾੜ'

31 ਅਕਤੂਬਰ 1984, ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਬਾਦ ਤੋਂ 5 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਦੰਗੇ ਹੋਏ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ 17 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਪੀਪਲਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ ਫਾਰ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਟਿਕ ਰਾਈਟਸ (ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ.) ਅਤੇ ਪੀਪਲਸ ਯੂਨੀਅਨ ਫਾਰ ਸਿਵਲ ਲਿਬਰਟੀਜ਼ (ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ.) ਨੇ "ਦੋਸ਼ੀ ਕੌਣ"? ਨਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰਿਪੋਰਟ ਛਾਪੀ। ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਹ ਮਾਰਕਾਟ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਤਹੀਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵੀ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਟੀਜਨਸ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਸਿਟੀਜਨਸ ਫਾਰ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ, ਨਾਗਰਿਕ ਏਕਤਾ ਮੰਚ, ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਵਿਰੋਧੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਗੈਰਾ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਛਾਣਬੀਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੇ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਪਬਲਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਂਚ ਕਰਾਈ ਜਾਵੇ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਬਾਵ ਵਿੱਚ ਆਕੇ ਦਿੱਲੀ, ਕਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਬੇਕਾਨੇ ਦੇ ਮਾਰਕਾਟ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਇਆ। ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਾਏ ਗਏ ਜੱਜ ਰੰਗਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਜੋ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰਡ ਜੱਜ ਹਨ। ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ 23 ਫਰਵਰੀ 1987 ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਿਹੜਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਜਨਵਾਦੀ ਤਬਕਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਸਦੀ ਪਹਿਲ ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ. ਅਤੇ ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜਾਂਚ ਲਈ ਜਨਹਿੱਤ ਰਿੱਟ ਫਾਈਲ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਆਪ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗਰਮਾ ਗਰਮੀ ਵੱਧੀ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮੁਦਾਏ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਨੂੰ ਧਾਰਾ 3, ਕਮਿਸ਼ਨਜ਼ ਇਨਕਵਾਇਰੀ ਐਕਟ, 1952 ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਸਟਿਸ ਰੰਗਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮਰਹੂਮ ਨੇਤਾ ਸੰਤ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਾਨਪੁਰ

Nov. '84 widows storm Delhi High Court

From Our Staff Reporter

NEW DELHI, Nov. 15

Arrived was a call made by the 50 widows of 1984 anti-Sikh riots who got together today and had come to the Delhi High Court to press for immediate hearing of their petitions and bringing the accused to book.

The siege was broken late tonight when the Registrar of the High Court, Mr. M. A. Khan, appeared before the widows and agreed to take up their cases on Monday morning. In their petition, the widows have demanded that the enquiry committee report on the 1984 riots be made public, cases which have not been registered to be registered, and statements of widows whose names had been found to be recorded.

They have also called for constitution of a CBI enquiry to investigate why Satnam Raj — who had earlier accused the former Union Minister, Mr. H. D. Dholakia, of instigating the riots, which killed her husband during the riots, let her name be changed her statement.

The widows departed around 10.30 p.m., nearly 15 hours after they had left their homes in Thak Nagar and surrounding areas in West Delhi to raise their voice against the delay in action against those guilty of spearheading the 1984 riots following the assassination of the then Prime Minister, Indira Gandhi.

According to some of the widows, they left their homes around 5 a.m. To reach, they were stopped at Thak Nagar and Thak Vihar by the police. Satnam Raj, who was with us, left us when the police stopped us at Thak Nagar. They were again stopped at Indira Nagar on Parliament Street where they brought us traffic to a parking hall for a complaint book in the afternoon.

Meanwhile, others managed to reach the High Court and entered the building in small groups. They refused to cross the premises when the court closed for the day, but the police kept at the entrance, they sat in the charge of the court. They refused to leave, insisting that the

November 1984 anti-Sikh riots widows coming out of the Delhi High Court on Friday night after ending siege of the court premises to press for action against the guilty. — Pic. by Anil Pathak/ANI

Chief Justice give them a personal hearing and accept their petition directly. They insisted that their cases be registered against the police.

The Chief Justice, however, managed to give them the slip around 6.45 p.m. Two and a half hours later, a five-widow delegation led by Mr. Gurbaksh Singh Bahbar of the All India Sikh Men's Akali Dal (Bardai) was allowed to meet the Registrar and some senior police officers.

They were devoted inside the court at least half an hour during which time one of the widows had an epileptic fit and began crying and wailing, warning the killers and the police. She was pacified only when Mr. Bahbar appeared to place the proceedings of his meeting with Court officials before the widows for their approval.

Mr. Bahbar told the widows that the Registrar

was on behalf of the Chief Justice and agreed to take up the cases for hearing on Monday. Also, senior police officers had given an assurance that the widows would not be stopped from coming to the court following this assurance. The widows agreed to lift the siege and were escorted home in police vehicles.

See also Page 2

THE HINDU

ਅਤੇ ਬੇਕਾਰੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਂਚ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਚਾਂਸ ਤਹਿਸੀਲ ਨੂੰ ਵੀ, ਜੋ ਬੇਕਾਰੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗਠਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਕਦਮ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਅਣਸੁਣਿਆ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਗ ਇੱਕ ਜਨਵਾਦੀ ਮੰਗ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ—ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੁੱਕੀ ਗਈ ਸੀ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਮੰਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸੀ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਵੀ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਰਵਈਆ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਨਕਵਾਇਰੀ ਐਕਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਦਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ, ਮਾਲੇਗਾਂਵ (1967), ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ (1969), ਭਿਵੰਡੀ (1971), ਜਮਸ਼ੇਦਪੁਰ (1979) ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ (1984)। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮਿਸਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ਰਕ ਹਨ। ਪੁਰਾਨੇਸ਼ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਫ਼ੌਰਨ ਬਾਦ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਮਾਲੇਗਾਂਵ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ 6 ਮਹੀਨੇ ਲਗ ਗਏ—ਨਵੰਬਰ 1984 ਦੇ ਬਾਦ ਅਪ੍ਰੈਲ 1985 ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਣਵਾਈ 29 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋ ਪਾਈ। ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਦੇ ਬਾਦ ਕਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ਾਇਦ ਫਿਰ ਸੋ ਗਿਆ। ਦੂਜੀ ਸੁਣਵਾਈ 2 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਹੋਈ। 11 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਧਾਰਾ 5-ਏ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਨ-ਬੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਏਜੰਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। 5 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਜੰਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਰਿਪੋਰਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ, ਜੋ ਅਗਸਤ 1986 ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ 6 ਮਹੀਨੇ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਪਈ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਫ਼ਰਵਰੀ 1987 ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਗਈ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਸੀ—ਉਸਦਾ ਦਾਇਰਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼। ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੇ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁੱਖ ਸਵਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ “ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਜਾਂਚ—ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ।” ਇਸ ਵਾਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੀ “ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਏ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਸੰਗਠਿਤ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ।” ਇਸਦਾ ਸਾਫ਼ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਮਕਸਦ ਹੀ ਦੂਜਾ ਸੀ। (ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਾਨਪੁਰ, ਬੇਕਾਰੇ ਅਤੇ ਚਾਂਸ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਕੰਮ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ।) ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਅਜੀਬੋ ਗਰੀਬ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਹੱਥ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੀਜਾ ਇਹ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀਲ-ਚੁੱਜਤ ਤੇ ਦੇਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ایک اور تقریب کے دوران بھی یہی صورتحال دیکھی گئی۔ اس موقع پر بھی بڑی تعداد میں خواتین نے شرکت کی اور انہوں نے اپنے حق کی جدوجہد کرتے ہوئے بڑی شجاعت کا مظاہر کیا۔

سکولوں کی حالت

شہر کے مختلف حصوں میں واقع سکولوں کی حالت بھی اسی طرح کی تھی۔ ان سکولوں میں داخلہ لینے والے بچوں کی تعداد میں کمی دیکھی گئی۔ اس کی وجہ یہ تھی کہ ان سکولوں میں تعلیم کا معیار بہت کم تھا۔ ان سکولوں میں اساتذہ کرام کی تنخواہیں بھی بہت کم تھیں۔ ان سکولوں میں بچوں کو صرف پڑھنا سکھایا جاتا تھا، انہیں کوئی اور معلومات نہیں دی جاتی تھیں۔ ان سکولوں میں بچوں کو ان کی اپنی زبان سکھانے کی بجائے ان کی زبان کو دبانے کی کوشش کی جاتی تھی۔ ان سکولوں میں بچوں کو ان کی اپنی ثقافت اور روایات سے بھی غافل کیا جاتا تھا۔ ان سکولوں میں بچوں کو ان کی اپنی تاریخ سکھانے کی بجائے ان کی تاریخ کو دبانے کی کوشش کی جاتی تھی۔ ان سکولوں میں بچوں کو ان کی اپنی زبان سکھانے کی بجائے ان کی زبان کو دبانے کی کوشش کی جاتی تھی۔

ਸਭ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਾਖ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸੀ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਤ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ. ਅਤੇ ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ. ਨੇ ਲਗਾਏ ਸੀ। ਪਰ ਦੋਨਾਂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਗਰਿਕ ਏਕਤਾ ਮੰਚ ਨੂੰ ਵੀ, ਜਿਸਨੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੁਨਰਵਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਸੀਮਿਤ ਅਵਸਰ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਗੁਪਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਛਾਪਣ ਤੇ ਮਨਾਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸੀ. ਜੇ. ਸੀ. ਦੇ ਭਾਗ ਨਾ ਲੈਣ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਗੈਰ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰਾਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ ਕਿ ਸੀ. ਜੇ. ਸੀ. ਨੇ ਇੰਝ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ। ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਦੱਲ ਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਏਕਤਾ ਮੰਚ ਨੇ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚਾਰ ਐਸੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਆਖ਼ਿਰ ਤਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ।

ਜਾਂਚ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ 2005 ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਸਬੂਤ ਦੇ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ 128 ਚੁਣੇ ਗਏ। ਇਹ ਕਿੱਧਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚੋਣ ਕਿਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਈ ਐਸੇ ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਖ਼ਾਸਕਰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਲੈਕੇ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਪਣੀ ਦੇਸ਼ੀਸੀ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ 30 ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਾਂਚ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਸਿਨਾਖਤ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹੀ। ਸਵਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਛਾਣਬੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਦੂਜੇ, ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇਖਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਕੁੱਝ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਮੰਗਾਏ ਵੀ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਏ ਗਏ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਹਿੰਸੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ “ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ” ਜਾਂ “ਜਨਤਾ ਕੇ ਹਿਤ ਮੇਂ ਨਹੀਂ” ਕਹਿਕੇ ਨਾਮਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੀ. ਜੇ. ਸੀ. ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੰਗਾਈ ਭੀੜਾਂ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਵਾਲ ਚੁੱਕੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ’ ਕਹਿਕੇ ਨਾਮਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੋਈ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈਕੇ। ਕੁੱਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਕੁੱਝ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨੂੰ

ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਰਿਪੋਰਟ ਕੁਲ 11 ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ "ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ" ਯਾਨੀ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਕੈਟਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਨਮਾਨੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ ਬਲਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਨਕਵਾਇਰੀ ਐਕਟ ਦੀ ਦਫ਼ਾ 8 ਦੇ "ਕਾਰਵਾਈ ਕੇ ਨਿਯਮ" ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੋ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਜੁਲਾਈ 1985 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸੀ, ਖੰਡ 6 ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸਦੇ ਉਲੰਘਣ ਤੋਂ ਸੀ. ਜੇ. ਸੀ. ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਇਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ "ਗੁਪਤ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਪਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮਨਮਾਨੇ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਜਾਂਚ ਇੱਕ-ਤਰਫ਼ਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਲ 2905 ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 78 (2266) "ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟ" ਦੀ ਕੈਟਾਗਰੀ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੰਝ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਤਨੇ ਵਿਆਪਕ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਇੱਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ "ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟ" ਦੀ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਕੈਟਾਗਰੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ।

ਜਿੰਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਉਸਤੋਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਸੇ ਹੀ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਹੀ-ਸਹੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਿੰਝ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਰਿਪੋਰਟ

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਹਿੱਸਾ ਦੋ ਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਖਾਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟਾਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਹੈ, ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਬੇਕਾਰੋ ਅਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪਰਸਿਸਟ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਐਫ਼ੀਡੈਵਿਟਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਮੁਕਦਮਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਅਤੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਸੇਬੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਗਠਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਿਪੋਰਟ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਦਾ ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਜਿੱਥੇ ਜੋ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਖਾਸਕਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਗਲ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੋਹਰਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਐਸੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨਮੇਲ ਅਤੇ ਤਰਕਹੀਨ ਜਿਹੀ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਚਿੰਤਕਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਤੇ ਬੇਮਤਲਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਲੰਬੇ-ਚੌੜੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ

अखिल भारतीय मिला कांग्रेस की ओर से नई दिल्ली के बोट क्लब पर प्रदर्शन किया गया। इस अवसर पर महिलाओं ने गिरफ्तारियां भी दीं।

ਹਨ। ਅਚੰਭੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨਾਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਦਿਵਾਣ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਦਮ ਸਮਿੱਥ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪਿਆ ਕਿ “ਦੁਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣਾ ਇਨਸਾਨੀ ਪਰਿਵਿਰਤੀ ਹੈ।” ਐਸੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕਥਨ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਸੋਹਲਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਜੁਰਮ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਵਿਧਾਂਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਅਮਰੀਕੀ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੀਨੇਟ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ। ਕਿਧਰੇ ਕਾਰਲ-ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਠਾਕੁਰ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁਲਾਂ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਜਿੰਨਾਂ ਸਮਾਂ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੇ ਲਗਾਈ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸਨੂੰ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਐਫੀਡੇਵਿਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਲਗਾਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁੱਝ ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਨਿਕਲ ਆਂਦੀ।

ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਾਧਾਰਨ ਮੂਲ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਿਲ ਕੇ ਇੱਕ ਪਰਿਖੇਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪਰਿਖੇਤਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਡੀ. ਆਈ. ਜੀ. ਦੀ ਪੱਧਤੀ 1978 ਵਿੱਚ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 1969 ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਖੇਤਰ ਅਨਾਊਂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਾ ਕਿ 1986 ਵਿੱਚ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਦਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 25 ਲੱਖ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ 20 ਸ਼ਹਿਰ ਐਸੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਧੂ (ਦਰ) ਗਿਣਤੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨਗਰਾਂ (10 ਲੱਖ ਆਬਾਦੀ) ਵਿੱਚ ਵਾਧੂ ਦਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਸੱਤਵੀਂ ਪੰਜ-ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ 1985 ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਬਲਕਿ 1990 ਤੱਕ ਚੱਲੀ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦੰਗੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੰਗਠਤ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਸਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਲ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਆਫਿਸ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਢਿਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੁਲਿਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਬਲਕਿ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਵਕਤ ਤੇ ਕਦਮ ਨਾ ਚੁੱਕ ਸਕੀ। ਉਸਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਰਵੱਈਏ ਲਈ ਦੇਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦਾ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਣਾ ਅਤੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਨੇ ਆਮ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਐਸਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ ਕਿ ਦੰਗੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਭੜਕ ਉਠੇ। ਪਰ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਅਤੇ ਦੰਗਿਆਂ ਨੇ ਸੰਗਠਤ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੇ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਜਮਾ ਲਿਆ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: “ਕਹਿਣੇ ਹੈਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਕਾ ਭੀ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਕਾ ਏਕ ਢੰਗ ਹੋਤਾ ਹੈ ਔਰ ਯਹੀ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਵੋਂ ਨੇ ਭੀ ਕੀਆ। ਇਨਹੋਂ ਨੇ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਸੇ ਦੰਗੋਂ ਕਾ ਸੰਚਾਲਨ

Widows on hunger strike outside the Supreme Court of India

ਕੀਆ। —“ਪਰ ਯੇਹ ਹਿੰਸਾ ਕਿਸੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਯਾ ਕਿਸੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੱਲ ਕੇ ਨੇਤਰਤੱਵ ਮੇਂ ਨਹੀਂ ਹੁਈ ਬਲਕਿ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਵੇਂ ਦੁਵਾਰਾ ਕੀ ਗਈ। ਜੇ ਦਿੱਲੀ ਮੇਂ ਕਾਫੀ ਤਾਕਤਵਰ ਔਰ ਖਤਰਨਾਕ ਰੂਪ ਸੇ ਬੜੇ ਹੈ।” ਇਸਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਹੋਈ ਆਬਾਦੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਾਪਾਰਿਕ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਤੋਂ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜੁਰਮ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਵੱਧੀ ਹੈ, ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਦੁਸ਼ਟ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਹ ਤਰਕ ਕਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸਹੀ ਹਨ? ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਵਾਪਾਰਿਕ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਫ਼ਿਸ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਸੇਵਾ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਐਸਾ ਕੋਈ ਕਤਲੇਆਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ‘ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਾਂ’ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਕਿੱਧਰੇ-ਕਿੱਧਰੇ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜ

ਗੋਲ-ਮੇਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: “ਦਿੱਲੀ ਮੇਂ ਸੰਗਠਿਤ ਹਿੰਸਾ ਕੀ ਵਾਰਦਾਤ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਵੇਂ ਦੁਵਾਰਾ ਕੀ ਗਈ, ਔਰ ਦੰਗੇ ਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਉਨ ਲੋਗੋਂ ਨੇ ਭੀ ਭਾਗ ਲੀਆ, ਜੋ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੇਂ ਅਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੇਣੀ ਮੇਂ ਨਹੀਂ ਆਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇ ਬਹੁਤ ਸੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਪਾਰਟੀ ਕੇ ਸਾਮਾਨਯ ਦਰਜੇ ਕੇ ਸਦਸਯ ਔਰ ਸਮਰਥਕ ਥੇ।” ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਫਰਕ ਸੀ ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਦੰਗਾਈ ਅਸਮਾਜਿਕ ਦੀ ਸੁਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਿੱਧਰੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਕਈ ਆਧਾਰ ਹਨ:—

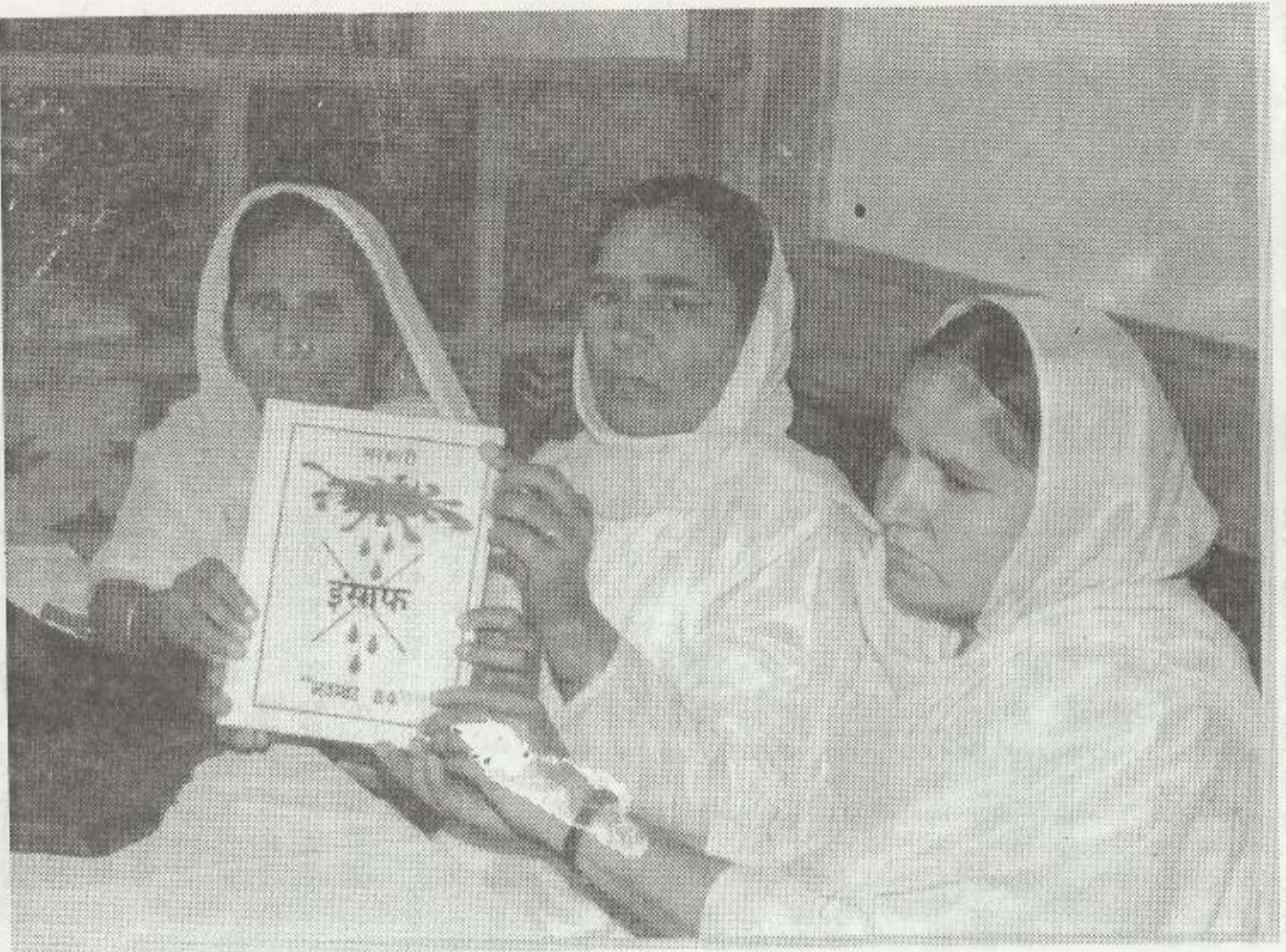
(1) ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ:—

ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੋਵਈ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸ੍ਰੀ ਆਰ. ਪੀ. ਸੇਠੀ ਦੇ ਬਿਆਨ (ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਜੱਜ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ)

(2) ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਏਜੰਸੀ ਨੇ ਜਿੰਨਾਂ ਚੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ।

(3) ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇ ਦੰਗੇ ਕਰਾਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਲਾਕਾ ਬਚਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਜਦਕਿ ਹੁਣ ਕਈ ਥਾਂ ਦੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

(4) ਜਿਸ ਵਕਤ ਦੰਗੇ ਹੋਏ, ਉਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕੀਤੇ।

ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ 10 ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੇ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 6 ਉਹੀ ਠੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ.— ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ. ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। 10 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅਪਣੇ ਲਿਖਤ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲਿਸਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲਿਸਟ ਹੈ, ਉਸੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਿੱਚ ਥੋੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਪਹਿਲੀ ਲਿਸਟ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ "ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਗਠਨਕਰਤਾਵਾਂ" ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ 13 ਨੇਤਾਗਣ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੂਜੀ ਲਿਸਟ ਦਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਐਚ. ਕੇ. ਐਲ. ਭਗਤ ਉਪਰ ਲਗਾਏ ਗਏ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਇਆ ਜਾਏਗਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਐਫੀਡੈਵਿਟ ਦਾਇਰ ਕੀਤੇ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਦਾ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੋਰ ਐਫੀਡੈਵਿਟਾਂ ਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਅਪਣੀ ਏਜੰਸੀ ਤੋਂ ਛਾਣਬੀਨ ਕਰਵਾਈ। ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੋਈ "ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਾ ਮਿਲ ਪਾਏ" ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ (ਪਰਿਸਿਸਟਾਂ ਵਿੱਚ) ਉਨ੍ਹਾਂ 30 ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਜੰਸੀ ਨੇ ਛਾਣਬੀਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਾ ਮਿਲਣ" ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ? ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤ ਦਾ ਨਾਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਸੱਜਣ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿੱਧਰੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਸਿਸਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੇਕਸੂਰ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁੱਖ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਰਕਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ :— ਡਾ. ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਰਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਐਫੀਡੈਵਿਟਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਐਫੀਡੈਵਿਟਾਂ ਦੀ (2367 ਅਤੇ 2708) ਕੋਈ ਛਾਣਬੀਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਨੇਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਦੂਜੇ ਨੇਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆਕੇ ਸਫ਼ਾਈ ਦੀ ਚਿੱਟ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ) ਦੇ 10 ਮੈਂਬਰ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭਦੇ ਆਖੀਰ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੇਕਸੂਰ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰੋਲ

ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਲ ਤੇ ਸਵਾਲ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਨਾਲ ਛਾਣਬੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਨਿਚੋੜ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਅਤੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਗਿਆ। ਜਿਹੜੇ ਸਬੂਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ,

जनसत्ता

१९८४ के दंगों में लूटपाट की छूट
खुद राजीव ने दी - मेनका गांधी

जयपुर, राजस्थान

जयपुर, राजस्थान का मुख्य मंत्री

ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀਏਟ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਮੰਤਰਾਲਯ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੋਵਿੰਦੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਕਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਲ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਦੌਰਾ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਇੱਕ "ਯੋਗ, ਚੁਸਤ, ਚਤੁਰ, ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪ, ਅਨੁਭਵੀ, ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ" ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਦਸਣਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸ੍ਰੀ ਗਵੰਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੀ ਖਬਰ ਉਸੀ ਵਕਤ ਪੁਲਿਸ ਹੈਡ ਕਵਾਟਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾਣ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਗਲਤੀ ਲਈ ਉਸਨੇ ਉਪਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਪਰਿਵਹਨ ਨਿਗਮ (ਡੀ. ਟੀ. ਸੀ.) ਦੇ ਰੋਲ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਗਮ ਨੇ ਦੰਗਾਈਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਜਦਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਗਮ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ "ਕਿਸੀ ਕੇ ਨਾਂ ਬਤਾਏ ਕਿ ਦੰਗੇ ਕੇ ਦੌਰਾਨ ਬਸਾਂ ਕਾ ਕੈਸੇ ਔਰ ਕਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੂਆ।" ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਨਿਗਮ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਦਸਿਆ ਹੈ।"

ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ :-

ਜੇਕਰ ਕਿਸੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਾਫ਼ ਕੁੱਝ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ। ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਵਰਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੱਡੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕੇ ਜਦਕਿ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਅਸਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੂਨੀ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉੱਚ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਲ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਨੇ ਹੈਡ ਕਵਾਟਰ ਨੂੰ ਵਿਗੜਦੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਪਾਇਆ ਕਿ ਕੁੱਝ ਵਰਦੀਧਾਰੀ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਲੁੱਟਪਾਟ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ "ਬਹੁਤ ਘੱਟ" ਸੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਐਸਾ ਹੋ ਸਕਤਾ ਹੈ, ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੱਤਵਾਂ ਕੇ ਸਾਥ ਮਿਲੀ ਹੁਈ ਹੋ।"

ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਠੋਸ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਛਾਣਬੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੀ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਕੰਮ ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਦਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸ ਤਿੱਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਵਸਰਾਂ

ਤਾਂ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਾਅ ਦੀ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਹਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਤਿੱਖਾ ਢੰਗ ਕੀ ਸੀ? ਇਸਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਬੇੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ :-

“ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਸ੍ਰੀ ਸੇਠੀ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ “ਮੁਝੇ ਨਹੀਂ ਲਗਤਾ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹੇਮੁੱਲਾ ਦੰਗੇ ਮੈਂ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਥਾ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਸੇ ਕਿਸੀ ਦਬਾਵ ਮੇਂ ਆਕਰ ਉਨਹੋਂ ਨੇ ਅਪਨੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਨੇ ਮੇਂ ਢੀਲ ਕੀ।” ਜਦੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਦਬਾਵ ਦਾ ਅਰਥ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ, “ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਸਥਾਨੀਯ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਬਾਵ ਸੇ ਥਾ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਇਸਕਾ ਕੋਹੀ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸਲੀਏ ਮੈਂ ਯੇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਤਾ ਕਿ ਦਬਾਵ ਕਹਾਂ ਸੇ ਆਇਆ। ਪਰ ਯੇਹ ਬਾਤ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਅਪਣਾ ਕਾਮ ਨਹੀਂ ਕੀਆ। ਮੁਝੇ ਲਗਾ ਕਿ ਕੁੱਛ ਐਸਾ ਥਾ, ਜੋ ਉਨਹੋਂ ਕਾਮ ਕਰਨੇ ਸੇ ਰੋਕ ਰਹਾ ਥਾ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਪੁਲਿਸ ਯੋਜਨਾ ਬਨਾ ਲੇਤੀ ਔਰ ਆਤਾਖੀ ਕੋ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਲੇਤੀ ਕਿ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਬਿਗੜ ਸਕਤੀ ਹੈ ਤੋ ਵੋਹ ਸੈਨਾ ਕੀ ਬੇੜੀ ਮਦਦ ਸੇ ਆਸਾਨੀ ਸੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕਤੀ ਥੀ ਔਰ ਯੇਹ ਸਭ ਹੋਨੇ ਸੇ ਰੋਕ ਸਕਤੀ ਥੀ।” ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਇਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਹੈ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਪੁਲਿਸ ਆਮ-ਤੌਰ ਪਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਲੋਗੋਂ ਕੀ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਕਰਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜਯਵਾਦ ਕੀ ਦੇਨ ਹੈ।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਬਾਵ ਦੇ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸੁਝਾਅ

ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ, ਐਸੇ ਕਦਮ ਸੁਝਾਣਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਐਸੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਨਾ ਹੋ ਪਾਣ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਨਾਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁਝਾਅ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਹਨ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਲੇਖਨ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਾਲਤੂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, “ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀਯ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਾ।” ਜਾਂ ਫਿਰ “ਪੇਟ ਭਰਨਾ ਸਭਸੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਇਸਕੇ ਬਿਨਾ ਜੀਵਨ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।” ਇਕ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਹੈ “ਕਮਿਸ਼ਨ ਕੋ ਏਕ ਸੰਭਰਾਂਤ ਪਿਤਾ ਨੇ ਬਤਾਇਆ ਕਿ ਟੀ. ਵੀ. ਕੇ ਕਾਰਨ ਉਨਕੇ ਬੱਚੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੇ ਰੂਚੀ ਨਹੀਂ ਲੇ ਪਾ ਰਹੇ ਹੈ।” ਯਾ “ਅਤਿਰਿਕਤ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕੇ ਡੀ. ਸੀ. ਪੀ. ਔਰ ਉਸਕੇ ਨੀਚੇ ਏ. ਸੀ. ਪੀ. ਔਰ ਐਸ. ਐਚ. ਓ. ਕਰਮਚਾਰੀਓ ਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰਖਨਾ ਚਾਹੀਏ।”

ਮੁੱਖ ਸੁਝਾਵ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਨ :-

- (1) ਜਨਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪੁਨਰਸੰਗਠਨ :—ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਈ ਜਾਵੇ (ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਕੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ) ਆਦਰਸ਼ ਪੁਲਿਸ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ।
- (2) ਸਵੈਇੱਛਕ ਸਾਮਾਜਿਕ ਏਜੰਸੀਆਂ :—ਕੁੱਝ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾਈ ਭੀੜਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਸਵੈਇੱਛਕ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਐਸੇ ਹੋਰ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਦੇ (ਮਜ਼ੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਏਕਤਾ ਮੰਚ ਨੂੰ ਜੋ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਬਾਦ ਮਦਦ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮੁੱਖ ਸਵੈਇੱਛਕ ਸੰਸਥਾ ਸੀ, ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ) ।
- (3) ਸਿਖਿਆ:—ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁੱਲ ਸਿਖਾਏ ਜਾ ਸਕਣ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭੈ ਵਰਤਾਵ, ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ, ਤਿਆਗ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।
- (4) ਜਨ-ਸੰਪਰਕ ਮਾਧਿਅਮ:—ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਚਿੱਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਬਦਲਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਪਤੱਰਕਾਰਾਂ, ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ, ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ, ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਨਿਯਮਾਵਲੀ ਬਣਾਈ ਹੈ । ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਅੰਤ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, "ਐਸੇ ਸੰਸਾਰ ਮੈਂ ਜਹਾਂ ਸਤਰ ਗਿਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਟੁਟ ਰਹੀ ਹੈਂ ਔਰ ਮਾਨਵੀਯ ਗੁਣ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋ, ਸਮਾਜ ਕੋ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾ ਕਰਤਵਯ ਹੈ ਕਿ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਮੈਂ ਕਾਰਯਰਤ ਹੋਂ । ਪਹਿਲੇ ਨੀਚੇ ਜਾਤੇ ਸਤਰ ਕੋ ਰੋਕੋਂ ਔਰ ਫਿਰ ਉਸੇ ਉਪਰ ਉਠਾਏ ।"

ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਮ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਚਾਰ ਠੋਸ ਸੁਝਾਵ ਵੀ ਰੱਖੇ ਹਨ :—

- (1) ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਅਤੇ ਪੁਨਰਨਿਵਾਸ :—ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਸੁਝਾਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੀ ਦਰ 10,000 ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵਧਾ ਕੇ 20,000 ਰੁਪਏ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ । ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਨਾਊਂਸਮੈਂਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਦਲਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਵਿਆਪਕ ਮਦਦ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸਤੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ।
- (2) ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ :—ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ । ਸਰਕਾਰ ਦਵਾਰਾ ਐਨਾਊਂਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ, 2,307 ਅਤੇ ਸਭਤੋਂ ਘੱਟ 101, ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਸੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਸੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ

Indian Express

211Y

A champion of 1984 riot victims

Police witch-hunt for Babbar condemned

www.merck.com

NEW DELHI, April 13

Even as the hearings on the long-stalled 1987 trade agreement draw to a close, the Israeli police are at a standstill as to what to do about the Arab threat. The police are not even sure how to define the threat, let alone how to combat it.

Concededly, the secretary of the U.S. House of Representatives has the most distinguished record among all leading members of either party in Congress.

Mr. Adams has been in the forefront of the movement being made to get these party organizations on a 25% gross cost, published time and again. He has accompanied Mr. H. A. L. Lloyd and Mr. Joseph Foster both times they were abroad, and he has been in evidence about their work in the east.

His work with the FBI has brought him in touch with government leaders in the Central Intelligence Administration and others who are convinced that the future is "brighter."

Two more agents, who are highly motivated and observant, Mr. Harkin is a sober, capable and good record worker, assigned as he is, to the office of the director, and Mr. J. A. Lee, was formerly manager of Information and Blood Bank.

Fighting for a cause

He has been very busy in taking up the cases of those who suffered in the November 1964 riots. I have known him since then. There are things I should mention but they would take too long. Mr. David said:

At Hunter's suggestion, in these all-party conferences on Puerto Rico, we met to discuss and put forth significant contributions.

[illegible]

"I would then be a the best person to be a woman's man," Mr. Webster said. "He has been working against the anti-suffrage and there was nothing clandestine about his activities," said the former Chief Justice of the High Court.

Now we introduce this constraint

[illegible]

John Chert, director of Rumsfeld's second-largest firm, the unit as a director of a private equity fund in work for recovery after the Bush administration.

Mr. BARNES again agreed and then set a second meeting for Dec. 10, 1936, following which the police had made no move to arrest him, although his photograph has been in circulation for some months now.

Leah Greenberg, Editor

KEY WORDS: aging; depression; dementia; memory loss

For the last 20 years, we have to encourage students to learn to read and write, and to understand that there is a connection between what they are doing and the world outside the classroom. We have achieved a great deal in this regard.

Did you get out of a boat, and if
not, did you have a boat, and if
not, did you have a boat, and if

Mr. Thomas stated that the 100,000 women in the program are not all poor and that many children in the program are the children of women who are not poor.

Abstract: *Abstract content not available.*

1. The first step is to identify the problem or question that needs to be answered. This involves understanding the context and the specific requirements of the task.

English, Korean, and Air English. There are several... for each. It was a matter of finding them, and to some of other that were more appropriate for the industry. He said.

[illegible]

He and the Commissioners of Public Works Board on May 31 reported that the construction plans for a new "Terminal" at Longwood and 22nd St. (State College) had been approved by the FWS on Tuesday.

Mr. Bateson was going to the High Court on Friday to attend the coronial inquest of the 19th December and gave no more for cause to know that he was "wanted" there.

At one of the latter sessions, I happened to meet Mr. A. realizing that the brightness of the day I heard him say "Hello" so I thought it was fitting. To my shock, I found that the person had changed his address and I was of no account to him.

Anti-leaders: Neil Kinnock

As the High Court, we have to see the justice of the case, and not what the parties were in substance and policy had. It is not allowed to go to the fact and to the policy of the case, but to the justice of the case. There is a right to go to the justice of the case.

Mr. Burdett then went to the station house, where he asked that no arrests be made and that a position be set outside. Just as he was about to leave the station, a patrolman told him that the officers were not going to make any arrests and that he could go home. The hearing was postponed to 11 a.m.

As the law was not applied with the sanction of the committee, the hearing was not precluded from discussion of the evidence.

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ ਬਦਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਤੋਂ ਇਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਠੀਕ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਹੋਰ ਵੱਧ ਜਾਏ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 23 ਫਰਵਰੀ 1987 ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਪਰ ਬੇਹਦ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਫਤਰ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਜਾਣ-ਬੁੱਝਕੇ ਗਲਤ ਖ਼ਬਰ ਦੇਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਗਨਣਾ ਕਰਾਈ ਜਾਏ।

- (3) ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ :—ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਦੰਗਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੁਲ 403 ਐਫ. ਆਈ. ਆਰ. ਦਰਜ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 200 ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।
- (4) ਕੇਸ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਜਸਟਿਸ ਐਮ. ਐਲ. ਜੈਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ। ਪਰ 18 ਮਾਰਚ 1987 ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾਇਕ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਨ ਜੁਰਮ ਕਰਣ ਦੇ ਲਈ 2,170 ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ (ਲੋਕਸਭਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, 18 ਮਾਰਚ 1987) ਇਹ ਲੋਕ ਕੌਣ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਕੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਰਾਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਿਸੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।
- (5) ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਵਿਹਾਰ :—4 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ 25 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵੇਦ ਮਰਵਾਹ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਂਚ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਦਫਤਰ ਦੇਵੇ ਹੋਏ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ. ਅਤੇ ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ. ਦੀ ਇਸ ਮੰਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਨਹਿੰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਹਮਤੀ ਪ੍ਰਕਟ ਕੀਤੀ। ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮਰਵਾਹ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਦੋਬਾਰਾ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਛਾਣਬੀਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਸਟਿਸ ਦਲੀਪ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪੱਖੀ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਹੈ।

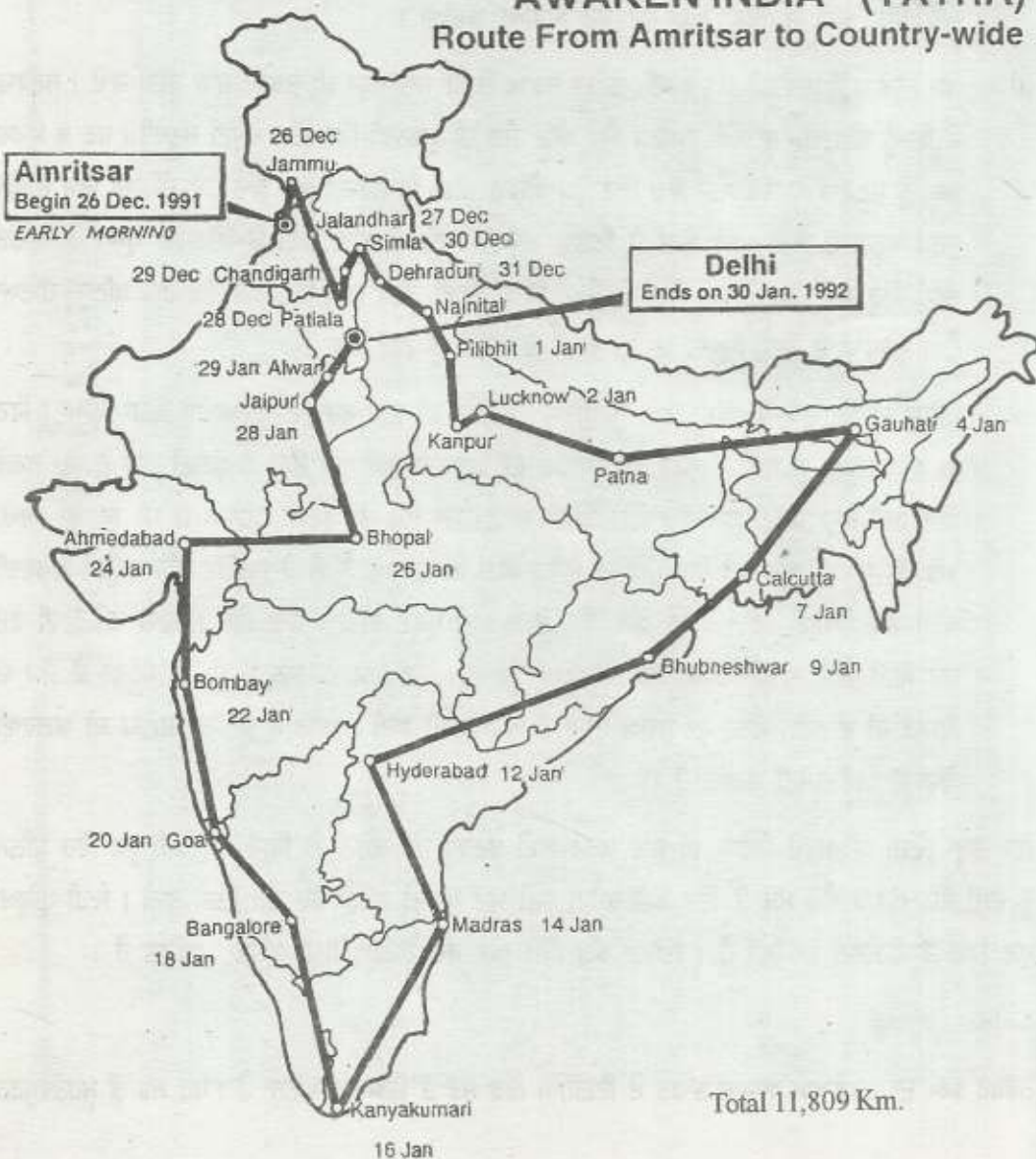
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਹਰ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਕਿਸੀ ਨਾ ਕਿਸੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਪਰ ਐਸੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਕਮੇਟੀ ਬਣੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਕਮੇਟੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੁਣ ਫਿਰ ਤੋਂ ਦੋਹਰਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਹੋਏਗਾ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ।

ਨਤੀਜਾ

ਨਵੰਬਰ 1984 ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਅਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ

ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਬੱਬਰ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸ (ਬੱਬਰ) ਨੇ ਆਪਣੇ 31 ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਾਰ ਅਤੇ ਬੱਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ-ਘੁੰਮ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਵੰਬਰ '84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ।

All India Sikh Conference (Babbar) “AWAKEN INDIA” (YATRA) Route From Amritsar to Country-wide

ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਸਾਡੀ ਜਨਤਾਤਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਅਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੰਭਵ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਮਹੱਤਵਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਕੇ ਬੱਚ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਗਠਿਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਹ ਦੰਗੇ ਅਤੇ ਇਸਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਕੜੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ-ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੇ ਬਾਦ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਸਿੱਖ ਵਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵਧਣਾ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਦਾ ਵੜਨਾ, ਸਿੱਖ ਰੂੜੀਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਸੇ ਗਏ ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਸੰਸਦ, ਕਚਹਿਰੀ-ਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖਟਖਟਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ।

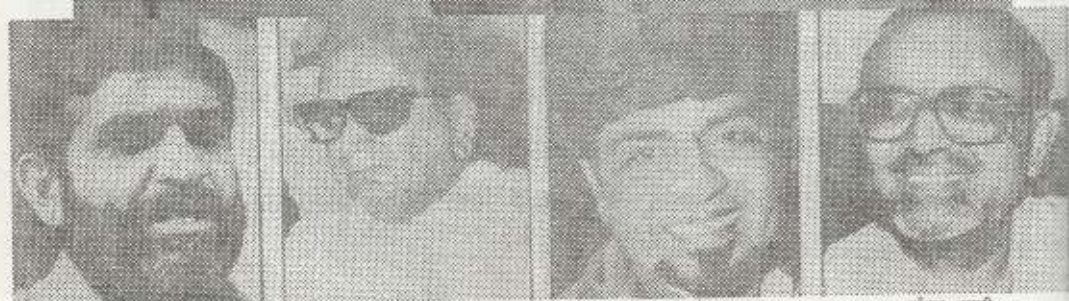
ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਦ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਆਸ਼ਾ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਈ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਐਸਾ ਅਜੀਬੋ ਗਰੀਬ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਬਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੱਕ ਲਈ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ. ਅਤੇ ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਸ਼ੀ ਕੋਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਤਾਂ ਨਾਂ ਛਪੇ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਧਿਆਨ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗੁਪਤ ਰਹਿਣ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਠੀਕ ਇਸਦਾ ਉਲਟਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਂ ਬਲਕਿ ਪਤਾ ਵੀ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ 600 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਿਡਰਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤੇ। ਲੇਕਿਨ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ਰਿਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਲੋਕ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਗੇ?

ਇਹ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਸਵਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਧਿਨਿਯਮ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਆਇਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇੱਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਲਈ ਐਸਾ ਢਾਂਚਾ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰ ਰਸਤੇ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਨਤਾ ਵਲੋਂ ਅਜਮਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨਾ ਸਾਡੀ ਜਨਵਾਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ 30 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ 2000 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਟਾਲਮਟੋਲ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਦੀ ਬੇਰੁਖੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕਾਫ਼ੀ ਖਤਰਨਾਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਜਨਵਾਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੰਗਨਾਥ ਮਿਸਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਦਸ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਂਚ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਬਾਹਰੀ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇਜ਼-ਫੌੜ ਹੈ। ਇਹ ਖਤਰੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਤਰਫ਼ ਸਿਰਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

कारगिल में हुए शहीदों, के साथ-साथ दो आंसू उन फौजियों के लिए भी टपका दो, जिन्हें, नवम्बर '84' में ट्रेनों, बसों व घरों से निकाल कर बड़े क्रूर तरीके से कांग्रेसी हत्यारों ने मार डाला था।

नवम्बर '84' में मारे गए

स्वर्गीय कैप्टन नाजर सिंह

सन्तान कुमार

एच.के.एस. भात

जगदीश टाइटलर

धर्मदास शास्त्री

“696 ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ”

7 ਨਵੰਬਰ 1984 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਸਫਰ ਵਿੱਚ 696 ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਰਨ-ਵਰਤ, ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲਾਂ, ਧਰਨੇ, ਮੌਨ ਜਲੂਸ, ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ, ਬੁੱਢੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੇ ਜਲੂਸ, ਬੁੱਢਿਆਂ ਦੇ ਜਲੂਸ, ਕਾਲਾ ਦਿਵਸ, ਕਾਲਾ ਸਪਤਾਹ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀਵਾਨ, ਬੋਟ-ਕਲੱਬ ਤੇ ਰੈਲੀਆਂ, ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀਆਂ ਦੇਣਾ, ਹਤਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪੁੱਤਲੇ ਜਲਾਣਾ, ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਬੋਟ-ਕਲੱਬ ਤੇ ਰੰਗਾਨਾਥ ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅੰਦੋਲਨ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਰਨਾਲ ਤੱਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੀੜਤਾਂ ਦੀ ਪੈਦਲ ਯਾਤਰਾ, ਨਵੰਬਰ ‘84’ ਦੀਆਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਰਤ ਜਗਾਓ ਯਾਤਰਾ, ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ, ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਚੌਰਾਹਾਂ ਤੇ, ਪੁਲਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ।

ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪੱਤਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿੱਖੇ, ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ, ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ, ਸੈਂਕੜਾਂ ਵਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੋਸਟਰ ਲਗਵਾਏ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਸੈਂਕੜੇ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਲੀਜ਼ਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ।

ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਤਮਾਮ ਵਡੀਆਂ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ‘84’ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਪੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਸੈਮੀਨਾਰ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ । ਪਰੰਤੂ ਲਗਾਤਾਰ ਇਤਨਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਤੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਵੰਬਰ ‘84’ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ।—

“ਨਿਆਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਜੇ ਜਾਰੀ ਹੈ”

Jan of those killed in the November 1984 riots in a fury following the Lt. governor's brusque visit to their Tihar Vihar settlement on Thursday. — TOI

THE TIMES OF INDIA, NEW DELHI, FRIDAY, JULY 3, 1986

L-G's visit stokes 'riot victims' ire

By A Staff Reporter

NEW DELHI, July 2

RESIDENTS of Tihar Vihar in West Delhi, victims of the 1984 riots, are seething with anger because of the loss of their lives and their anger has been given way to anger that comes pouring forth in a torrent of angry words. And the Lt. Governor, Mr. Arjun Singh's visit to a street in the colony today merely helped make the fire.

Soon after the Lt. Governor reached after warning a formal reception in the colony, the mood of the residents was one of

belongence. They had gathered in the house at morning and their words to the Lt. Governor. But it was not in the morning police men kept them at bay. Even as Mr. Arjun Singh departed, angry residents crowded around the police station.

GENERAL SENTIMENT: They also vented their anger at their "podrang", who, according to them, had been using them for their own end. Asked from where "it is we who are suffering or in pain?" Similar sentiments were expressed by others, who especially accused two persons of belonging there.

The womenfolk were particularly against a number of them had taken leave today from which when they are employed. Hearing him, however, remained in the colony for them. Even as Mr. Arjun Singh announced a grant of Rs. 1 lakh for the setting up of a vocational training centre in Tihar Vihar, the riot victims had planned they were getting no money from the government.

Those living in Tihar Vihar were especially agitated for not being able to face a word with the Lt. Governor. Living in filthy condi-

tions, with their property stolen and residents have nothing to show. And the riot victims wanted to show their anger with taking away their money and taking away their lives. "For the last six years we have been leading the hellish lives even though we had to live like this."

"Our children are doing their matriculation and we have no money to give them," said Tirath Singh. "Rahim, a resident of Tihar Vihar, has been living in a hell of conditions since the 1984 riots. He is now suffering from the pain of Tihar Vihar residents."

ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਲੁੱਟਪਾਟ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਪਰਾਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ :

ਤਿਲੋਕਪੁਰੀ

ਬਲਾਕ-5

1. ਪਪੀਤ-ਇੱਕ ਰਿੰਗ ਲੀਡਰ ਜਿਸਤੇ ਕਤੱਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਆਰੋਪ

ਬਲਾਕ-12

2. ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ (ਮਿਸ਼ਰਾਨੀ) ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਬਲਾਕ-14

3. ਬਾਲੇਸ਼ਵਰ ਭਾਰਗੀ ਉਰਫ਼ ਭਾਲੂ

4. ਬਾਲ ਕਿਸ਼ਨ

ਬਲਾਕ-21

5. ਬਿਹਾਰੀ ਧੋਬੀ

ਬਲਾਕ-25

6. ਬੀ. ਡੀ. ਸ਼ਰਮਾ

ਬਲਾਕ-27

7. ਇਸਗਈ ਅਲੀ ਉਰਫ਼ ਚੁੰਨੂ
8. ਸਲੀਮ-ਜਾਨਿਆ-ਮੰਨਿਆ ਗੁੰਡਾ, ਕੱਤਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਆਰੋਪ
9. ਮੱਸਾ-ਚਰਸ ਆਦਿ ਵੇਚਦਾ ਹੈ

ਬਲਾਕ-28

10. ਯਾਹੀਆ ਸਿੱਦਕੀ-ਬਲਾਕ-27, ਮੇਨ ਰੋਡ ਤੇ ਕਲਿਨਿਕ, ਭੀੜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ।
11. ਮਾਨੂ ਸਿੰਘ-ਦੁਕਾਨਦਾਰ
12. ਸੋਨੀ-ਰੇਲ ਕਰਮਚਾਰੀ
13. ਮੁਕੇਸ਼-ਲੁੱਟਪਾਟ ਤੇ ਕਤੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੱਕ

ਬਲਾਕ-29

14. ਮੁਕਰੀ ਮਾਸਟਰ-ਦਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕਤੱਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਆਰੋਪ

ਬਲਾਕ-30

15. ਐੱਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਓਮੀ) ਰਾਜਮਿਸਤਰੀ-ਕਤੱਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਆਰੋਪ
16. ਵੇਦਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਭਰਾ)-ਹੈਂਡ-ਪੰਪ ਮਿਸਤਰੀ-ਕਤੱਲ ਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਆਰੋਪ
17. ਨੂਰਜਹਾਂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲਗਾਈ।
18. ਕਰਾਮਤ-ਸੀਮੇਂਟ ਵਿਕਰੇਤਾ
19. ਸ਼ਬਨਮ-ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ
20. ਦਮੋਸ਼
21. ਪੰਜੂ
22. ਸਲੀਮ-ਕੱਤਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਆਰੋਪ
23. ਅੱਬਾਸ ਦਾ ਦਾਮਾਦ-(ਅੱਬਾਸ ਬਲਾਕ-32 ਵਾਲਾ)
24. ਮੁਕਰੀ-ਵੀਡੀਓ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ
25. ਹਸੀਨ

ਬਲਾਕ-31

26. ਕਮਰੂਦੀਨ-ਆਟਾ ਚੱਕੀ ਅਤੇ ਫਰਨੀਚਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ
27. ਨਿਯਾਮਤ ਅਲੀ
28. ਨੀਨਵ-ਚਾਹ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ
29. ਡਾ. ਵੀ. ਪੀ. ਸਿੰਘ
30. ਦੁਲੀ ਚੰਦ-ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨੇਤਾ

ਬਲਾਕ-32

31. ਰਾਮਪਾਲ ਸਰੋਜ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਇੰਕਾ ਦਾ ਵਰਕਰ
32. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ-ਰਾਝਾ ਸਿੰਘ, ਮੈਕਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋਰ ਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਣਾ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾੜਨਾ ਹ ।
33. ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਾਰੋਂ ਭਰਾ ਸੁਰਵਣ, ਸ਼ੀਆ ਛੋਟੇ, ਕਮਾਲ, ਮੀਟ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ, ਤੀਰਥ, ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ, ਸੋਮਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਸ਼ੱਕ
34. ਜੱਗਾ ਸੰਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦਰੋਪਦੀ-ਜਲਾਣ, ਕਤਲ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ।
35. ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ
36. ਗਵਾਰ ਖਾਂ-ਸੀਮੇਂਟ ਵਿਕਰੇਤਾ
37. ਬਾਬੂ ਖਾਨ-ਡੇਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ
38. ਮਾਨੂ ਸੰਸੀ
39. ਆਸਿਮ
40. ਸੋਮਨਾਥ-ਹੋਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ (ਮਿਲਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਜਵਾਨ ਬੰਦਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਣ ਦਾ ਆਰੋਪ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਇਸਨੇ ਪਹਿਲੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ।
41. ਅਜੀਤ
42. ਕਾਦਿਰ
43. ਮੋਂਗਾ
44. ਸੱਤੀ
45. ਤੇਲੋ ਸੰਸੀ (ਦਰੋਪਦੀ ਦੀ ਭੈਣ)
46. ਰੂਪਲਾਲ-ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੱਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼
47. ਐਮੀ ਚਮਾਰ-ਮੋਚੀ
48. ਮੁਰਾਰੀ-ਸਬਜ਼ੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਬਲਾਕ ਨੰ. 31 ਵਿੱਚ
49. ਪਹਿਲਵਾਨ-ਰਸ਼ੀਦ ਦਾ ਭਰਾ
50. ਬੱਚਨ
51. ਅਜੀਜ਼
52. ਅੰਸਾਰ
53. ਕੱਲੇ ਖਾਨ-ਢਾਬੇ ਦਾ ਮਾਲਕ
54. ਅੱਬਾਸ-ਕਪੜੇ ਅਤੇ ਚੱਪਲਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਬਲਾਕ-27 ਵਿੱਚ
55. ਡਾ. ਲੰਬੂ
56. ਭੱਲੇ-ਸੁਰਾਬ ਵੇਚਣ ਦਾ ਕੰਮ
57. ਰਾਜੂ (ਭੰਗੀ)-ਭੰਗੀ
58. ਕਿਯਾਮਤ ਅੱਲੀ
59. ਜੱਗੀ
60. ਭੈਯਾ
61. ਮੁਰਲੀ ਖਾਨ
62. ਸ਼ੇਰਖਾਨ
63. ਰਾਜਾ ਰਾਮ-ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਂਦਾ ਹੈ ਬੇਬੀਸ ਰਮੇਸ਼
64. ਬੇਧਰਾਮ-31/99,32/97 ਵਿੱਚ ਕੱਤਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਦੋਸ਼
- ਬਲਾਕ-33
65. ਪੱਪੂ-ਕੱਤਲ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਸੀ
66. ਭੂਮ-ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਗੁੰਡਾ
67. ਗਿਆਨੀ-ਵਿਦਿਆਰਥੀ
68. ਮੁਹੰਮਦ-ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ
69. ਬਿਰਜੂ
70. ਜ਼ਾਕਿਰ
71. ਕਮਲ ਸਿੰਘ-ਰਿਕਸ਼ਾ ਮਾਲਕ
72. ਮੁੰਸ਼ੀ

73. ਰਸੀਦ-ਬਲਾਕ ਨੰ 32 ਵਿੱਚ ਸਾਈਕਲ ਰਿਕਸ਼ਾ ਦੀ ਰਿਪੋਯਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ, ਕੱਤਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਦੋਸ਼

ਬਲਾਕ-34

74. ਮਹੋਦੂ

75. ਰਤਨ (ਮਹੋਦੂ ਦਾ ਭਰਾ)

76. ਬੇਹਮ ਸ਼ਰਮਾ

77. ਮਹੋਦਰੂਪਾਲ

78. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ-ਦੁਕਾਨਦਾਰ

ਬਲਾਕ-35

79. ਜੀਵਨ

ਬਲਾਕ-36

80. ਬੀ. ਬੀ. ਪਾਂਡੇ

ਬਾਕੀ ਦੇ ਬਲਾਕ

81. ਡੀ. ਆਰ. ਲਖਾਣੀ-ਯੁਵਾ ਕਾਂਗਰਸ (ਆਈ)

82. ਅਬਦੁੱਲਾ

83. ਸੀਤਾਰਾਮ ਦੇ ਦੋ ਮੁੰਡੇ, ਦੁੱਧਵਾਲਾ

84. ਮੁੱਲਾ ਜੋ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਸਜਿਦ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਣਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਜਾਓ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦੋ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਜਲਾ ਦਿਓ

85. ਲਾਖਨ

86. ਰੋਹਤਾਸ-ਜਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਗਵਾਲਾ

87. ਰਿਸ਼ੀ-ਜਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਗਵਾਲਾ

88. ਕਿਰਪਾਲ-ਜਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਗਵਾਲਾ

89. ਬ੍ਰਹਮ-ਚਾਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਵਿੱਚ

90. ਚੱਬਨ ਅਤੇ ਮੁਨੀਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਪੜੇ ਦੀ ਅਤੇ ਦਰਜ਼ੀ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ, ਕੱਤਲ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ

91. ਬਾਬੂ ਸ਼ਰਮਾ

ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ

ਬਲਾਕ ਏ-4

92. ਏ ਬਾਗਰੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ

93. ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਗੁਪਤਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ

94. ਨੱਥੂ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਭੰਗੀ

95. ਉਦਲ ਜਾਟ

96. ਹਨੁਮਾਨ ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ

97. ਗਯਾਨੰਦ-ਦੁਕਾਨਦਾਰ

98. ਗਨਪਤ-ਦੁਕਾਨਦਾਰ

99. ਪਿਰੀਆ-ਗੁੱਜਰਾਤੀ

100. ਗੁਰਬਤ ਭਾਈ

101. ਇਸਲਾਮ

102. ਰਾਓ

103. ਚੰਗਾ, ਡਾਕਟਰ

104. ਓਮੀ-ਸਕੂਟਰ ਚਾਲਕ

105. ਗਰੀਬ ਦਾਸ

106. ਧਰਮਾਨੰਦ-ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਵਿਕਰੇਤਾ

ਬਲਾਕ ਏ-5

107. ਹਸਲਾਰਾਮ

108. ਮੰਗਲਾ

109. ਸਤਬੀਰ

110. ਸਲਾਮ

ਬਲਾਕ ਬੀ-1

111. ਪਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ

112. ਸੰਭੂ

113. ਖਿਸਮਵੀਆ

114. ਕੁਮਾਰ

ਬਲਾਕ ਸੀ-3

115. ਗੋਪਾਲ ਅਤੇ ਭਰਾ

116. ਤਿਵਾਰੀ
117. ਰਘੁਬੀਰ ਅਤੇ ਭੰਗੀ
118. ਪ੍ਰਤਾਪ ਭੰਗੀ
119. ਵਜੂਜੇ
- ਬਲਾਕ ਸੀ-4
120. ਬਰਜੀਲਾਲ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ
121. ਕਾਲਾਰਾਮ ਅਤੇ 2 ਪੁੱਤਰ
122. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਉਰਫ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਮੁਛੀਵਾਲਾ, ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਵਿਕਰੇਤਾ
123. ਜੈ-ਕਿਸ਼ਨ-ਭੰਗੀ
124. ਭੈਨੀ
125. ਪੱਪੂ
126. ਮੋਹਨਲਾਲ ਸਪੁੱਤਰ ਨੇਕੇਦਾਰ ਕੋਮਲ
- ਬਲਾਕ ਪੀ-3
127. ਤਾਰਾਚੰਦ-ਤਰਖਾਣ
128. ਮਾਸਟਰ-ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਵਿਕਰੇਤਾ
129. ਰਾਧੇਸ਼ਾਮ-ਮਿਸਤਰੀ (ਮਕੈਨਿਕ)
130. ਬਾਬੂਲਾਲ-ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਚਦਾ ਹੈ।
131. ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਭਰਾ
132. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ-ਗੋਦਾਮ ਦਾ ਮਾਲਕ

ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ

133. ਹਰਦਵਾਰੀ ਲਾਲ-ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਧਾਨ
134. ਨਰੇਂਦਰ ਸਿੰਘ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ
135. ਸਲੀਮ ਕੁਰੈਸ਼ੀ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ, ਵਕਫ਼ ਕਲੱਬ ਦਾ ਮੈਂਬਰ
136. ਸੋਕੀਨ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ, ਵਕਫ਼ ਕਲੱਬ ਦਾ ਮੈਂਬਰ
137. ਮਾਲਾਰਾਮ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ
138. ਰਾਜੀਦਰ-ਨਿਊ ਸਟਾਰ ਕਲੱਬ
139. ਸ਼ਿਵਚਰਨ

ਮੌਜਪੁਰ-ਘੋਡਾ

140. ਬਿਰਨੋ ਜੋਗਿੰਦਰ-ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਵਿਕਰੇਤਾ
141. ਤਿਰਲੋਕ-ਆਟੇ ਦੀ ਮਿਲ ਦਾ ਮਾਲਕ
142. ਗੁਪਤਾ-ਕਾਗਜ਼ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ
143. ਦੇਲੁ ਰਾਮ-ਦਰਜ਼ੀ ਦਾ ਅਪਰੈਟਿਸ
144. ਭੋਲਾ ਦੁੱਧਵਾਲਾ
145. ਬਲਬੀਰ-ਦੁੱਧਵਾਲੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ
146. ਪ੍ਰੇਮ-ਨਾਈ
147. ਗਿਆਨ ਮਲਵਾਈ
148. ਨਾਰਾਇਣ ਦਾ ਮੁੰਡਾ
149. ਬ੍ਰਹਮ

ਸ਼ਕਰਪੁਰ

150. ਭਾਟੀਆ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ
151. ਭੋਗਰਾ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ
152. ਸਿੰਘ-ਇੰਕਾ ਵਰਕਰ
153. ਲੱਛਮੀ ਧੋਬਨ-ਮਹਿਲਾ ਸਮਿਤੀ, ਆਰੋਪ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾ ਦਿਓ
154. ਅਸ਼ਵਨੀ-ਬੀ. ਜੇ. ਪੀ. ਵਰਕਰ
155. ਸਤਪਾਲ-3 ਸਟਾਰ ਹੋਟਲ ਦਾ ਮਾਲਿਕ (ਮਿਨ ਰੋਡ ਤੇ)
156. ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਆਟੇ ਦੀ ਚੌਕੀ
157. ਰਾਮ ਨਿਵਾਸ ਸ਼ਰਮਾ
158. ਰੋਹਤਾਸ ਸਿੰਘ-ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਪਿੰਡ

ਖਜੂਰੀ ਖਾਸ

159. ਕਦਮ ਸਿੰਘ-ਪੰਚਾਇਤ ਸਰਪੰਚ
160. ਕਦਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਤੀਜੇ
161. ਨਮਬਤ ਸਿੰਘ-ਰਾਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਮਾਲਿਕ

162. ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ-ਰਿਟਾਇਰਡ ਏ. ਐਸ. ਆਈ.

163. ਜੈ ਸਿੰਘ-ਮਿੰਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦਾ ਵਿਕਰੇਤਾ

164. ਜੁਗਨੂੰ

165. ਪਰਸਾ

ਜਨਕਪੁਰੀ

166. ਪ੍ਰਤਾਪ-ਸਾਗਰਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸਾਗਰਪੁਰ ਦੇ
ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਦੇ 22 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ

ਬਲਾਕ-ਸੀ

167. ਡੱਬ-ਭੰਗੀ

168. ਕਾਲੀਆ-ਭੰਗੀ

169. ਉਪਲੀ-ਭੰਗੀ

170. ਸੋਨ ਸੰਸੀ

171. ਮੋਹਨ ਸੰਸੀ

172. ਭਾਨਾ ਸੰਸੀ

173. ਰਾਜੂ-ਭੰਗੀ

174. ਮਾਲਾਰਾਮ-ਮੁਫਤ ਵਿੱਚ ਮਿੰਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਵੰਡਿਆ

ਮੰਡਾਵਲੀ-ਉਚਪੁਰ

175. ਸਚਦੇਵਾ-ਪ੍ਰਾਪਰਟੀ ਡੀਲਰ

176. ਰਾਜ ਕਾਲੀਆ-ਸੀਮੇਂਟ ਵਿਕਰੇਤਾ

177. ਗੁਪਤਾ ਬਨਾਮ ਚੱਕੀ-ਦਾਲ-ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ

178. ਰਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਖਾਦੀ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ

179. ਧਰਮਪਾਲ

180. ਕਿਸ਼ਨ ਦੱਤ

181. ਬਾਬੂ ਦਾਸ

182. ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਮਿਸ਼ਰਾ

183. ਜੋਸ਼ੀ

ਰਾਜ ਨਗਰ

184. ਬਲਵਾਨ ਖੋਖਰ

185. ਮੋਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਰਗਡੋਲਾ

186. ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦ ਵਰਮਾ

187. ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਨਿਵਾਸ

188. ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਚੰਦ

ਸਦਰ ਬਾਜ਼ਾਰ

189. ਕਮਲ-ਪੋਥੀ

190. ਡੈਵਿਡ-ਪੋਥੀ ਦਾ ਮੁੰਡਾ

191. ਵਿਨਾਇਕ ਅਤੇ ਘਰਵਾਲੇ

ਆਜ਼ਾਦਪੁਰ ਫੈਕਟਰੀ ਇਲਾਕਾ

192. ਟੀ. ਐਸ. ਬੇਦੀ-ਫੈਕਟਰੀ ਦਾ ਮਾਲਕ-ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਸਕਿਯ ਹੋ ਗਏ। ਉਸਦੀ ਅਪਣੀ ਫੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਲੇਕਿਨ ਨਾਲ ਦੀ ਕਰਾਊਨ ਮੋਟਰਜ਼ ਦੀ ਫੈਕਟਰੀ, ਜਿਸਦੇ ਮਾਲਕ ਸਰਦਾਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਹਨ, ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

The Sunday Statesman

All India Sikh Conference volunteers making a symbolic toast at the East Club, New Delhi on Monday on the Misra Commission report on alleged organized riots against Sikhs in Delhi and elsewhere in November 1984.—The Statesman.

Protest against Misra panel report

By a Staff Reporter

More than 100 members of the Sikh community gathered at the Sikh Community Centre at the East Club, New Delhi, on Monday to protest against the report of the Misra Commission on alleged organized riots against Sikhs in Delhi and elsewhere in November 1984.

Members of the Sikh community, including a large number of students of the Government Medical College, New Delhi, brought along the report of the Misra Commission on alleged organized riots against Sikhs in Delhi and elsewhere in November 1984.

The Sikh Conference has also organized a meeting at the East Club at 10.30 a.m. on Monday to discuss the report of the Misra Commission. The meeting will be held in a hall at the East Club, New Delhi, at 10.30 a.m.

The representatives of the Sikh community, who were present at the meeting, discussed the report of the Misra Commission. The report of the Misra Commission on alleged organized riots against Sikhs in Delhi and elsewhere in November 1984, was discussed. The report of the Misra Commission on alleged organized riots against Sikhs in Delhi and elsewhere in November 1984, was discussed.

The Sikh Conference has also organized a meeting at the East Club at 10.30 a.m. on Monday to discuss the report of the Misra Commission. The meeting will be held in a hall at the East Club, New Delhi, at 10.30 a.m.

We are surprised to note that the Delhi Police has listed Mr. Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar) as a "Wanted Person". There is no Police case against him nor have warrants been issued. Moreover, he has not absconded nor has he been proclaimed as such.

Mr. Babbar has made a notable constructive contribution in restoring the faith of the Sikh community, badly shaken due to anti-Sikh riots of Nov. '84, in the democratic and secular polity of the country. He has devotedly worked for strengthening the unity and integrity of the country taking all sections of the people into confidence.

The move to declare him as a Wanted Person is a malicious, dubious and pernicious political method of the Congress(I) to pressurise, coerce and oppress political opponents and we strongly condemn the act and demand its withdrawal forthwith.

Manela Gandhi
31 Dec 85

Ant P S

Q Swarnb

(R. S. NARULA)

Reginald Socha Vihar Anand

Jagjit Singh Anand M P Rajya Sabha

Suresh M. Khan
EX MP

Jamatra Del.

Kulraj Naya

(Vishwanath (Lal Bahadur))

P. Upendra
MP

L. K. Advani

H.P.

Sumit

Syed S. H. Khan
- 14 (15)

Pr. P. Kumar

A. B. Vajpayee
MP

J. K. Gujral

SAIFUDDIN CHOUDHARY EX-MP

Saifuddin Choudhury

سید شہاب الدین
ایڈووکیٹ، ممبر پارلیمنٹ

سیّد شاہابوद्दीن، سانسد

Syed Shahabuddin, M.P.

14, Janpath,
New Delhi-110001

Tel : 3782128

Fax : 3782059

28.10.94

Dear Shri Babbar,

Thank you for your letter of October 28, 1994.

I regret that I shall be leaving for Bihar on October 31, 1994 and it shall not be possible for me either to join the protest march or the congregation. However, as you know, I fully support you cause and I have no doubt that justice will be done ultimately to the sikh community.

With kind regards,

Yours sincerely,

(SYED SHAHABUDDIN)

Shri G.S. Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
NEW DELHI.

Ref: 110009
Date: 11/04/90
New Delhi-110009

MINISTER OF FINANCE
GOVERNMENT OF INDIA
NEW DELHI-110009

सत्यमेव जयते

no/832/P/W/90

वित्त मंत्री

भारत

नई दिल्ली

FINANCE MINISTER

INDIA

NEW DELHI

April 26, 1990.

Dear Shri Babbar,

This has reference to your letter of April 19, 1990, inviting me to address public meeting being arranged by All India Sikh Conference (Babbar) on April 25, 1990, at Vithalbhai Patel House, Rafi Marg, New Delhi.

I would have very much liked to participate in the meeting but for my other commitments find it difficult to do so.

With regards,

Yours sincerely,

(MADHU DANDAVATE)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI-110009.

Copy to:
Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference,
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi-110009.

SYED SHAHABUDDIN
Member of Parliament
(Lok Sabha)

Tel. : 384746
14, Janpath,
New Delhi-110001

29-08-1988

Dear Shri Buta Singh,

As you are aware the Delhi High Court granted an ex-parte stay against the Joint - Banerjee Committee which was set up to monitor the cases relating to November, 1984 disturbances. However, the Delhi Administration is yet to move for the vacation of this stay. In the mean time no prosecution has been launched against those involved in the killing of thousands of persons in those disturbances. Some of the accused continue to hold positions of responsibility. The least that can be done is to remove them from those positions, in the face of public accusations. The riot widows have been demanding a raise in the pension from Rs.400/- per month to Rs.1,000/- in view of the rising cost of living. I would request the Government to consider their demand sympathetically. Secondly, those among them who are qualified should be given a suitable Govt. job failing of which one of their eligible dependents should receive priority consideration.

Finally, those widows whose were rendered homeless should receive free allotment of accommodation.

I would request that the administration should appeal against the stay order so that the Jt. Banerjee Committee can resume its work.

With kind regards,

Yours sincerely,

(S. SHAHABUDDIN)

Shri Buta Singh,
Minister for Home Affairs,
Govt. of India,
NEW DELHI.

Copy to: ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXX~~
Shri Gurcharan Singh Babbar,
Gen. Secretary
All India Sikh Conference
N-31, Mukherjee Nagar,
Delhi-110009.

(S. SHAHABUDDIN)

चन्द्रशेखर

CHANDRA SHEKHAR

May 5, 1998

Dear Shri Gurbachan Singh,

Please refer to your letter regarding the ban imposed on your book. I have not seen your book so far and hence I am not in a position to express any opinion about it. I have no hesitation to say that the victims of 1984 riots could not get justice so far. This is an agonising experience.

I could gather from your letter that a public interest litigation is pending in the High Court. It will be better to wait for the outcome. No doubt our legal process is cumbersome, yet we have to pul up with it.

With regards,

Yours Sincerely,

Chandra Shekhar
(CHANDRA SHEKHAR)

Shri Gurbachan Singh Babbar,
Journalist,
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
DELHI-110009.

GOVERNMENT OF INDIA
DOORDARSHAN KENDRA : NEW DELHI

NO.NR/13/85 / 4599

12/4/85
Dated 19.4.85

Shri Gurcharan Singh Babbar,
Convener,
All India Sikh Conference,
Gurudwara Sri Guru Singh Sabha,
Outram Line, G.T.B. Nagar,
Delhi-110009.

Dear Sir,

Thank you for your letter No.AISC/1668 of March 31. Doordarshan aims at a fair and balanced presentation of news items. Doordarshan is guided solely by news value of an item ^{and} there is no effort at discrimination. We have noted your criticism and we respect all views even though we may not agree with them.

Incidentally the news item stated to have been enclosed to your letter was not received here. We, therefore, could not take a decision about its news value.

Thanking you,

Yours faithfully,

(A.K.CHATTERJEE)
CHIEF EDITOR (NEWS)

GOBINDA MUKHOTY

Barrister-at-Law

Senior Advocate

- Supreme Court of India

New Delhi

1st May, 1992.

213, Jor Bagh,

New Delhi-110003

Tele phone : 4622027

690887

President,
Confederation of Indian Consumer Organisations (CICO)

Member, Advisory Board
SOS-Torture (Geneva).

&

Adviser,
People's Union for Democratic Rights.

Shri Gurcharan Singh Babbar,
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
Delhi-110009.

Dear Shri Babbar,

I have at hand your letter of April 22, 1992 and the press release of April 24. I totally agree with you that if the criminals of 1984 carnage are not brought to book, the Punjab problem will be very difficult to solve. The massacre of innocents in 1984 has hurt the Sikh Psyche tremendously. Not only the Sikhs but every right thinking Indian has been hurt for the atrocities committed on the innocent citizens of this country way back in 1984.

PUDR and PUCL brought out a very exhaustive Report, 'Who are the Guilty'. In addition, Citizens for Democracy also brought out a similar Report. In addition, Citizens' Justice Committee headed by no less a person than Shri S.M. Sikbi, ex-Chief Justice of India brought out a similar Report. In spite of all these Reports brought out from respectable citizens, Govt. of India still fails to take action against the guilty police officials and the politicians, then, I will be agreeing with you that future of our country is bleak.

With kind regards.

Yours sincerely,

(Gobinda Mukhoty)

कृषि भवन, नई दिल्ली
Krishi Bhawan, New Delhi

क्रम संख्या

W/C No.
W/C No. 711 /Dy. PM & AM/90
दिनांक
Dated 15-2-90

भारत सरकार के उप प्रधान मंत्री के
निजी सचिव
की सद्भावनाओं सहित प्रेषित

*Forwarded with the compliments of
Private Secretary to the
Deputy Prime Minister
Government of India
New Delhi*

सेवा में

To

The PS to Home Minister,

Govt. of India, New Delhi.

प्रेषित पत्र

Papers Forwarded :-

Letter from Shri Gurcharan Singh Babbar, Gen. Secretary, All India Sikh Conference (Babbar), N-31, Mukerji Nagar, Delhi-110009 regarding enquiry into his whole affair by an independent agency as suggested by Addl. Commissioner of Police, for appropriate and necessary action

Copy to Shri Gurcharan Singh Babbar.

Phone : 385355
387708

लोक दल

لوک دل

مرکزی آفس
۳-پنڈت پت مارگ
نئی دہلی-110001

Lok Dal

Central Office :
3, Pt. Pant Marg,
New Delhi-110001

केन्द्रीय कार्यालय :
3, पंडित पंत मार्ग,
नई दिल्ली-110001

H.N. BAHUGUNA,
PRESIDENT

क्रमांक/Ref. No. 11/10/88

दिनांक/Dated..... 11/10/88

My dear Babbar

Thanks for your letter and enclosure thereof.

My very host wishes are within the task of helping the oppressed and the persecuted.

With good wishes,

Yours sincerely,

(H.N. BAHUGUNA)

Sardar Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference,
N-13, Mukerji Nagar,
Delhi-110009.

Sarkari Qatl-e-Aam

SIKANDER BAKHT

MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

BSB/262

Tele: 3782775

AB-79, Shahjahan Rd,
New Delhi.

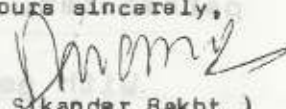
Dec 24, 1991.

Dear Sardar Gurcharan Singh Babbar Sahib,

Thank you very much for your Circular letter No. AISC/91/B, dated 12th December, 1991. Yes sir, we are passing rather through a critical phase in our national life. Forces of disintegration are at work in different parts of the country. Every effort to ensure the unity amongst the people of this country as well as the geographical unity of this country is praiseworthy. I hope your efforts for the unity of the country will succeed.

With regards,

Yours sincerely,

(Sikander Bakht)

Sardar Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
DELHI- 110009.

No 47(4)/90-RW/614/2028

उपराज्यपाल
दिल्ली

LIEUTENANT GOVERNOR
DELHI

राज निवास
दिल्ली-११००५४
RAJ NIWAS
DELHI-110054

February 22, 1990.

26

Dear Justice Narula,

I am in receipt of your letter dated 13th
February, 1990 regarding the case of Shri S.
Gurcharan Singh Babbar.

I am having the matter looked into.

With regards,

Yours sincerely,

(Arjan Singh)

Mr. Justice R.S. Narula,
Retire Chief Justice,
C-215, Defence Colony,
New Delhi-110024.

ਸਿਖ ਫੋਰਮ

THE SIKH FORUM

(Registered Under Societies Registration Act XXI of 1860)

Telephone : 619284

3. MASJID ROAD, JANGPURA
NEW DELHI-110014

27 August 1989

President :

Li Gen Jagjit Singh
Aurora (Retd)
M.P.

Sr. Vice President :
Dr. Amrik Singh

Vice Presidents :
Prof. Harkishan Singh
Delhi

Li Col Balbir Singh
Mohan Singh Sethi
Meerut
Jaspal Singh Kohli
Bombay

General Secretary :
Dr. Maheep Singh

Secretaries :
Gurmukh Singh Jeet
Wg Cdr RS Chhatwal
(Retd)
G. S. Chadha

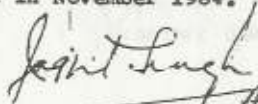
Jt. Secretary :
Santokh Singh Sarang

Treasurer :
Jangsher Singh

PRESS RELEASE FOR FAVOUR OF PUBLICATION/CIRCULATION:

Harassment by Delhi Police

We, of the Sikh Forum are surprised and dismayed that the Delhi Police is continuing to adopt illegal harassing measures to intimidate the social workers like Sardar Gurcharan Singh Babbar who has been fearlessly championing the cause of the widows and other victims of the Nov '84 killings. What makes this even more reprehensible is inspite of the High Court instructions to the contrary the harassment continues. Such tactics only result in greater loss of faith in the police as an instrument for providing security and protection to the common man against the wrong doers. The Delhi Police has yet to live down its total failure in this regard in November 1984.

Aurora
(JAGJIT SINGH AURORA)
President

संसद सदस्य
(लोक सभा)

(TRUE COPY)

NO. V.2622/90.HMP

HOME MINISTER
INDIA

NEW DELHI -- 110001.

20th July, 1990.

Dear Shri Acharya,

I have received your letter dated 7th July, 1990 forwarding a letter from All India Sikh Conference (Babbar), Delhi regarding an enquiry by an independent agency into the complaint against the Delhi Police. I am having the matter looked into.

With regards,

Yours sincerely,

Sd/-

(MUFTI MOHAMMED SAYEED)

Shri Basudev Acharya,
Member of Parliament,
12, Windsor Place,
New Delhi - 110001.

BASUDEV ACHARYA

Member of Parliament
(Lok Sabha)
CHAIRMAN

COMMITTEE ON PUBLIC UNDERTAKINGS

D.O.NO. BA/1981/F-20/90.

Phones: 384806
3785957

CPI(M) PARLIAMENTARY OFFICE
12, Windsor Place,
New Delhi-110001.

Dated 7th July, 1990

My dear Mufti Sahab,

I am forwarding herewith a letter dated 4.7.90 from All India Sikh Conference (Babbar), Delhi wanting an inquiry by an independent agency into his complaint against the Delhi Police for attempting to involve him in false criminal case and alleged attempt to obtain confession from him forcibly in connection with terrorist activities. He says that because he has been crusading for the cause of the Nov'84 riot victims the police at the instance of Cong(I) leaders tried to implicate him in false cases.

His request merits favourable consideration.

With regards,

Encl-1.

Yours sincerely,

Sd/-

(Basudev Acharya)

Shri Mufti Mohd. Sayeed,
Minister of Home Affairs,
Govt. of India,
New Delhi-

cc G.S. Babbar, Gen Secy Akl India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Mukherjee Nagar, Delhi-110009

(Basudev Acharya)

A. B. Vajpayee
M. P.

June 22, 1989.

Dear Shri Harjit Singh Giani,

Thank you for your letter of June 5, 1989.

I have noted its contents.

With kind regards,

Yours sincerely,

A. B. Vajpayee
(Atal Bihari Vajpayee).

Shri Harjit Singh Giani,
Chairman,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI - 110009.

SECRET/IMMEDIATE

No. 26930 /Coml. (S-4) dated New Delhi, the 27/8/1990.

To

Sh. Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukherji Nagar,
Delhi-9.

M e m o.

Please refer to your letter dated 20th August 1990 addressed to CP/Delhi and copy endorsed to Addl. CP/Law & order, Delhi, regarding threat to your life and obnoxious calls.

In this connection I have already spoken to you. It is requested that the specific instances which posed or caused threat to your life may be intimated to this office, immediately, for further necessary action. Insp. Jagtar Singh, has also been directed to contact you personally in this connection.

(T.S. *Shalla*) ACP

For DEPUTY COMMISSIONER OF POLICE :
SPECIAL CELL (SB) DELHI.

3012692
3019080
Phones: 3019762
3019601
Off. L.E.: 81 10 89
N.C.U.I.: 66 51 46
Res.: 3017206
3017156

ALL INDIA CONGRESS COMMITTEE (I)

24, AKBAR ROAD, NEW DELHI - 110 011.

DILIP SINGH BHURIA, M.P.
Joint Secretary

58, Lodhi Estate,
New Delhi - 110003

Dated the 6th April, 1989

Respected Shri Bhandari ji,

I am enclosing herewith a letter dated 5th April, 1989 of Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar) N-31, Mukherjee Nagar, Delhi regarding the problems of victims of Nov. 84 carnage.

Shri Babbar had met with the Hon'ble Prime Minister, yesterday requesting to solve the problems mentioned in their memorandum, immediately.

I would request you to kindly enquire into the matter personally and do the needful. I shall be grateful if you could kindly send me a report of this case for the information of the hon'ble Prime Minister.

With kind regards,

Yours sincerely,

Encl: As above

(DILIP SINGH BHURIA)

Shri Romesh Bhandari,
Lt. Governor Delhi,
Raj Niwas,
Delhi

No. 227/AICC/PM/89 Dt. 7/4/89

✓ Copy to Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secy.
All India Sikh Conference (Babbar), N-31,
Mukherji Nagar, Delhi-110009

(DILIP SINGH BHURIA)

Founder : JAYAPRAKASH NARAYAN

people's union for civil liberties

V. M. TARKUNDE

Advisor

B-17, Maharani Bagh

New Delhi - 110065

Phone : 6835048

Aug. 12, 1989.

President : Rajinder Sachar
Vice-Presidents : Aloo Dastur
Asghar Ali Engineer
K. G. Kannabiran
Nayan Tara Sebgal

General Secretaries : Dalip S. Swami
Yash Pal Chhibbar

Organising Secretaries : Balbir Singh Saini
Henri Tiphagne
P. K. Bai

Executive Secretary : N. Kotishwar Singh

To

Shri Vijay Karan
Commissioner of Police
Police Headquarters
Indraprastha Estates
New Delhi - 110 002.

Dear Shri Vijay Karan,

I was greatly surprised to learn that the police have issued a handbill in which a photograph of Shri Gurcharan Singh Babbar has been published as a "wanted" person. Such a publication is highly defamatory because it implies that Shri Gurcharan Singh Babbar has committed some serious offence and that he is absconding in order to avoid apprehension by the police. To my knowledge, Gurcharan Singh Babbar has never been absconding and there was no justification whatever for publishing his photograph as a "wanted" person.

I have therefore to request you to kindly withdraw the handbill and also give due publicity to the fact that Shri Gurcharan Singh Babbar has not been absconded and is not a "wanted" person.

Kindly send me a line in reply.

With regards,

Yours sincerely,

(V.M. Tarkunde)

Copy to: Shri Gurcharan Singh
Babbar,
N-31, Mukherji Nagar,
Delhi-110 009.

GEORGE FERNANDES

Dec 22, '91

Phone : 66 83 73

6/105 Kaushalya Park

Hauz Khas

New Delhi 110016

From: Bombay

Dear Gurcharan Singh
your letter of
Dec 12 on the Awaken
India yatra. I wish
you every success in
your endeavours.

As I will be out of
Delhi on Dec 25, I
indeed sorry I

cannot make it
to the Boat Club.

Regards
George Fernandes

BASUDEV ACHARYA

Member of Parliament
(Lok Sabha)

Phone: 384806
3785957

12, Windsor Place,
New Delhi-110001

Chairman,
Committee on Public Undertakings
BA/1319/P-20/90

28-6-1990

My dear Mufti Sahab,

Enclosed herewith copies of communications addressed to the Addl. Commissioner of Police (Adm n) Delhi Police Hdqrs, New Delhi from Sh. Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar), Delhi.

He has been complaining that he is being threatened with dire consequences due to his consistent demand for action against culprits responsible for Nov '84 riots in Delhi. Unfortunately the police are not taking any action on his complaints. His plea for a meeting with the Police Commissioner was also not conceded. All these have given credence to his fears that police are acting on the behest of the culprits.

However, I request you to kindly cause a thorough investigation into Shri Babbar's case.

With regards,

Yours sincerely,

Encl-as above.

Shri Mufti Mohammed Sayeed,
Minister of Home Affairs,
Govt. of India,
New Delhi.

Sd/-

(BASUDEV ACHARYA)

cc Gurcharan Singh Babbar,
Genl. Secy
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Mukherji Nagar, Delhi-110009

(BASUDEV ACHARYA)

संयद शहाबुद्दीन
संसद सदस्य
(लोक सभा)

14, जन पथ,
नई दिल्ली-110001
फोन : 384654/384746

13.11.92

Dear Shri Chavan,

Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar) has drawn my attention to the withdrawal of his PSO on your instructions. This would restrict his free movement and the activities of his organisation which is playing a useful role.

Since an attempt was made to kidnap and physically harm him as recently as 9 March, 1992. I would request you to restore his PSO.

With regards,

Yours sincerely,

(SYED SHAHABUDDIN)

Shri S. B. Chavan,
Minister of Home Affairs,
Govt. of India,
New Delhi.

Mr. G. S. Babbar, New Delhi

All communications should be addressed to the Registrar, Supreme Court, by designation, NOT by name.
Telegraphic address:-
"SUPREMECO"

No.4240/SC/PILC/89.

**SUPREME COURT
INDIA**

FROM : A.L. Jain,
Assistant Registrar(PIL.CELL).

To : The Commissioner of Police,
Police Head Quarter,
I.P. Estate,
NEW DELHI.

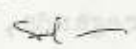
Dated New Delhi, the..... June 16, 19 89

Sir,

I am directed to forward herewith a petition dated 30-5-1989 (along with annexures) sent by Shri Gurcharan Singh Babbar to the Hon'ble the Chief Justice of India.

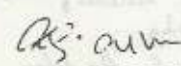
You are requested to take such action thereon as may be deemed fit in the matter.

Yours faithfully,

ASSISTANT REGISTRAR.

Encls: as above.

Copy for information to: Shri Gurcharan Singh Babbar
Genl. Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI - 110 009.

ASSISTANT REGISTRAR.

गृह मंत्री
भारत
नई दिल्ली-११०००१
HOME MINISTER
INDIA
NEW DELHI-110001

Dated the 19th May, 1987.

Sardar Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference,
Gurdwara Sri Guru Singh Sabha,
Outram Lane, G.T.B. Nagar,
DELHI - 110009.

Dear Sir,

With reference to your memorandum dated 19th May, 1987, presented to me today by a delegation led by you, I have to inform you that the problems listed out in your memorandum will be taken up with Delhi Administration within this week and you will be informed about the action taken.

Yours faithfully,

Bute Singh
(BUTA SINGH)

सत्यमेव जयते

G. C. MEHTA.

G/1811/90/ERm

अतिरिक्त निजी सचिव

विदेश मंत्री

भारत

ADDITIONAL PRIVATE SECRETARY TO
EXTERNAL AFFAIRS MINISTER
INDIA

New Delhi-110011.

April 24, 1990.

25

Dear Sir,

I am desirous to acknowledge receipt of your letter dated 19th April, 1990 regarding a public meeting convened for April 25, 1990 at 3.00 pm at Speaker's Hall, Vithalbhai Patel, Rafi Marg. Since Shri I.K.Gujral, Minister of External Affairs is on tour abroad, it is regretted that he will not be able to attend.

With kind regards,

Yours faithfully,

(G. C. MEHTA)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference(Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI-9.

1, तीनमूर्ति मार्ग

नई दिल्ली - 110 011

18 जून, 1996

प्रिय गुरुचरण सिंह बब्बर,

आपका 23 जून 1996 का निमंत्रण पत्र के लिए धन्यवाद। अभी हम स्वास्थ्य की बजह से कोई कार्यक्रम नहीं ले पा रहे हैं।

आपका

(विश्वनाथ प्रताप सिंह)

श्री गुरुचरण सिंह बब्बर

ए-7-बी अन्सल भवन

मुकजी नगर दिल्ली।

SYED SHAHABUDDIN
Member of Parliament
(Lok Sabha)

Tel. : 384746
14, Janpath,
New Delhi-110001

05-10-1988

Dear Shri Babbar,

I appreciate your moral gesture in undertaking an indefinite fast to highlight the sense of insecurity in the Sikh community all over the country, highlighted by the recent communal incidents in Bidar (Karnataka). There is no doubt that the failure to punish the culprits of November, 1984 carnage and the general callousness towards social violence in the country have contributed to the present sense of insecurity. The problem is not limited to the Sikh community alone, but covers other minorities as well as other depressed sections of the nation such as, Harijans and the Tribals.

I, therefore, feel that the matter should be taken up by all communities as an endeavour to save the nation from discrimination and fratricide. I, therefore, on one hand, appeal to you to break your fast as well as assure you of my solidarity and cooperation in promoting the common cause of the physical security as well as dignity and equality of the minority communities and weaker sections all over the country. I have no doubt that together we can assert our right to security, equality and dignity.

With kind regards,

Yours sincerely,

(SYED SHAHABUDDIN)

Shri G.S. Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference,
N-31, Mukherji Nagar,
DELHI-110 009.

P. UPENDRA

MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

Leader, Telugu Desam
Party In Parliament.

सत्यमेव जयते

77, Lodi Estate,

New Delhi.

October 31, 1988

Dear Shri Babbar,

Thank you for your letter dated October
28, 1988.

I will try to address your gathering
on November 4, 1988 at the Boat Club. In case
I am held up in Parliament, one of the MPs of
our party will meet all of you.

With kind regards,

Yours sincerely,

P. Upendra

(P. UPENDRA)

Shri Gurnaran Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference,
B-31, Mukerji Nagar,
Delhi - 110 009.

मदन लाल खुराना

संसद सदस्य (लोक सभा)
अखिल भारतीय मन्त्री
भारतीय जनता पार्टी

Dr. 4275/MPN/92

फोन: 594445
533096

एफ-104, कीर्ति नगर
नई दिल्ली-110015

Dated 6-4-1992.

Dear Shri Markandey Singh Ji,

I am forwarding herewith a representation from S. Harjit Singh, Chairman, All India Sikh Conference (Babbar), H-31, Mukherji Nagar, Delhi-9 regarding constant threat to him as well as to S. Gurcharan Singh Babbar, General Secretary and S. Jasbir Singh Secretary from the elements involved with Nov. '84 riots. The representation is self-explanatory.

I shall be grateful if you kindly alert the concerned authorities to afford them adequate protection for the safety of their lives.

With kind regards,

Yours sincerely,

(MADAN LAL KHURANA)

Shri Markandey Singh,
Lt. Governor of Delhi,
Delhi.

Copy forwarded for necessary information
to:- Shri Harjit Singh, H-31, Mukherji Nagar,
Delhi-110009.

I K Gujral

G-13, Maharani Bagh

New Delhi - 110065

Tel. : 6834002, 6834003

18th July 1988

22nd Aug.

My dear Babar Jee,

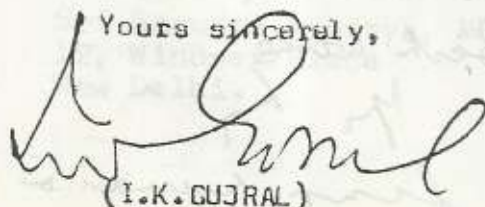
You will kindly recall that on 15th January 87 The Punjabi Group had convened a meeting of all parties and non-parties to evolve a consensus on the vexed Punjab crisis. Unfortunately our success was rather limited.

We believe this effort has to be repeated again and for this purpose we are convening a meeting of the leaders of various parties and groups on Friday, 2nd September 88 at 9.30 AM in the private dining room of India International Centre, New Delhi.

I shall be grateful if you kindly attend the meeting which is likely to last the whole day.

With warm regards,

Yours sincerely,

(I.K. GUJRAL)

GEORGE FERNANDES

Bangalore
Nov 7, '88

Phone : 66 83 73
6/105 Kaushalya Park
Hauz Khas
New Delhi 110016

Dear Mr. Babbar,

I saw you enter &
the car last night on returning
from Bihar & as you can
see am now in the South.
Needless to say, I wish your
programmes every success.

One person whose
contribution during Nov '84
seems to have escaped your
notice is Mr Jaya Jaitly.
I think Mr. Jaya Jaitly and
people, provided strength and
succour to the afflicted at
great personal sacrifice.

Best wishes

Yr Lg

Georgie Fernandes

संसद सदस्य
(लोक सभा)

PRIME MINISTER

New Delhi
July 18, 1990

Sub: Letter dated 7th July, 1990 enclosing
a representation of All India Sikh
Conference (Babbar), Delhi.

Dear Shri Acharya,

I have received your letter on the above subject. I regret to say that it does not appear to be possible to meet the delegation because of my preoccupied engagements. You may kindly advise them to seek an appointment with the Home Minister.

Regards,

Yours sincerely,

sd/-

(Vishwanath Pratap Singh)

Sri Basudev Acharya, MP
12, Windsor Place
New Delhi.

Phones: 34806 &
378223 &

CPI(M) PARLIAMENTARY OFFICE:
12, WINDSOR PLACE
NEW DELHI-110001.

SAMAR MUKHERJEE

MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

LEADER

CPI(M) GROUP IN PARLIAMENT

DDNO. 34/3043/F-V/90,

Dated 12-9-1990

My dear Shri V.P. Singh,

Enclosed herewith a Press release dated 10.9.90 issued by All India Sikh Conference(Babbar), Delhi-9, demanding speedy actions against those accused of fomenting the Ghastly Nov'84 riots that took a very heavy toll of lives of innocent Sikhs in Delhi, as promised by the NF Govt.

I personally feel that the follow up actions of NF Govt in this regard is very very slow indeed. This will given an impression among the patriotic sikhs that there is an attempt to let the culprits to go scot free. The above organisation has justifiably remarked that Nov'84 riots provided grist to the mill of the anti-national forces to step up their activities and to gain public sympathy among the Sikhs. Therefore the culprits who were responsible for fomenting that terrible riots should be dealt with in a more severest manner. This alone will restore the confidence and will of Sikh community to join the mainstream of people struggling to prese.ve the national unity.

With regards,

Yours sincerely,

Enc.-1.

sd/-

Shri V.P. Singh,
Prime Minister,
India, New Delhi.

(Samar Mukherjee)

cc Sh. Gurcharan Singh Babbar, General Secy
All India Sikh Conference, N-31, Mukherjee Nagar,
DELHI-110009

(Samar Mukherjee)

14, Janpeth,
New Delhi-110001
Tel. : 3782128

سید شہاب الدین
آئی ڈی کے سربراہ ریٹائرڈ

सेयद शहाबुद्दीन, सांसद
Syed Shahabuddin, M.P.

- 2 -

I, therefore, support their demand that immediate action be taken against these officials in order to establish its credibility in the Delhi Administration in respect of its commitment to punish the guilty of 1984.

With kind regards,

Yours sincerely,

(SYED SHAHABUDDIN)

Shri S. B. Chavan,
Minister of Home,
Govt. of India,
NEW DELHI.

cc Shri G S Bhatnagar
A / L. A. R. Singh
New Delhi

प्रधान मन्त्री कार्यालय
PRIME MINISTER'S OFFICE

नई दिल्ली-110011
NEW DELHI-110011

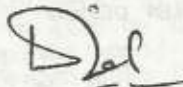
No. 113/90-PMP-I / 19906

28 JUL 1990

Dear Sir,

I am desirous to acknowledge the receipt of your letter dated 23.7.90 to the Prime Minister and to say that it is being forwarded for appropriate action to the Secretary to Lt. Governor, Delhi.

Yours faithfully,

(D.R. Ratra)
Section Officer

Shri Gurcharan Singh Babbar,
All India Sikh Conference
(Babbar),

N-31, Mukerji Nagar,
DELHI - 110 009.

BASUDEV ACHARYA.

Member of Parliament

(Lok Sabha)

Chairman

Committee on Public Undertakings

Phones: 384806
3715957

Office: 12, Windsor Place,
New Delhi-110001.

S. DUTTA
JOINT SECRETARY

Tel: 3014979

D.O.No.U-14035/134/90-Delhi

MINISTRY OF HOME AFFAIRS

NEW DELHI-110001

October 25, 1990

Dear Shri Acharya,

Kindly refer to your letter dated 23rd July, 1990 to the Home Minister regarding the families squatting at Tilak Vihar opposite Cremation Ground, New Delhi 110018

2. The Delhi Administration has reported that 670 families have been provided alternative developed plots at Sector-15, Rohini by the Delhi Development Authority (Slum Wing). A committee has also been constituted by the office of the D.C. Delhi to go into the allegation that some persons have been left out of allotment. Till now, 600 people have registered their names with the Committee but only 310 have given their statements alongwith supporting documents so far. Their cases are under scrutiny.

with regards,

Yours sincerely,
Sd/-

(S. DUTTA)

Shri Basudev Acharya,
Member of Parliament,
12, Windsor Place,
NEW DELHI.

/Copy/

SM/367/20/90

22-10-1990

CC Sh Gurcharan Singh Babbar, All India Sikh Conference (Babbar)
M N-31, Mukherjee Nagar, Delhi-110009

(XXXX BASUDEV ACHARYA)

سید شہاب الدین
ایڈووکیٹ ان چارج

سید شاہابوদ্ین، سانسد
Syed Shahabuddin, M.P.

14, Janpath,
New Delhi-110001
Tel. : 3782128

4.5.1992

Dear Shri Chavan,

The All India Sikh Conference (Babbar) has stated in a Press Release, dated April 22, 1992 that the following police officials who were identified for having committed grave lapses during the anti-Sikh riots in October,-November, 1984 and charge-sheeted continue to enjoy full benefits:-

1. Sheodeen Singh Yadav Who was SHO Janakpuri in Nov.84 is now ACP Tilak Nagar.
2. Rajinder Singh Dahiya Who was SHO Mangolpuri in Nov.84 is now ACP Sabzimandi.
3. Jaipal Singh Who was SHO Mehrauli in Nov.84 is now ACP Traffic.
4. S. M. Bhaskar Who was SHO Krishan Nagar in Nov. 84 is now ACP Rashtrapati Bhawan.
5. O. P. Yadav Who was SHO Srinivasपुरी in Nov. 84 is now ACP Rashtrapati Bhawan.
6. Jagdish Chander Who was SHO Tilak Nagar in Nov.84 is now ACP Vigilance.
7. Survir Singh Tyagi (He is on anticipatory bail) Who was SHO Trilok Puri in Nov.84 is now posted in the same rank at IGI Airport (FERO).
8. Mahavir Singh Who was ACP Ashok Vihar in Nov.84 is now DCP Security.
9. Chander Prakash Who was DCP (East) In Nov. 84 has been promoted DCP and is on delegation in a Southern State.

These officers who are on active duty continue to build influence and are in a position to tamper with the process of justice, receive patronage and ~~give~~ extend support to the politicians involvement in the November, 1984 riots.

Tel : 284 5768
202 2627
Ext : 261/301

Weekly
LOKPRABHA

Express Towers, Nariman Point, Mumbai 400 021 (India)

18.4.98

Shri. Gurucharan Singh Babbar
N-31, Dr. Mukharjee Nagar,
Delhi - 110009.

Received your letter. I was shock and surprise by reading your letter.. If possible please send copy of your book "SARKARI QUTL-E-AAM" (English Edition). I will pay for it. Alongwith the book please send your photographs also. So that we can give a publicity to book as well as your cause.

I hope very soon Government will realize their mistake and lift the ban.

With regards.

(PRADEEP VARMA)
Executive Editor, LOKPRABHA

वीरेन्द्र वर्मा
(गम० पी०)

हस्ताक्षर : 384090

12, ताल कटोरा रोड,
नई दिल्ली - 110001

क्रम० सं०

दिनांक September 8, 88

Dear Shri Buta Singh,

Kindly find herewith a copy of the complaint made by Shri Gurcharan Singh Barbbar, General Secretary, All India Sikh Conference, to the Commissioner of Police, New Delhi, which is self-explanatory.

Shri Singh, while alleging that he is being threatened and harassed by the persons involved in November, 1984 riots in Delhi, has complained that no action on his complaint has been taken by the Commissioner of Police.

If what has been stated by Shri Singh is true, you will agree with me that on a complaint of such a serious nature made by a citizen it becomes incumbent on the authorities concerned to inquire into the matter and if the facts are established, to provide necessary protection to the person concerned from such elements irrespective of their political affiliation or influence.

In this connection it would not be out of context to say that action against the persons involved in 1984 riots should be taken without further delay on the basis of the Ranganathan Mishra Commission's recommendations.

I am bringing the matter to your notice and hope that it will receive your personal attention for such action as may be deemed necessary under the circumstances.

With regards,

Yours sincerely,
Virendra Verma
(VIRENDRA VERMA)

Shri Buta Singh
Minister of Home Affairs
Govt. of India
NEW DELHI.

CC: Shri Gurcharan Singh Babbar, Gen. Secy.
All India Sikh Conference, N-31, Mukherjee Nagar.

Home

सत्यमेव जयते

सं (व)/ए पी एस/७८
No. 3415 M (I)/APS/90

अपर निजी सचिव
वस्त्र मन्त्री
भारत

नई दिल्ली-११००११

ADDL. PRIVATE SECRETARY TO
MINISTER OF TEXTILES
INDIA
NEW DELHI-110011

11.7.90
जून, 1990

प्रिय श्री गुरुचरण सिंह,

माननीय वस्त्र एवं खाद्य संस्करण उद्योग
मंत्री श्री शरद यादव को सम्बन्धित आवेदन पत्र श्री
दिजय करण, दिल्ली पुलिस आयुक्त, दिल्ली को न्यायपूर्ण
शीघ्र समुचित कार्यवाही के लिए भेज दिया गया है।

समय-समय पर गतिविधियों से अवगत
करवाते रहा करे।

सधन्यवाद,

आपका,

॥प. पी. जेदी॥

श्री गुरुचरण सिंह ~~बख्श~~,
बख्श,

एन-31 मुकजी नगर, दिल्ली

सत्यमेव जयते

सं. (ब)/ए पी एस '90
No. 3975 M (T)/AIS 80

वरिष्ठ निजी सचिव
वरिष्ठ मन्त्री

भारत

नई दिल्ली-११००११

ADDL. PRIVATE SECRETARY TO

MINISTER OF TEXTILES

INDIA

NEW DELHI-110011

10-8-90

प्रिय श्री गुरुचरण सिंह जी,

माननीय वस्त्र एवं जाघ संस्करण उद्योग मंत्री श्री
शरद यादव ने आपके पत्र में उल्लेखित सुझाव पढ लिये है और
आपके प्रति निजी आभार प्रकट किया है ।

समय समय पर गतिविधियों से अवगत करवाते रहा
करें ।

सधन्यवाद,

आपका ही,

३ए.पी.जैदी

श्री गुरुचरण सिंह पंवार,

पन-31, गुकरी नगर,

दिल्ली-9

Phones : 3713330
3713363

SAMAJWADI JANATA PARTY

16, Dr. Rajendra Prasad Road,
New Delhi - 110001

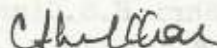
November 7, 1994.

Dear Shri Gurcharan Babbar,

I could receive your letter of 28th October, 1994 only today informing me of a big congregation from 2nd November to 6th November, 1994 to commemorate the 10th anniversary of the crucification of over 5000 innocents brutally done to death in the year 1984 and demanding punishments to the guilty. I fully support your cause that the Government should hold speedy trials and give justice to the victims of the 1984 riots.

With regards,

Yours Sincerely,

(CHANDRA SHEKHAR)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference
(Babbar)
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
DELHI-110009.

संयद शहाबुद्दीन
संसद सदस्य
(लोक सभा)

14, जन पथ,
नई दिल्ली-110001
फोन : 384654/384746

21.6.89

My dear Shri Vijay Karan,

I have received a letter from Shri H.S.Giani and Shri G.S.Babbar, Chairman and General Secretary, respectively of the All India Sikh Conference Delhi, that when they approached you to draw your attention to the threats received by them, they did not receive due response.

May I request you to kindly deal with the threats against them seriously and take necessary precautionary measures in view of the fact that in their campaign for securing justice to the sufferers of the Delhi riots in October November, 1984, They have incurred the hostility of many highly placed persons.

With kind regards,

Yours sincerely,

(SYED SHAHABUDDIN)

Shri Vijay Karan,
Commissioner of Police,
New Delhi.

cc: Shri H.S.Giani.

Amrinder AISC.

N-31 Mukherjee Nagar

Delhi 110029

GEORGE FERNANDES

Calcutta
Sept 5, 88

Phone : 86 83 73
6/105 Kaushalya Park
Hauz Khas
New Delhi 110016

Dear Mr. Babbar,

Your letter of Aug. 4
& Aug. 16 reached my Office on
Aug. 28. The exercise in Opposition
unity are not proceeding smoothly,
but I think they will get back
on the rails soon.

I'm taking up
the matter of the threats received
by you with the concerned
authorities, and also writing about
it.

Best regards.

y
George Fernandes

SAMAR MUKHERJEE

MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

Phones: 384806
3782218

Office: 12, Windsor Place,
New Delhi.

S. DUTTA
JOINT SECRETARY
Tel.No. 3014979

D.O.No.U.14035/171/90-Delhi
GOVERNMENT OF INDIA
MINISTRY OF HOME AFFAIRS
NEW DELHI
the 1st Nov 1990.

Dear Shri Mukherjee,

Kindly refer to your letter dated 12.9.1990 to the Prime Minister regarding 1984 riots in Delhi.

2. I am desired to inform you that the Government set up 3 exclusive special Courts in January this year to ensure speedy action against those responsible for 1984 riots in Delhi. Besides, the Delhi Administration appointed on 22nd March, 1990, a Committee consisting of Shri P. Subramonian Poti, retired Chief Justice of Gujarat High Court as Chairman and Shri P. A. Roshia, retired officer of the Indian Police Service as Member, to recommend to the Administrator, where necessary, registration of cases and their investigations.

With regards,

Yours sincerely,
Sd/-

(S. DUTTA)

Shri Samar Mukherjee,
M.P.
12 Windsor Place,
NEW DELHI.

No. SM/3798/F-1/90

Dt. 7-11-1990

cc Sh. Gurcharan Singh Babbar, General Secy All India Sikh Conference, N-31, Mukherjee Nagar, DELHI-110009

(SAMAR MUKHERJEE)

सत्यमेव जयते

सं०.....सं (व)/ए पी एस/९०
No. 4634 M (T)/APS/90

अपर निजी सचिव
वरत्र मन्त्री

भारत

नई दिल्ली-११००११

ADDL. PRIVATE SECRETARY TO
MINISTER OF TEXTILES
INDIA
NEW DELHI-110011

30 सेप्टेम्बर, 1990

प्रिय श्री कम्बर,

माननीय वरत्र एवं साध संसाधन उद्योग मंत्री श्री
शरद यादव जी ने आपके पत्र में उल्लिखित सुझाव पद
लेप है और आपके प्रति तेजी अम्मार पकट किया है ।

माननीय मंत्री जी को समय समय पर गतिवर्धन
से अवगत करवाते रहा करें ।

सधन्यवाद,

आपका ही,

[Signature]
ए० पी० नैदी

श्री गुरचरन सिंह कम्बर,
महासचिव-आल इंडिया सिक्स कॉन्फेसिबल,
एन-31 मूसर्जी नगर,
दिल्ली-110009

A.K. TEWARY
Deputy Secretary

प्रधान मंत्री कार्यालय
नई दिल्ली 110 011
PRIME MINISTER'S OFFICE
NEW DELHI 110 011

No. 805/21/C/2/90-Pol. 54 February, 1990

Dear Shri Babbar,

I have been directed to acknowledge the receipt of your letter dated January 15, 1990 and to say that the matter is being referred to the Home Ministry.

Yours sincerely,

(A.K. Tewary)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI-110 009.

इन्द्रप्रस्थ विश्व हिन्दू परिषद (पंजी०) दिल्ली
INDRAPRASTHA VISHWA HINDU PARISHAD (Regd.) DELHI

(Registered Under Society Registration Act XXI, 1980
 Registration No. S-15075 Delhi 1984)

विषय: अहिंसा के विरुद्ध, नई दिल्ली-110055

दूरभाष : 779333

Ref. No.....

Date 21.12.91

Dear Shri Babbar,

This refers to the telephonic conversation over office
 Secy. Sh. Bhatnagar Singh had with you, over the subject, to be united
 during the "Aravali India" (Yatra), to disperse the malicious lies,
 being spread out, to disrupt the bond of Unity and brotherhood
 amongst the various sister Hindu Communities i.e. Sikhs,
 Buddhists and Jains, by the Govt.

It was agreed to strike hard against the
 inimical forces, responsible for the present critical situation
 in the Country. Initially the atrocities on Hindus and
 Sikhs and Muslims, other castes, in Punjab, J & K, Assam
 etc., as a signifier of appeasement policy of the Congress Govt.
 and the traits of Congress Culture, in order to keep alive the
 the power, are to be fully exposed. The pseudo-religious
 politicians and the leftists are too not to be spared.

The killings of innocent persons and
 terrorism in the Country, whether in J & K, Punjab or
 elsewhere, is to be condemned outright.

Abrogation of Art 370, which is discriminatory
 is to be demanded and people are to be explained the
 envisaged dangers to the Unity, integrity and sovereignty
 of the Nation.

I hope you to please confirm it.

Sh. Gurcharan Singh Babbar
 Personal Secy.,
 All India Sikh Conference (Babbar)
 N. 31, Dr. Mukherjee Nagar
 Delhi - 110009.

Yours sincerely

for Chandan Lal Verma
 (BANSI LAL VERMA)
 - General Secy.,
 Indraprastha Vishwa Hindu Parishad

कालका दास

**संसद सदस्य
(लोक सभा)**

दूरभाष : 5751990

1665, नाईवाला, गली नं० 35,
करोल बाग, नई दिल्ली-5

क्रमांक 663/150/153/76

दिनांक 12-7-90

Dear Shri Singh,

I am enclosing herewith two representation in
from Shri Gurcharan Singh Babbar N-31, Mukerji Nagar New Delhi
requesting for justice to Sikh community of Delhi.

I shall be thankful if you kindly look into the
matter and do the needful.

With regards,

Yours sincerely

sd/-

(KALKA DASS)

Sh. Arjan Singh
Lt. Governor Delhi
Raj Niwas Delhi-54

✓ Copy to Sh. Gurcharan Singh Babbar
General Secretary
N-31, Mukerji Nagar
Delhi

Md

(KALKA DASS)

P. UPENDRA

MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

Leader, Telugu Desam
Party in Parliament.

77, Lodi Estate,

New Delhi

June 21, 1989

Dear Shri Vijay Karan,

I send herewith a copy of the letter dated June 3, 1989 addressed to you by Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar), Delhi complaining about some threats meted out to him. I would request you to take appropriate action in the matter.

With kind regards,

Yours sincerely,

P. Upendra
(P. UPENDRA)

Encl : As above

Shri Vijay Karan,
Commissioner of Police,
Police Headquarters,
New Delhi.

Copy to : - Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary, All India Sikh Conference
(Babbar) N-31, Mukerji Nagar, Delhi - 9

MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

*** SECRET ***

S. B. CHAVAN
HOME MINISTER
INDIA
NEW DELHI-110001.

D.O.No. VI-23014/509/92-GPA.III

Dated 23rd June'93.

Dear Shri Samar Mukherjee,

Please refer to your letter dated No. SM/1202/F-20/93 dated 20th April, 1993 regarding security arrangements for Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar) Delhi.

We have got the matter reviewed in consultation with Central Security Agencies and they have not recommended any special security arrangements for Shri Babbar for the present.

With regards,

Yours sincerely,

Sd/-

(S. B. CHAVAN)

Shri Samar Mukherjee,
Member of Parliament (RS)
12, Windsor Place,
New Delhi.

/True copy/

SM/2414 /F-20/93

Dt:- 1/7/93

(SAMAR MUKHERJEE)

BASUDEV ACHARYA

Member of Parliament

(Lok Sabha)

CHAIRMAN

PUBLIC UNDERTAKINGS COMMITTEE

Phones: 384806
3785957

12, Windsor Place,
New Delhi-110001

BA/1982/F-1/90.

7-7-1990

My dear Shri V.P. Singh,

I enclose herewith a communication dated 6.7.90 from All India Sikh Conference (Babbar), Delhi seeking personal hearing from you in connection with the problems of Nov'84 riot victims. Many of their problems still remain unsettled despite assurances given by NF Govt. and by you personally.

I feel that a meeting with the delegation of above organisation who have been crusading against the inaction of the previous govt. to settle riot victims' cases and for victims' rehabilitation, will be fruitful.

I hope you will be in a position to spare some time to meet them.

With regards,

Encl-1.

Shri V.P. Singh,
Prime Minister, India,
New Delhi.

Yours sincerely,

Sd/-

(Basudev Acharya)

cc Harjit Singh, Chairman A.I Sikh Conference (Babbar)
No. 31, Mukherjee Nagar, Delhi-110009

(Basudev Acharya)

Rajni Kothari

G-1/10, Lajpat Nagar
New Delhi-110024

Phone: 231190 / (Off)
2517151

Date: 3/12/92

Dear Pancharan Singhji:

I was shocked to learn from your letter dated Nov. 11, '92 both on the withdrawal of security provided to you as well as the attempt that was made to kidnap and physically harm you in the Mangolpuri area - but that the case registered in the FIR has not been investigated.

Your increased vulnerability is certainly a cause for concern. But shouldn't you be thinking again about the fact you had earlier refused in the hot zone - you announced your home address all over the place. I'm W.M.

Shri
Pancharan
Singh
Bhatnagar

RAM JETHMALANI,
MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

11, Harishchander Mathur Lane,
New Delhi-110 001,
October 14, 1988.

Dear Mr. Babbar,

From the newspaper reports I have learnt that you went on hunger strike regarding the tragic events of Bidar (Karnataka). While I fully appreciate your sentiments and will gladly participate in any effort to undo the wrong, I must draw your attention to something even more important, ie. the threatened execution of Kehar Singh, one of the accused in the Indira Gandhi murder case. I regard him as innocent and his execution will be a case of judicial murder. I am wondering why the Sikh community is totally silent on that issue? I am also wondering why you are silent on that issue?

I have to request you urgently to stir yourself and your workers and bring pressure to bear upon the government and the President before the innocent man is hanged.

With regards,

Yours sincerely,

Ram Jethmalani
(RAM JETHMALANI)

To

Mr. Gurcharan Singh Babbar,
Secretary,
All India Sikh Conference,
N-31, Mukherjee Nagar, Delhi-9.

Sarkari Qatl-e-Aam

GEORGE FERNANDES

Phone : 66 83 73
6/105 Kaushalya Park
Hauz Khas
New Delhi 110016

August 8, 1988.

Dear Mr. Babbar,

Your letter of August 1. I share your agony and anxiety over the Punjab situation. In the prevailing situation I doubt if any person outside of the government can really do much to resolve the Punjab crisis. Only in the defeat the Congress-I in the country and the installation of a non-Congress government will any genuine initiative be possible.

With regards,

Yours sincerely,

George Fernandes
George Fernandes

Mr. G.S. Babbar
N-31, Mukherji Nagar,
Delhi-110 009.

Phone : 3321833

JANATA DAL

7, Jantar Mantra Road,
New Delhi - 110001

August 6, 1991

Dear friend,

I am extremely sorry your letter of the 31st July remained unresponded to as I was busy with heavy prior commitments. I hope the Dharna went of very well and will serve its purpose.

Thanking you,

Yours sincerely,

(S.R. BOMMAI)

Shri Gurucharan Singh Babbar
General Secretary
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31 Mukerji Nagar
Delhi-110009

बैकुंठ लाल शर्मा 'प्रेम'

सदस्य संसद

173, नार्थ एवेन्यू, नई दिल्ली-110001

फोन : 3792376

B. L. Sharma 'Prem'

Member of Parliament

173, North Avenue, New Delhi-110 001

Tel. : 3792376

दिनांक

Date

3.5.1992

संदर्भ

Ref. : BLSP/53048/92

Dear Shri Chavan Ji,

Namaskar,

Please find enclosed a copy of Statement dated 22nd April, 1992 sent to me by the General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar) for your kind perusal. The Statement is self explanatory.

I shall be thankful, if you please look into the matter and inform me whether the details given in the letter is correct and what steps the Govt. of India is taking to infuse confidence in the Sikh Community.

With kind regards,

Yours sincerely,

(B.L.SHARMA 'PREM')

Shri J.B.Chavan,
Minister of Home Affairs
Govt. of India,
New Delhi.

CC to :- Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar), N-31, Dr. Mukherjee Nagar, Delhi-110 009--He is requested to apprise me of the views of his body on the killings of innocent people of Punjab, very early? Whether his body ~~condemns~~ this heinous crime of Terrorists in Punjab, Tarai belt of U.P. and Bomb Blasts in Delhi?

(B.L.SHARMA 'PREM')

Member of Parliament
(Lok Sabha)

ASHOK NATH
JOINT SECRETARY

D.O.No. 14035/10(16)/90-UTP

GOVERNMENT OF INDIA
MINISTRY OF HOME AFFAIRS
NEW DELHI-110001.

Dated the 13th Feb 1990.

Dear Shri Acharya,

Kindly refer to your letter dated 16.1.90 forwarding therewith representation of Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary ASIC(Babbar) regarding alleged arbitrary attitude of Police authorities towards him.

2. We have forwarded a copy of your letter to the Chief Secretary, Delhi Administration for immediate appropriate action. He has also been requested to inform you about the action taken.

With kind regards,

Your sincerely,

(ASHOK NATH)

Shri Basudev Acharya,
Member of Parliament,
12, Windsor Place,
NEW DELHI.

GOBINDA MUKHOTY

Barrister-at-Law
Senior Advocate
Supreme Court of India
New Delhi

213, Jor Bagh,
New Delhi-110003
Tele phone : 4622027
690887

19th August, 1991.

Member, LAWAS IA
Human Rights Standing Committee
Advisory Board, SOS-Torture
&
People's Union for Democratic Rights.

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukherji Nagar,
Delhi-110009.

Dear Shri Babbar,

Thanks for your letter of July 30, 1991 informing me about Dharna at Boat Club. Your letter reached me very late and as a result I could not participate in the Dharna at Boat Club on August 5, 1991. But the cause definitely is a great cause and lot of people are suffering because of 1984 carnage.

With kind regards,

Yours sincerely,

(Gobinda Mukhoty)

संसद सदस्य
(लोक सभा)

NO.V.2587/90.HMP

HOME MINISTER
INDIA
NEW DELHI 110001
13 JUL 1990.

Dear Shri Acharya,

I have received your letter dated 28th June, 1990 enclosing copies of communications addressed to the Addl. Commissioner of Police (Admn), Delhi Police from Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar), Delhi regarding alleged threats being received by him. I am having the matter looked into.

With regards,

Yours sincerely,
sd/-

(Mufti Mohammed Sayeed)

Shri Basudev Acharya, MP,
12, Windsor Place,
NEW DELHI.

SYED SHAHABUDDIN, M.P.

سید شاہاب الدین، ممبر پارلیمنٹ

سید شاہاب الدین
ایڈووکیٹ بمبئی

14, Janpath,
New Delhi-110001
Phone : 384654

18.8.1989

Dear Shri Buta Singh,

May I draw your attention to the handbill issued by the Delhi Police declaring Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar), Delhi as a 'Wanted' person. In view of the fact that there is no case pending against him, no warrants have been issued against, nor has he been declared a proclaimed absconder and taking into account the fact that he has been involved in the welfare of the victims of the Oct. ber, 1984 disturbances and in that connection had the honour by the President of the Republic, the Prime Minister, yourself as well as the Governor of Delhi, such a publication is indeed shocking to my legal and moral conscience.

I would be grateful if you would kindly have this handbill withdrawn and let me know the circumstances in which it was issued.

With regards,

Yours sincerely,

(SYED SHAHABUDDIN)

Shri Buta Singh,
Minister of Home,
Govt. of India,
NEW DELHI.

Copy to: Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar, Delhi-110009.

(SYED SHAHABUDDIN)

बैकुंठ लाल शर्मा 'प्रेम'

संसद सदस्य

173, नार्थ एवेन्यू, नई दिल्ली-110001

फोन : 3792376

B. L. Sharma 'Prem'

Member of Parliament

173, North Avenue, New Delhi-110 001

Tel. : 3792376

दिनांक

Date 25.3.1992

प्रमाणिक

Ref. : BLSP/51658/92

Dear Shri Chavan,

Namaskar,

Please find enclosed a copy of letter dated 20th March, 1992 sent to me by the All India Sikh Conference (Babbar), Mukerji Nagar, Delhi, for appropriate action.

With kind regards,

Yours sincerely,

(B.L. SHARMA 'PREM')

Shri S.B. Chavan,
Minister of Home Affairs,
Govt. of India,
New Delhi.

CC to :-

The Chairman,
All India Sikh Conference (Babbar).
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi-110 009.

Sarkari Qatl-e-Aam

George Fernandes

Member of Parliament
(Lok Sabha)

3, Krishna Menon Marg
New Delhi - 110 011

11th March, 1993

Dear Gurucharan Singh,

You have invited me for your rally on February 23. I am sorry it was not possible for me to make it. I hope you had a good programme, even though with the police, in their efforts to prevent the BJP rally, may have caused you all sorts of trouble.

I do hope that the problems of the widows of the 1984 holocaust will be resolved without any further delay.

Best wishes.

Yours sincerely

A handwritten signature in dark ink, appearing to read 'George Fernandes', with a stylized flourish at the end.
George Fernandes

Mr. Gurucharan Singh Babbar,
Gen. Secy,
All India Sikh Conference
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
Delhi - 9.

Government-Organised Carnage

GEORGE FERNANDES

559/De/85
Phone : 66 83 73
6/105 Kaushalya Park
Hauz Khas
New Delhi 110016

March 27, 1989

Dear Gurcharanji,

Your letter of March 22. I will not be in Delhi on March 27. You will kindly excuse my inability to join you for the rally. You have my support in your campaign on the issues relating to the Thakur Commission report and the Punjab question.

Repard

Yours sincerely,

George Fernandes
George Fernandes

Mr Gurcharan Singh Babbar,
All India Sikh Conference(Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi - 110 009.

MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

/True Copy/

New Delhi
September 18, 90

Sub:- Letter dated 12th Sep.1990 enclosing a representation of Sh. Gurcharan Singh Babbar, General Secy, All India Sikh Conference (Babbar).

Dear Shri Mukherjee,

Your letter on the above subject has been received. It is being sent to the Min. of Home Affairs for appropriate action.

Regards,

Yours sincerely,
Sd/-

(VISHWANATH PRATAP SINGH)

Shri Samar Muakherjee,
M.P.,
12, Windsor Place,
NEW DELHI.

Government-Organised Carnage

KRISHAN LAL SHARMA
MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

Phone : 3714954
4, Ferozeshah Road
New Delhi-110001

2nd April, 1992

KLS-3/112

Dear Shri S.B. Chavan Ji,

Please find enclosed a representation dated 20th March, 1992 from All India Sikh Conference (Babbar) regarding safety of S. Gurcharan Singh Babbar and other Office bearers of All India Sikh Conference (Babbar).

I shall be grateful if you look into this and take suitable measures.

With regards,

Yours sincerely,

Klshar
(Krishan Lal Sharma)

Shri S.B. Chavan,
Home Minister,
Govt. of India,
New Delhi.

/Rawat/

Copy to: SH. Harjit Singh, Chairman, All India Sikh Conference (Babbar), N-31, Mukerji Nagar, Delhi-110009.

AFFIDAVIT

I, Gurcharan Singh Babbar S/o S. Jaswant Singh, R/o N-1, K. Rjee Nagar, Delhi, aged 46 years, do hereby solemnly affirm and declare as under:-

1. That I am the General Secretary of ALL INDIA SIKH CONFERENCE having its Head Office at Gurdwara Shri Guru Singh Sabha, Outram Lane, G.T.B. Nagar, Delhi.
2. That our organisation is only for major social activities for November 84 victims.
3. That many November 84 victims of trans Yamuna area like 32 block, Trilok Puri, Bhajan Pura, Gambri etc. etc. came to our office & narrate me the story that the riots of November 84 was very well organised by the Cong. I, leaders.
4. That few persons belongs to Sikh families has been clean shaved & mixed up with killer of Sikhs with Cong. I workers & after that they told us that Union Minister Mr. H.K.L. Bhagat was saying to the said Cong. I workers that the Home Minister Mr. P.V. NARSIMHA RAO told to me that which community (i.e. sikh) has been killed the Prime Minister Smt. Indira Gandhi, you also finished that community, and Mr. P.V. NARSIMHA RAO also told to Mr. H.K.L. Bhagat that we have independently leave you for that mission.
5. That Union Minister Mr. H.K.L. Bhagat also told the workers that the Home Minister Mr. P.V. NARSIMHA RAO is with us and we leave independent for killing & loot mar.

G. S. Babbar

DEPONENT

VERIFICATION:-

Verified at Delhi on this 31-7-1987 that the contents of the above affidavit are true and correct to the best of my knowledge and believe and nothing has been concealed therefrom.

ATTESTED

NOTARY DELHI

31 JUL 1987

G. S. Babbar

DEPONENT

RAJENDRA MOHAN

उप सरकारी पत्र संख्या

D.O. No.

11 १६७ / ४-111

अतिरिक्त व्यवस्था पुलिस (प्रशासन),

दिल्ली पुलिस मुख्यालय,

इन्द्रप्रस्थ एस्टेट,

ADDL. COMMISSIONER OF POLICE (ADMN.)

DELHI POLICE HEADQUARTERS

INDRAPRASTHA ESTATE

दिनांक, नई दिल्ली

Dated, New Delhi, the 19th January, 1990

Dear Shri *Gurcharan Singh Babbar*

In reference to your letter dated 4.1.90 addressed to the Commissioner of Police, Delhi, and also letter dated 15.1.90 addressed to the Hon'ble Lt.-Governor, Delhi, it may be clearly stated that there is no such conspiracy at all to cause any physical harm to you. In case you strongly feel there is one like that, we can refer it to the Govt. of India, Ministry of Home Affairs, for an enquiry by an independent agency.

2. Since you have mentioned about threatening calls at your telephone, a request can be made with your approval to the Telephone Department for keeping your telephone under observation for sometime in order to detect the telephone caller. In such cases, it is the subscriber who has to request for such an arrangement.

3. The Commissioner of Police, Delhi, is extremely busy in connection with the Republic Day arrangements and the meetings connected with it. You are most welcome to see me in my office on any working day and I assure you that we will try to sort out whatever be the problems.

best wishes

Yours sincerely

(Rajendra Mohan)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi-110009.

Soli J. Sorabjee

134, Sunder Nagar
New Delhi 110003
PHONE : 694909, 690882

March 31, 1989

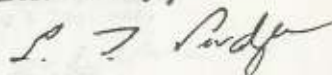
Dear Shri Babbar,

I entirely agree with you that the writ petition filed in the Delhi High Court in which stay has been granted against the function of the Jain-Banerji Committee is politically motivated. There can be no doubt about the collusion of the Delhi Administration in this matter.

However I must express my strong sense of sorrow about the imputations made against Justice G.C.Jain. They were needless and unwarranted with the unhappy consequences of non-availability of a good and strong judge on the Bench.

With regards,

Yours sincerely,

Mr. G. S. Babbar,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Nukherji Nagar,
Delhi-110 009.

Maneka Gandhi

A-4, MAHARANI BAGH,
NEW DELHI - 110 065

Dear Shri Babbar,
I am sorry I cannot
attend the Bhog of Shri
Ranjit Singh. I feel
deeply for his parents.
Unfortunately - I am not
well. As soon as I feel
better I will come to
see them.

Maneka Gandhi
9/7/89

Sarkari Qatl-e-Aam

GEORGE FERNANDES

Phone : 66 83 73
6/105 Kaushalya Park,
Hauz Khas
New Delhi 110016

October 5, 1984

12/10/86

Dear Mr Babbar,

While I fully sympathise with the purpose behind your indefinite fast, I don't think that the fast will serve the purpose. The problems of the Sikhs in particular and of the minorities in general are far too complex to be resolved through individual sacrifices.

I would request you to give up your fast and make common cause with all those who support the issues raised by you.

With kind regards,

Yours sincerely,

George Fernandes
George Fernandes

Mr Gurdaram Singh Babbar
General Secretary
All India Sikh Conference
A-31 Mukerji Nagar
Delhi 110009

19/12/91
PREM BHATIA

D-364, Defence Colony
New Delhi-110 024
☎ 693525

December 23, 1991

Dear Mr Gurcharan Singh Babbar,

I am writing this to acknowledge with thanks your kind letter marked AISC/91/B dated December 12, 1991, and send you my warm good wishes for the success of your movement, being launched on December 25. Much as I would have liked to be present at the Boat Club, I am afraid this is not going to be possible because I shall be away from Delhi. You have, however, my full support in your noble cause.

Please accept my regards and good wishes and convey them also to your Chairman, Mr Harjit. Singh.

Yours sincerely,

1A3
(Prem Bhatia)

Mr Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Dr Mukherjee Nagar,
DELHI-110 009.

पत्रांक 257/FM/R/90
No.

नई दिल्ली, दिनांक
New Delhi, Dated

June 26, 1990.

प्रो० मधु दंडवते
वित्त मंत्री
भारत सरकार
की
सद्भावनाओं सहित

With best compliments of
Prof. MADHU DANDAVATE
Finance Minister
Government of India

सेवा में
To

Shri Mufti Mohd. Sayeed,
Minister of Home Affairs,
NEW DELHI.

प्रेषित पत्र/Paper(s) Forwarded

Letter from Shri Gurucharan Singh Babbar, General Secretary, Delhi
dated June 18, 1990 regarding independent inquiry and threat to his life.
(14)

CC to: Shri Gurucharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh
Conference(Babbar), N-31, Mukherji Nagar, Delhi-110 009.
(M.V.JOSHI)
ADL. PS TO FM

੧ ਓ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ ॥

ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਸਕੱਤਰ ਸਾਬਕਾ

ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਸ੍ਰ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ,
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਨਸਾ।।
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ ॥

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

317-ਭਵਾਨੀ ਨਗਰ,
ਮਜੀਠਾ ਰੋਡ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਅਕਤੂਬਰ 26, 1991

ਦਿੱਲੀ ਦੇਗਿਆਂ ਦੇਖਾਨ ਨਵੰਬਰ 1984 ਵਿਚ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਾਵਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕਰਨ ਵਾਨੇ ਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹੁਣ ਤੀਕ ਨਾ ਪਕੜਨ ਦੇ ਰੋਸ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਉਕਤ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕੀਰਤਨ ਦਰਬਾਰ ਸਮੇਂ ਪੁੱਜਣ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਪੱਤਰਕਾ ਮਿਤੀ 23-10-91 ਅਤੇ 29-10-91 ਤੋਂ 4-11-91 ਤੀਕ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੁਜੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਈਂ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਹਾਜ਼ਰੀਕ ਪਿਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਬਖਸ਼ਣ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁਜੇ ਆਪ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਸ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕੌਸ਼ਲ ਵਿਚ ਰਖਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਲ ਬਖਸ਼ਣ।

ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ,

ਸੁਭਚਿੰਤਕ

(ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ)

ਸ੍ਰ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੰਬਰ,
ਆਨ ਟਿਊਡੀਆ ਸਿੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸ
ਐਨ-31, ਮੁਕਰਜੀ ਨਗਰ,
ਦਿੱਲੀ-110009.

P. UPENDRA
MEMBER OF PARLIAMENT
(RAJYA SABHA)

11, Akbar Road
New Delhi - 110 011
Ph. No. 301 7686

Dt. December 19, 1991.

Dear Shri Babbar,

Thank you very much for your letter No. AISC/91/8, dated December 12, 1991, inviting me to participate in the 'Awaken India' movement being launched on December 28 at Boat Club. I am leaving for Hyderabad on December 22 and I regret my inability to participate in your campaign.

I wish your programme all success.

With best wishes,

Yours sincerely,

P. Upendra
(P. UPENDRA)

Sh. Curcharan Singh Babbar,
General Secretary
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Dr. Mukherjee Nager
DELHI - 110 009

SAMAR MUKHERJEE

MEMBER OF PARLIAMENT
RAJYA SABHA

Phone: 34806

12, Windsor Place,
New Delhi 110001

Leader, CPI(M) Group
in Parliament

D.O.NO. SM/1416/P-20/92

Dated 4-5-1992.

Dear Shri Chavan,

Enclosed herewith a memorandum dated 22-4-1992
from All India Sikh Conference (Babbar) Delhi.

They have expressed concern over extremely lenient
attitude towards those police officials who were found
accused in Nov 1984 riot cases. Rather some of them were
even promoted, it is reported.

If such soft attitude towards Nov'84 accused officials
continue the Sikhs would definitely lose faith in the
Govt and its promise to punish the Nov'84 accused. No wonder
Sikhs would feel isolated from the mainstream and discrimi-
nated.

It is high time firm action is taken against the
accused police officials that would instil confidence
among the Sikhs in Delhi and elsewhere.

With regards,

Yours sincerely,

Encl-as above.

Shri S.B. Chavan,
Minister of Home Affairs,
Govt. of India,
New Delhi.

(SAMAR MUKHERJEE)

cc Gurcharan Singh Babbar, Genl Secy
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Dr. Mukherjee Nagar, Delhi 110009

(SAMAR MUKHERJEE)

੧ ਓ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ ॥

ਨਿਜੀ ਸਹਾਇਕ

ਪਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪੱਤਰ ਨੰ: 22/80

ਅਕਤੂਬਰ 30, 1992.

ਪਿਆਰੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਬੱਬਰ',

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਨਸਾ ॥

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ ॥

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਕਿਰਪਾ ਪੱਤਰ ਮਿਤੀ 16-10-1992, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ
ਆਪਣੇ ਨਵੰਬਰ 1984 ਦੇ ਦੰਤਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬੇਦੇਸ਼ੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ
ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਹਿੱਤ
ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਪਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਰਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਿਨ
ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਦੇਸ਼ੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ
ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਪਹੰਚੂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਥੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ
ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿ। ਇਸ ਨਈਂ ਖਿਮਾਂ ਕਰਨਾ ਜੀ।

ਸ਼ਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ,

ਸੁਭਰਿੰਦਰ,

ਦਲਮੇਸ਼ਿਅ

(ਦਲਮੇਸ਼ਿਅ ਸਿੰਘ)

ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਬੱਬਰ',

ਐਨ-31 ਮੁਕਰ ਜੀ ਨਗਰ,

ਫ਼ੋਨ- 110009.

R. S. NARULA

C-215, DEFENCE COLONY
NEW DELHI-110024

13.2.1990

Sub: S. Gureharan Singh Babbar.

My dear Governor,

While thanking you for your kind D.O. letter No. 47(4)/90 RN/374/2522 dated 5/8 February, 1990, on the above subject, I have to quote below the relevant passage from the letter dated January 19, 1990, now received by Shri Babbar from Shri Rajendra Mohan, Additional Commissioner of Police (Admn.) Delhi Police Headquarters:-

"In case you strongly feel there is one (enquiry) like that, we can refer it to the Govt. of India, Ministry of Home Affairs, for an independent agency."

Babbar has already stated in his reply requesting for the suggested enquiry being held.

I am writing these few lines just to support his request so that justice is not only done but also appears to be done. Since the police and Babbar are both on the same wavelength regarding the enquiry in question there should, I feel, be no difficulty in a reference being made to the Ministry of Home Affairs on the lines indicated in the above-mentioned letter of the Addl. Commissioner of Police.

With regards,

Yours sincerely,

sd

(R. S. Narula)

Air Chief Marshal Airjan Singh (Retd).
Lt. Governor
Raj Niwas
Raj Niwas Marg
Delhi-110 054.

Endst.No. M/SAS/3/777

13.2.1990

Copy, along with a photocopy of the Lt. Governor's letter dated 5/8 February, 1990, forwarded to Shri Gureharan Singh Babbar, N-31, Mukherji Nagar, Delhi-110 009, for information and record.

(R. S. Narula)

GOBINDA MUKHOTY

Barrister-at-Law

Senior Advocate

Supreme Court of India

New Delhi

31st October, 1991.

213, Jor Bagh,

New Delhi-110003

Tele phone : 4622027

690887

Member, LAWASIA
Human Rights Standing Committee

Advisory Board, SOS-Torture

&

People's Union for Democratic Rights.

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi-110009.

Dear Shri Babbar,

I have at hand your Ref. No.A ISC (B)/91,
dated October 23, 1991. I take note that you will
have a week-long seventh commemorative anniversary
of November 1984 genocide from October 29 to 4th
November, 1991.

This gruesome incident cannot be allowed to
be forgotten. As Germany must remember as to what it
did to the Jews at a particular period, the Secular
India also must remember as to what it did in its
capital seven years ago. I would have been readily
agreeable to address anyone of these meetings, during
this period, but, unfortunately, I am going to
Calcutta today and shall not be returning before 8th
November. As a result, I shall not be able to address
any of these meetings, for which I regret.

With kind regards,

Yours sincerely,

(Gobinda Mukhoty)

RALLY WITH THE FORCES OF REVOLUTIONARY DEMOCRACY
FOR A UNITED, DEMOCRATIC, PROSPEROUS INDIA

Indian People's Front

Central Office : GALI NO. 2, SADATPUR COLONY, DELHI-110094

President :

Nagbhusan Pattnaik

General Secretaries :

Akhileendra Pratap Singh

! Barooah

Dipankar Bhattacharya

Kumudini Pati

P. Satyanarayanan

N. Narayanan

Rajaram

Ranji Rai

~~*Suresh Chandra*~~

Swapan Mukherjee

Office Secretary :

Raja Ram Singh

Ref. No. _____

To

Gurucharan Singh Balihar

Dated 11/11/88

Dear Friend,

It is to inform that the following resolution was taken in our Central working Committee meeting at Patna between 26th Oct. to 28 Oct. 1988.

The central working committee of IPF strongly condemns the heinous killing of six students at Bider in Karnataka which can not but viewed as an alarming development taking place as it did in as far away a state from the Punjab-Haryana-Delhi belt as Karnataka and that too under a non-congress Government rule. We demand immediate punishment of the guilty and call upon the Hindus and Sikhs in Bider and all over India to unitedly frustrate the designs of Congress Government and various communal elements to create rift between the two communities. In this context the C.W.C. also reiterates the I.P.F.'s consistent demand for re-investigation into the November '84 riots, and meeting out exemplary punishment to all those guilty elements who are still entrenched in high places.

Sincerely Yours,

Raja Ram Singh
(RAJA RAM SINGH)

Central Office Secretary, IPF.

MANEKA GANDHI

संख्या रा० मं० (प००००)/...../90
No. MOS (E&F)/...../90 1841

पर्यावरण एवं वन राज्य मंत्री
भारत सरकार
पर्यावरण भवन, सी.जी.ओ. कॉम्प्लेक्स
लोदी रोड, नई दिल्ली-110003
MINISTER OF STATE
ENVIRONMENT & FORESTS
GOVERNMENT OF INDIA
PARYAVARAN BHAWAN, CGO COMPLEX
LODI ROAD, NEW DELHI-110003

3rd February, 1990.

Dear Shri Babbar,

Thank you for your letter dated 15-1-1990
regarding conspiracy hatched by former Union
Ministers and former Governor of Delhi,
whose contents have been noted with
interest.

Maneka Gandhi
(Maneka Gandhi)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar),
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI - 110009.

M-3, Bhagat Singh Market,
NEW DELHI 110 001

Phones : 35 13 11, 25 18 377

Dated : 21.08.89

PRESS RELEASE FOR FAVOUR OF PUBLICATION

Joint statement by Prof. Rajni Kothari and Mr. Inder Mohan

We have been shocked at the way the Delhi police has set upon maligning, harassing and intimidating Mr. Gurcharan Singh Babbar, General Secretary of the All India Sikh Conference (B).

Many have already vouched for the integrity, courage of conviction and uprightness of Mr. Babbar. We endorse these feelings whole heartedly.

Mr. Babbar has been an activist of long standing. Since November 1984 onwards, when a carnage was organised against thousands of innocent members of Sikh community, Mr. Babbar emerged and has continued to be a persistent fighter for justice and rehabilitation for the victims. He has organised and led several demonstrations of suffering widows and orphaned children. He has been demanding punishment for all the guilty including certain VIPs functioning under the present tottering regime.

At the same time Mr. Babbar has been categorically raising his voice against terrorism, be it on the part of the State or individual groups.

Any intrigue or attempt to brand Mr. Babbar either as a wanted person or as a terrorist is not only preposterous but also a challenge to all those who stand for fundamental human rights.

While assuring Mr. Babbar of full support, we demand that totally uncalled for harassment being caused to Mr. Babbar should be put to an end forthwith. We also demand a public apology from Delhi police for playing into the hands of certain ruling party politicians.

Rajni Kothari

Inder Mohan

Inder Mohan

JANATA DAL

7, Jantar Mantar Road,
New Delhi-110001

Phone : 3321833

26th November, 1992.

Dear Shankar Raoji,

Enclosed is a letter dt.11.11.1992, I have received from Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference (Babbar) N-31, Dr. Mukherjee Nagar, Delhi, which speaks for itself. Kindly look into it and oblige. I shall be thankful to have a word in reply.

With regards,

Yours sincerely,

(S.R. BOMMAI)
President.

Shri S.B. Chavan,
Home Minister,
Govt. of India,
New Delhi.

cc : Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
Delhi 110 009.

No. 7(904)/85 P.M.

प्रधान मंत्री कार्यालय
नई दिल्ली 110 001
PRIME MINISTER'S OFFICE
NEW DELHI 110 001

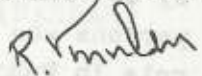
November 8, 1985

R. VASUDEVAN
Joint Secretary

Dear Shri Babbar,

Kindly refer to your letter dated 2nd November, 1985 addressed to PM on behalf of the All India Sikh Conference. L.G. Delhi has been requested to have the matter looked into on a priority basis. You may also kindly get in touch with him to explain the problems.

Yours sincerely,

(R. Vasudevan)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
Convener,
All India Sikh Conference,
Gurudwara Sri Guru Singh Sabha,
Outram Line, G.T.B. Nagar,
DELHI - 110 009

R. Krishna Iyer

(Former Judge, Supreme Court)

Phone: 360088

"SATGAMAYA"

M. G. ROAD, ERNAKULAM
KOCHI - 682 011

24th November 1992

Dear Shri Chavan,

I have received a letter from Shri Gurcharan Singh Babbar who seems to be a leading figure in the ALL INDIA SIKH CONFERENCE (BABBAR). He writes to say that he was unjustly included among the list of 'wanted' persons, and so, the security which had been accorded to him by the Govt. of India has been withdrawn. This step he considers ominous and malafide. He has also sent to you a telegram in this connection. It appears he was falsely included in the 'wanted' list of terrorists and when he came to know that this was the preliminary step to liquidate him, he moved the High Court and so, the Police changed its version and retraced the step. May I request you in all humility that reckless action by the Police and support for it by Government may only worsen the situation and embitter persons who may well be prepared to play a lawful role in Punjab politics ?

I have no request to make except to suggest that it may be useful to instruct the Police Chief or the Chief Minister that political vengeance against Gurcharan Singh Babbar may not be resorted to. The fact that there is terrorism somewhere does not justify bullet reprisals elsewhere.

I gather that the situation in the Punjab is improving and the country, I hope, will sigh relief

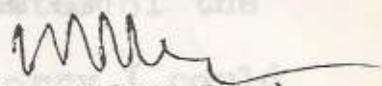
... 2.

: 2 :

eventually. It is important that political dialogue must now commence and the terrorists of yesterday may be the creative dissenters under the Constitution tomorrow. Democracy is our goal, not necessarily conformity

With warmest wishes,

Yours sincerely,

(V.R. KRISHNA IYER)

To
Shri S.B. Chavan,
Hon'ble Minister for Home Affairs,
Govt. of India,
NEW DELHI.

Copy to: Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
ALL INDIA SIKH CONFERENCE (BABBAR),
N-31, Dr. Mukherjee Nagar,
DELHI 110 009.

George Fernandes

MR/T/147/90

रेल मंत्री, भारत
Minister For Railways
India

New Delhi

Dec. 31, 1989.

Dear Shri Singh,

I am in receipt of your letter and have taken note of the issues raised by you.

Wishing you a very happy new year,

Yours sincerely,

GEORGE FERNANDES

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary
All India Sikh Conference
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi.

सैयद शहाबुद्दीन
संसद सदस्य
(लोक सभा)

14, जन पथ,
नई दिल्ली-110001
फोन : 384654/384746

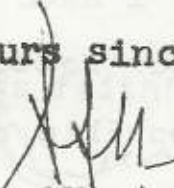
Dated: 12-8-88

Dear Shri Babbar,

Thank you for your letter of the 10th August, 1988. I am sorry I could not be present at the Boat Club to receive the memorandum. I would be grateful if you kindly send me a copy.

With regards,

Yours sincerely,

(S. SHAHABUDDIN)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference,
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi-9.

तारा चन्द खण्डेलवाल
संसद सदस्य
(लोक सभा)

509, कूचा पार्ती राम
बाजार सोताराम,
दिल्ली-110006
फोन : 734660

TC/2559/10/92

3.5.1992

Shri Gurcharan Singh Babbar
General Secretary
All India Sikh Conference (Babbar)
A-31 Dr. Mukherjee Nagar
Delhi-9

Dear Shri Babbar,

Thank you for your letter dated
22.4.1992 regarding contents of Press
Conference held on 22.4.1992.

I have gone through the contents
of your letter and would do whatever
is possible at my end.

With good wishes,

Yours sincerely,

(Tara Chand Khan, Delhi)

प्रधान मन्त्री कार्यालय
PRIME MINISTER'S OFFICE

नई दिल्ली-110011
NEW DELHI-110011

No.1/3 /88-PMP-I

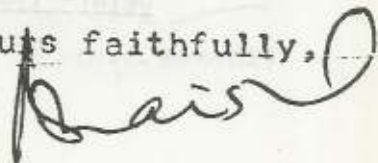
AUG 1988

(In all replies, please quote
this letter number and date)

Dear Sir/~~Mackay~~,

I am desired to acknowledge the receipt
of your letter dated 03.08.1988 to the Prime
Minister and to say that it is being forwarded
for appropriate action to the Lt. Governor of
Delhi.

Yours faithfully,

Shri Gurcharan Singh Babbar (B.P. KAISTHA)
General Secretary, Section Officer
All India Sikh Conference
N-31, Mukherji Nagar,
DELHI - 110 009.

Kidar Nath Sahani
General Secretary

भारतीय जनता पार्टी
Bharatiya Janata Party

Ref.: BSR/CO-3789/90

Date: 21 June, 1990

Dear Shri Babbar Ji,

I thankfully acknowledge the receipt
of your letter dated 18 June, 1990 regarding
the denial of an independent inquiry.

With best wishes,

Yours sincerely,

Kidar Nath Sahani
(Kidar Nath Sahani)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
General Secretary,
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Mukerji Nagar,
Delhi-110009

सत्यमेव जयते

Director

प्रधान मंत्री कार्यालय

नई दिल्ली - 110011

PRIME MINISTER'S OFFICE

NEW DELHI - 110011.

March 18, 1986

High 821

Dear Sir,

I am desirous to acknowledge the receipt of your letter dated March 12, 1986, addressed to the Prime Minister.

Yours faithfully,

(H.C. Bakshi)

Shri Gurcharan Singh Babbar,
Convener,
All India Sikh Conference,
Gurudwara Sri Guru Singh Sabha,
Outram Lane, G.T.B. Nagar,
Delhi-110009.

GEORGE FERNANDES

Phone : 66 83 73
6/105 Kaushalya Park
Hauz Khas
New Delhi 110016

March 18, '92

Dear Gurcharan,

Yours of
March 12 along
with the enclosure.
I have taken
up the matter
with the Home
Minister.

Best wishes,
George

प्रो० विजय कुमार मल्होत्रा एम.ए., पीएच.डी.
संसद सदस्य (लोक सभा)

Prof. Vijay Kumar Malhotra
M.A., Ph.D.
Member Parliament (Lok Sabha)

C-1/5, PANDARA PARK,
NEW DELHI - 110003
PHONE : 385070

सी-१/५, पडारा पार्क
नई दिल्ली - ११०००३
दूरभाष : ३८५०७०

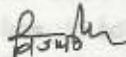
Date: 13th Feb., 1990.

Dear Shri Babbar,

I received your letter of February 6
and a copy of your letter to Shri Rajendra Mohan,
Additional Commissioner of Police. I will
take up the matter with the Lt. Governor and
try to get the needful done.

Thanking you,

Yours sincerely,

(VIJAY KUMAR MALHOTRA)

Shri Gurcharan Singh Babbar
General Secretary
All India Sikh Conference (Babbar)
N-31, Mukerji Nagar,
DELHI-110009.

Sarkari Qatl-e-Aam

President : Rajinder Sachar
Vice-Presidents : Aloo Dastur
Asghar Ali Engineer
K. G. Kannabiran
Nayan Tara Sehgal
General Secretaries : Dalip S. Swami
Yash Pal Chhibbar
Organising Secretaries : Balbir Singh Saini
Henri Tiphagne
P. K. Bal
Executive Secretary : N. Kotishwar Singh

Founder : JAYAPRAKASH NARAYAN
people's union for civil liberties

V. M. TARKUNDE
Advisor

B-17, Maharani Bagh
New Delhi - 110065
Phone : 6835048

Aug. 19, 1989.

To

Shri Vijay Karan
Commissioner of Police
Police Headquarters
Indraprastha Estates
New Delhi - 110 002.

Dear Shri Vijay Karan,

I was greatly surprised to learn that the police have issued a handbill in which a photograph of Shri Gurcharan Singh Babbar has been published as a "wanted" person. Such a publication is highly defamatory because it implies that Shri Gurcharan Singh Babbar has committed some serious offence and that he is absconding in order to avoid apprehension by the police. To my knowledge, Gurcharan Singh Babbar has never been absconding and there was no justification whatever for publishing his photograph as a "wanted" person.

I have therefore to request you to kindly withdraw the handbill and also give due publicity to the fact that Shri Gurcharan Singh Babbar has not been absconded and is not a "wanted" person.

Kindly send me a line in reply.

With regards,

Yours sincerely,

(V.M. Tarkunde)

✓ Copy to: Shri Gurcharan Singh
Babbar,
N-31, Mukherji Nagar,
Delhi-110 009.

BASUDEV ACHARYA

संसद सदस्य

(लोक सभा)
CHAIRMAN

COMMITTEE ON PUBLIC UNDERTAKINGS

Phone: 384806
3782218

CPI(M) PARLIAMENTARY OFFICE:
12, Windsor Place,
New Delhi

BA/2235/F-20/90.

23-7-1990

Dear Mufti Sahab,

You may be aware that about 1300 families all of them victims of Nov'84 anti-sikh riots in Delhi are squatting at Tilak Vihar, Opp. Cremation Ground and are living a miserable life under Sun, rain and severe winter days together.

The previous Cong(I) regime callously failed to implement their oft repeated assurance of rehabilitating these victims. However, these people had high hopes of National Front Govt that at last they would be rehabilitated and their dignity restored. But inspite of PM's assurance so far nothing has advanced in the direction of their rehabilitation. This inaction has frustrated these victims. They have therefore decided to sit on indefinite hunger strike before Lt. Governor's residence from 24th of this month to draw Govt's attention towards their plight.

I request you to intervene immediately and save these people who are already suffering from further suffering through hunger strike ordeal by taking urgent steps to rehabilitate them. At least a firm assurance with definite period of their rehabilitation should be extended to them.

With regards,

Yours sincerely,
S/c

Shri Mufti Mohammed Sayeed,
Minister of Home Affairs,
Govt. of India, New Delhi.

(Basudev Acharya)

Copy to: Gurcharan Singh Babbar, All India Sikh
Conference(Babbar), N-31, Mukherji Nagar, DELHI-11000

(Basudev Acharya)

Member of Parliament
(Lok Sabha)

(TRUE COPY)

S. DUTTA
JOINT SECRETARY

GOVERNMENT OF INDIA
MINISTRY OF HOME AFFAIRS
NEW DELHI-- 110001.

D.O.NO.14035/10(230)/90-UTP

July 31, 1990.

17 August

Dear Shri Acharya,

Kindly refer to your letter dated the 28th June, 1990 regarding alleged threats received by Shri Gurcharan Singh Babbar, General Secretary, All India Sikh Conference, Delhi.

2. We have forwarded a copy of your letter to the Chief Secretary, Delhi Administration for appropriate action. He has also been requested to inform you about the action taken.

With regards,

Yours sincerely,

Sd/-

(S. DUTTA)

Shri Basudev Acharya,
Member of Parliament,
12, Windsor Place,
New Delhi - 110001.

ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ 'ਚ ਸੈਂਕੜੇ ਪੁਲਿਸ

ਅਧਿਕਾਰੀ ਕਾਤਲ'

ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਜਾਂਚ-ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਵੰਬਰ '84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਰ੍ਹੋਆਮ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬਣਾਏ **Riot Cell** ਵਲੋਂ ਵੀ ਲਗਭਗ 72 ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਨਵੰਬਰ '84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੀ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹੱਤਿਆਰੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ, ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੱਦਉਨਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ੀ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਹਨ। ਜਦਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ 'ਤੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਂਚ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਐਫੀਡੇਵਿਟ ਦੇ ਕੇ ਲਗਾਇਆ ਸੀ।

ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ, ਮੰਗੋਲਪੁਰੀ, ਨਾਂਗਲੋਈ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰੀ, ਸਾਗਰਪੁਰ ਅਤੇ ਜਮਨਾਪਾਰ ਦੇ

ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਸਿੱਖ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਕਰੂਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਤਲੇਆਮ ਉੱਥੇ ਨਿਯੁਕਤ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਬਲਾਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਕੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਤ੍ਰਿਲੋਕਪੁਰੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹੀ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 700 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਪਈਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਲੇਕਿਨ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਵਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸੰਨ 1997 ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਨਵੰਬਰ '84' ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਐਵਾਰਡ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਵਕਤ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਨਵੰਬਰ '84' ਦੇ ਹੱਤਿਆਰੇ, ਲੁਟੇਰੇ, ਬੇ ਈਮਾਨ, ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਕੁਤਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪੁਲਿਸ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਲਿਸਟ ਹੈ।

‘ਜਦ ਪੁਲਿਸ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਕਰਵਾਉਣ, ਲੁੱਟਣ ਤੇ ਲੁੱਟਵਾਉਣ, ਸਾੜਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਤਾਂ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੌਣ ਲਿਖਦਾ?’

ਜਦ ਬਚਾਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਮਾਰਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ‘ਇਨਸਾਫ਼ ਕੌਣ’ ਦੇਵੇਗਾ?

ਜਦ ਰਕਸ਼ਕ ਹੀ ਭਕਸ਼ਕ ਬਣ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਸੁਣਵਾਈ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ?

ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ

ਮੈਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਸ਼ਣ ਦੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਕਾਰੀ ਕਤਲੇਆਮ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਨਵੰਬਰ "84" ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ "ਦੰਗਾ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕਤਵਾਹਟ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬੇਈਮਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹਰ ਵਕਤ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਟੀ. ਵੀ., ਰੇਡੀਓ, ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਲੋਂ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਨਵੰਬਰ "84" ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਦੰਗਾ ਲਿਖਦੇ, ਕਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕਰਦੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੰਗਾ ਕਿਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਦੰਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣ, ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰ, ਦੁਕਾਨਾਂ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਜਲਾਂਦੇ ਹੋਣ ਵਗੈਰਾ-ਵਗੈਰਾ।

ਲੇਕਿਨ ਇੰਝ ਤਾਂ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਦੀ ਫੈਕਟਰੀ, ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਲਾਏ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਸੀ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮੰਦਰ, ਮਸਜਿਦ ਨਹੀਂ ਜਲਾਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਇਆ।

ਕਿਸੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਕਿਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਕਿੱਧਰੇ ਵੀ ਪੀੜਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੀੜਤਾਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਲੱਗਾ।

ਨਵੰਬਰ "84" ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ ਹਨ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਬੀਤੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਕਿਸੀ ਹੋਰ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਜਿਸਨੇ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਿਸੀ ਫਲਾਂ ਸਿੱਖ ਨੇ ਨਵੰਬਰ "84" ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਫੈਕਟਰੀ, ਦੁਕਾਨ ਜਾਂ ਘਰ ਨੂੰ ਜਲਾਇਆ। ਕਿਸੀ ਇੱਕ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟੀ।

ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਦਾਅਵੇ ਦੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਬਲਕਿ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ (ਜਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੱਚੇ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ) ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਲੱਖਾਂ, ਕਰੋੜਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੇ ਖੇਡਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ।

ਸਿਰਫ਼ ਜਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਚਾਈ ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ, ਆਪਣਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਵਾਇਆ, ਆਪਣੇ ਘਰ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਜਲਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਏ-ਬਚਾਏ ਖੁਦ ਵੀ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ।

ਅਗਰ ਉਸ ਵਕਤ ਬਚਾਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਭਰਾ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਰਕਾਰੀ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਚੋਟ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ 5,000 ਸਿੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਬਲਕਿ ਲਗਭਗ 50,000 ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜਿਤਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ

ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਸਰਕਾਰ ਕਰਦੀ।

ਸਰਕਾਰੀ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਫੌਰਨ ਬਾਦ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਪੀੜਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਸੀ।

ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਰਿਪੋਰਟਰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ।

ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਨਵੰਬਰ "84" ਤੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਹੋਇਆ?

ਇਹ ਕਤਲੇਆਮ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ-ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਹੋਇਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਹ ਪਾਪ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੈਕੂਲਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦੰਮ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ, ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਥਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਮਦਰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿੱਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਦੁਰਘਟਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਨੈਣਾ ਸਾਹਨੀ ਕਾਂਡ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਤਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ, ਮਿਲਾਪ ਚੰਦ ਜੈਨ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਉੱਤਰਾਖੰਡ ਤੇ ਲਾਠੀ-ਚਾਰਜ ਵਗ਼ੈਰਾ-ਵਗ਼ੈਰਾ।

ਲੇਕਿਨ 5,000 ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਰਬਾਂ-ਖਰਬਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਤੇ ਜਲਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਦ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਸੋਸ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਿਵਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ।

ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਨਵੰਬਰ "84" ਦੇ ਸਿੱਖ ਦੰਗਾ ਪੀੜਤਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਪੀੜਤ ਕੈਂਪ ਨਹੀਂ ਲਗਵਾਇਆ। ਕਦੀ ਸਿੱਖ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਾਂ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੀ ਨਵੰਬਰ "84" ਲਈ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਗੁਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਕਿਸੀ ਨੇਤਾ ਨੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਵੰਬਰ "84" ਦੀਆਂ ਵਿਧਵਾਵਾਂ, ਯਤੀਮ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਸੈਕੂਲਰ ਹੈ?

"ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਿਰਤੀ"

ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰਿਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੀ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਵਕਤ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਉਧਮ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪੈਂਟਾ ਵਰਗੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਮੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਕਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਕਤ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗੌਰਵਮਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੈਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ-ਕਿੰਨੀ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੇ।

ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਨਵੰਬਰ "84" ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੀਡੀਆ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ (ਸ਼ਬਦ) "ਦੰਗਾ" ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਲੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕਰੋੜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਵੰਬਰ "84" ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਵਕਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਰਿਣ (ਕਰਜ਼, ਅਹਿਸਾਨ) ਚੁਕਾਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨ।

PARTICULARS OF POLICE OFFICERS/MEN INVOLVED IN NOVEMBER 1984 RIOT IN DELHI

Sl. Birth	Name with rank	Posted in 1984	Present Posting	Present Position	Date of
		As indicated			
		By Dad			
1.	Shri H.C. Jatav	East	Home Guard		2.3.34
2.	Shri Sewa Dass	East	PTS	DCP	17.9.45
3.	Shri Chander Prakash	East	Dig/Arunachal Pradesh		22.11.41
4.	Shri U.K. Katna	West	Dig/Raw		15.12.48
5.	Shri Ajay Chadha	South	M/O Urban Development		30.8.53
6.	Shri R.C. Kohli	Railway	Home Guard		8.6.42
7.	ACP Mahabir Singh	North Add. DCP/Security	DCP	10.3.50	
8.	ACP Roop Chand	North	ACP/Security	ACP	1.2.39
9.	ACP Raghur Singh Malik	North	Retd. DCP	Retd. DCP	6.9.30
10.	ACP S.M. Bhaskar	East	R.P. Bhawan	ACP	22.1.45
11.	ACP R.S. Dahiya	West	ACP/Subzi Mandi	ACP	30.7.45
12.	ACP O.P. Yadav	South	ACP/R.P. Bhawan	ACP	11.9.45
13.	ACP Durga Prasad	North	ACP/PCR	ACP	2.3.44
14.	ACP Raghunath Singh	North	ACP/IGI Airport	ACP	20.12.59
15.	ACP R.D. Malhotra	East	Retd. ACP	Retd. ACP	17.5.30
16.	ACP Purshottam Dass	East	1st Bn. DAP	ACP	12.6.50
17.	Sheodeen Singh, ACP	West	ACP/Tilak Nagar	ACP	5.8.45
18.	ACP Jai Pal Singh	South	ACP/Traffic	ACP	10.7.44
19.	ACP Jagdish C. Sharma	West	ACP/Vig.	ACP	8.1.38
INSPECTOR					
20.	Inspr. Shoorvir Singh Tyagi	East	Fro	Inspr. No. D.I/281	10.7.53
21.	Inspr. Hari Ram Bhatti	West	IGI Airport	Inspr. No. D.I/566	1.6.37
22.	Inspr. Jai Singh	East	A.C. Branch	Inspr. No. D.I/39	10.6.42
23.	Inspr. Ram Chander	West	North. West	Inspr. No. D.I/356	11.5.48
24.	Inspr. Ram Pal Singh	West	A.C. Branch	Inspr. No. D.I/115	7.1.36
25.	Inspr. Ram Mehar	East	FRRO	Inspr. (Retd.) 30.6.88	27.6.30
26.	Inspr. T.P. Sharma	Cr. & Rly.	Spl. Branch	Inspr. No. D.I/333	10.1.37
27.	Inspr. Sadhu Singh	Cr. & Rly.	IGI Airport	ACP (Retd.)	9.10.32
28.	Inspr. Jai Bhagwan Malik	North	P.C.R.	Inspr. No. D.I/204	1.4.46
29.	Inspr. R.C. Thakur	East	Traffic	Inspr. No. D.I/251	6.1.44
30.	Inspr. Hawa Singh	West	Traffic	Inspr. No. D.I/344	10.11.40
31.	Inspr. Bhim Singh	East	Traffic	Inspr. No. D.I/137	27.2.35
32.	Inspr. R.P. Singh	East	North. West	Inspr. No. D.I/57	18.2.42
33.	Inspr. Rohtash Singh	South	P.C.R.	Inspr. No. D.I/315	10.3.43

SUB.INSPECTOR

34. SI Sri Chand	East	IGI Airport	SI (Retd.)	15.11.31
35. SI Manphool Singh	East	P.T.S.	Inspr. No. D.I/26	22.11.40
36. SI Som Prakash	East	East	SI (Pre. Mat. Retd.)	1.8.34
37. SI Babu Lal	West	West	SI No. D/1836	30.7.53
38. SI Ram Chandra	West	PTS	Inspr. (Retd.)	15.7.30
39. SI Shakti Singh	South	North.East	Inspr. No. D.1/231	5.7.47
40. SI Ishwar Singh	South	PCR	SI No. D/862	7.1.49
41. SI Sat Prakash	North	2nd Bn. DAP	Inspr. No. D.1/580	24.2.48
42. SI Surinder Dev	East	PCR	SI (Retd. 30.9.89)	9.9.31
43. SI Tulsi Dass	East	PCR	SI (Retd.)	3.5.30
44. SI Mani Ram	East	3rd Bn. DAP	Inspr. No. D.1/535	1.11.58
45. SI Jagdish Prashad	East	North East	SI No. D/381	10.7.34
46. SI Laxmi Chand	South	10th Bn. DAP	SI No. D.1168	1.4.47
47. SI Bhawar Singh	South	Cr. & Rlys.	SI (Expired)	9.12.34
48. SI Iqbal Singh	North	North	SI (Retd.)	15.11.29
49. SI Satpal Kapoor	East	FRRO	Inspr. No. D.896	8.4.46
50. SI Ram Singh	North	North	Inspr. No. D.1/114	1.1.46
51. SI C.L. Jatav	East	Security	Inspr. No. D.1/543	3.1.45
52. SI Om Parkash	Central	South. West	SI No. D.1313	1.8.52
53. SI V.P. Rana	South	FRRO	SI No. D.1313	1.8.52
54. SI Ganesh Tiwari	South	Spl. Branch	SI No. 934.D	3.8.38
55. SI Jai Bhagwan	North	PTS	Inspr. No. D.1/541	1.4.46
56. SI Sadhu Ram	East	New Delhi	ASI No. 1544.ND	13.5.49

ASST. SUB.INSPECTOR

57. ASI Amar Nath	North	North. West	SI No. 152/D	8.5.40
58. ASI Mange Ram	North	6th Bn. DAP	SI No. 2040/D	10.7.37
59. ASI Raja Ram	North	North. West	SI No. 1393/D	11.7.42
60. ASI Attar Singh	West	West	SI (Vol. Rtd.) No. 1308/D	10.2.38
61. ASI Rameshwar Nath	Central	Security	SI 413/D	4.7.40

HEAD CONSTABLE

62. HC Jai Chand, m6/W	West	PCR	SI No. 906/D	2.7.46
63. HC Rajbir Singh, m26/E	East	FRRO	ASI No. 2933/D	14.1.43
64. HC Hargopal Singh, 117/E	East	Retd.	HC No. 117/E	19.11.29
65. HC Gautam Shipkar, 136/E	East	IGI Airport	ASI No. 2768/D	4.5.49

CONSTABLE

66. Ct. Munshi Rammil, m126/E	East	East	HC No. 216/E	3.2.52
67. Ct. Khazan Singh, m 340/W	West	West	Ct. No. 340/W	12.1.36
68. Ct. Mohindra Singh, 977/C	Central	2nd Bn. DAP	HC No. 51/Crime	9.9.57
69. Ct. Ishwar Singh, No. 984/E	East	1st Bn. DAP	HC No. 46/ND	18.11.46
70. Ct. Jeeraj Singh, No. 826/E	East	West	HC No. 357/W	10.1.35
71. Ct. Raj Kumar, No. 693/E	East	PCR	HC No. 453/PCR	20.9.56
72. Ct. Gajraj Singh, 429/E	East	1st Bn. DAP	Ct. No. 6088/DAP	30.1.47

Misery and illness at Boat Club

By A Staff Reporter

Misery and illness stalk Boat Club Lawns as the hunger strike by the November 1984 riot victims enters its fourth day today. Over 52 people have already been moved to the hospitals and striking residents of Tilak Vihar riot victims camp are set to either get their demands of a decent accommodation agreed to or die on the lush green lawns of Boat Club in New Delhi.

The All India Sikh Conference (Sarkari) president, Mr Gucharan Singh Babbar who is also one of the people on hunger strike said that stomach ailments and vomiting have started in great number now. Even as DELHI MIDDAY watched a number of aged women were collapsing with

HUNGRY BUT DETERMINED: Victims of November '84 riots from Tilak Vihar on hunger strike at Boat Club

fatigue and hunger but were adamant that they would prefer to die here rather than in the Tilak Vihar camp. Walls of sick and ailing people increase by the hour but their determination to do Mahatma Gandhi has kept them going for over three days now. Mr Babbar said "This is the government that came to power with our assistance and now they are not even willing to save our lives."

In 1986 when the Rajiv government was in power, opposition leaders (now in power) had visited the Tilak Vihar camp and raised issues of rehabilitation of the 1300 odd families in the camp that comprises many of juggis. The then chief minister of Karnataka, Mr Ramakrishna Hegde,

(Contd. on p.9)

ਇਸ ਹੱਤਿਆਕਾਂਡ ਦੇ ਵਕਤ ਸਾਹਸ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ,
ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਮਿਸਾਲਾਂ
ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਥੀਆਂ ਨੇ :—

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ ਸਰਵ ਸ੍ਰੀ ਰਜਨੀ ਕੋਠਾਰੀ, ਗੋਵਿੰਦ ਮੁਖੇਟੀ, ਰਾਜੇਂਦਰ ਸੱਚਰ,
ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਯਰ, ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ, ਜਸਟਿਸ ਵੀ. ਐਮ. ਕੈਲਾਸ਼ ਸੱਤਿਆਰਥੀ, ਇੰਦਰ
ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ, ਚੰਦਰਸ਼ੇਖਰ, ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ, ਸ੍ਰੀ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਈ,
ਰਾਮ ਵਿਲਾਸ ਪਾਸਵਾਨ, ਵਿਨੋਦ ਤਿਵਾੜੀ, ਐਨ. ਡੀ. ਪੰਚੋਲੀ, ਬਜਰੰਗ ਸਿੰਘ, ਰਾਹੁਲ
ਬੇਦੀ, ਆਲੋਕ ਤੋਮਰ, ਰਾਮ ਬਹਾਦਰ ਰਾਏ, ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡੀਜ਼, ਰਾਮਜੇਠਮਲਾਨੀ, ਅਰੂਨ
ਸ਼ੌਰੀ, ਪ੍ਰਭਾਸ਼ ਜੋਸ਼ੀ, ਅਨਿਲ ਨਰੇਂਦਰ, ਅਰੂਨ ਜੇਟਲੀ, ਸੁਰੇਂਦਰ ਮੋਹਨ, ਮਦਨ ਲਾਲ
ਖੁਰਾਣਾ, ਵਿਜੈ ਕੁਮਾਰ ਮਲਹੋਤਰਾ, ਚੌਧਰੀ ਵੀਰੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਦੀਪਕ ਕੁਮਾਰ, ਮੁਹੰਮਦ
ਸਾਜਿਦ, ਇੰਦਰ ਮੋਹਨ, ਪ੍ਰੇਮਿਲਾ ਦੰਡਵਤੇ, ਅਰਵਿੰਦੋ ਘੋਸ਼, ਜਯਾ ਜੇਟਲੀ-ਮੱਧੂ
ਕਿਸ਼ਵਰੀ, ਪ੍ਰਵੀਲ ਰਿਖੀ, ਜਯਾ ਸ੍ਰੀਵਾਸਤਵ, ਪੀ. ਯੂ. ਸੀ. ਐਲ., ਪੀ. ਯੂ. ਡੀ. ਆਰ.,
ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਏਕਤਾ ਮੰਚ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਤੇ ਓ. ਪੀ.
ਤਿਆਗੀ ਅਤੇ ਯੁਕਤੀਰਾਮ ਵਰਗੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇਸ਼ਭਗਤਾਂ
ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਾ ਸਕਦੇ ।

Sarkari Qatl-e-Aam

CRYING FOR JUSTICE' Widows of November 1984

